

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

В. В. СКИРДА

**АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА В ХАРКІВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ
(1805–1920 рр.)**

Монографія

Харків – 2015

УДК 902:378.4(477.54) «1805/1920»
ББК 63.401 (4УКР+4ХАР)
С 42

ЗМІСТ

Науковий редактор:

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Рецензенти:

С. М. Куделко – кандидат історичних наук, професор, директор центру краєзнавства імені акад. П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. Б. Супруненко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України по Полтавській обл.

При оформленні обкладинки були використані матеріали з фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Затверджено до друку рішенням Вченої Ради

*Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 7 від 27 червня 2014 р.)*

Скирда В. В.

С 42 Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.) : монографія / В. В. Скирда. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 164 с.

ISBN 978-966-285-179-3

Монографія присвячена історії розвитку археологічної науки. В роботі наводяться дані про перші археологічні дослідження вчених Харківського університету з моменту його заснування і до 1920 р. Аналізується внесок учених у розвиток науки та вивчення ними пам'яток археології.

Видання розраховано на науковців, студентів та краєзнавців, які цікавляться проблемами як історіографії археології так і історії історичної науки в цілому.

УДК 902:378.4(477.54) «1805/1920»
ББК 63.401 (4УКР+4ХАР)

ISBN 978-966-285-179-3

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2015

© Скирда В. В., 2015

© Літвінова О. О., макет обкладинки, 2015

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Початок археологічних досліджень у Харківському університеті (від часу заснування до 60-х рр. XIX ст.).	8
РОЗДІЛ II. Внесок учених Харківського університету в розвиток археології в другій половині XIX ст.	47
РОЗДІЛ III. Археологічні дослідження харківських учених у перші десятиріччя XX ст.	79
ВИСНОВКИ	138
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	144
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	163

Присвячується

*50-річчю кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна*

ВСТУП

Археологія є однією з наукових дисциплін, яка почала розвиватися відносно недавно (з XIX ст.). Незважаючи на це, за цей час фахівцями-археологами була зроблена величезна кількість відкриттів, які дали змогу нашим сучасникам набагато краще зрозуміти своє історичне минуле. Важливо відзначити, що в останні роки археологи повернулися до вивчення питань історії своєї наукової дисципліни. Яскравим підтвердженням цього є вихід в останній час монографічних досліджень, присвячених різним етапам розвитку археології, діяльності окремих археологів [Супруненко, 2000; Колеснікова, 2007; Платонова, 2010; Смирнов, 2011 тощо], та проведення двох міжнародних конференцій, під час роботи яких розглядалися виключно проблеми історіографії археології, результати яких були опубліковані в окремих наукових збірках [История археологии... 2011 ; История археологии... 2012]. Вже вийшла друком монографія І. Л. Тихонова, присвячена розвитку археології в Санкт-Петербурзькому університеті [Тихонов, 2003].

Наше монографічне дослідження є продовженням цих тенденцій та пов'язане з розглядом стану археологічної науки в Харківському університеті від початку його існування до реорганізації у 1920 р., що до останнього часу не було висвітленим у повному обсязі, а деякі цікаві сторінки цієї історії залишалися зовсім невідомими науковцям. Крім того, вивчення історії розвитку археології в окремих регіонах дає можливість зрозуміти поступ археологічної науки в цілому. Відомий дослідник у галузі історії археології О. О. Формозов відзначав, що «История археологии ... – небезынтересная страница в истории...» [Формозов, 1983, с. 4]. Але, за його ж словами, деякі провідні спеціалісти-археологи того чи іншого району навіть не чули про археологічні праці XIX та

початку XX ст., які мають пряме відношення до того регіону, який вони досліджують. А без знання минулого науки не зрозумієш багато чого і в сучасних положеннях наукових знань [Формозов, 1983, с. 3; Формозов, 1961, с. 3]. Актуальність нашого завдання підсилюється тим, що у 2015 р. Харківський університет відзначає своє 210-річчя. На жаль, у жодній із праць, присвячених 100-, 135, 150- та 175-річчю існування Харківського університету, немає спеціального розділу чи хоч би підрозділу, присвяченого розвитку у ВУЗі археології, є лише згадки про заняття вчених університету археологією [Багалий, Сумцов, Бузескул, 1906; Короткі нариси з історії..., 1940; Харьковский государственный университет..., 1955; Харьковский государственный университет..., 1980]. Якщо дослідження, подібні нашому, будуть проведені по іншим ВУЗам та установам, які займалися археологічними дослідженнями у XIX і на початку XX ст., то можна буде створити загальну працю, де була б висвітлена історія розвитку археології в цілому в Україні.

Під час написання даної роботи автор зустрівся з труднощами, які були пов'язані з відсутністю відповідних архівних матеріалів, адже значна частина архіву Харківського університету було знищено у роки Великої Вітчизняної війни. Тому джерельна база дослідження формувалася головним чином з монографій, брошур та статей, які мали відношення до археології, виданих вченими Харківського університету з 1805 по 1920 рік; праць, у яких розглядалася наукова діяльність харківських учених; опублікованого листування учених Харківського університету; джерел, які зберігаються в архіві Інституту археології НАН України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та Державного архіву Харківської області.

У роботах з історії археологічної науки, що друкувалися до цього часу, питанням розвитку археології в Харківському університеті приділялося небагато уваги. Перші загальні дані про стан археологічної науки в цьому ВУЗі в обраний нами період були наведені професором В. І. Кадеєвим у складеному ним у 1958 р. путівнику по виставці Археологічного музею ХДУ. Але вони були вміщені лише у декілька абзаців [Археология в ХГУ..., 1958, с. 3–4]. У 1967 р. цим же автором була надрукована замітка про

археологічну діяльність В. О. Бабенка [Кадеєв, 1967]. Розвитку археологічної науки у Харківському університеті протягом ХІХ і на початку ХХ ст. були присвячені тези С. І. Побожія, надруковані у 1990 р. Але в них немає згадки про жодного вченого університету, який би дійсно займався археологічними дослідженнями у перші 60–70 років існування ВУЗу [Побожий, 1990]. Найбільше свідочтв про стан археологічної науки у період з 1805 по 1920 рік у Харківському університеті було наведено у статті (вийшла друком у 1991 р.) професорів В. К. Міхеєва та Б. А. Шрамка, в якій зроблено нарис розвитку археології в університеті з моменту його створення й до 1990 р. [Міхеєв, Шрамко, 1991, с. 104–109]. У тому ж збірнику вміщено статтю В. І. Кадеєва, В. О. Латишової, В. Ф. Мещерякова та І. П. Сергєєва, в якій згадується про заняття вченими Харківського університету у досліджений нами період античною археологією [Кадеєв, Латышева, Мещеряков, Сергєєв, 1991, с. 50, 55]. У 1991 р. було надруковано замітку Т. І. Латухи, присвячену археологічній діяльності О. С. Федоровського. Але період його діяльності до 1920 р. висвітлений явно недостатньо [Латуха, 1991]. Більш докладно цей період діяльності вченого охарактеризовано у статті Р. В. Маньковської, яка вийшла друком у 1996 р. [Маньковська, 1996, с. 58–60]. Остання з відомих нам друкованих праць, присвячених історії розвитку археологічної науки у Харківському університеті, відноситься до 1992 р. Це були тези, опубліковані А. В. Кригановим [Крыганов, 1992]. Але в них згадуються прізвища лише двох вчених, які займалися археологією у ХІХ – на початку ХХ ст. і наводяться лише деякі загальні положення. Крім того, у 1994 р. була захищена кандидатська дисертація І. Г. Яременко, присвячена діяльності акад. Д. І. Яворницького, де розглядався його внесок у розвиток археології у харківський період його життя [Яременко, 1994, с. 31–43].

У зв'язку з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки ми зробили спробу якомога повніше висвітлити процес зародження і розвитку археології у стінах Харківського університету від часу його виникнення (1805 р.) і до 1920 р. Виходячи з цього, ми зупинилися на дослідженні ролі

харківських учених, які займалися археологією, на аналізі їх внеску в розвиток вітчизняної науки. Особлива увага в роботі приділяється ХІІ Археологічному з'їзду, який суттєво вплинув на розвиток археології в Харківському університеті.

В основу даної монографії покладено текст дисертації автора, яка була захищена у 2000 році в Інституті археології НАН України (науковий керівник – доктор історичних наук, професор В. К. Міхеєв).

Висловлюю подяку співробітникам кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які сприяли підготовці монографії до друку, рецензентам, науковому редактору роботи, співробітникам бібліотек та архівів, з матеріалами яких довелося працювати автору. Особливу вдячність висловлюю В. В. Петровському за фінансову підтримку видання монографії.

Дякую за допомогу у підготовці книги до друку М. В. Гречишкіній, працівникам та директору видавництва Харківського національного університету І. М. Дончик.

РОЗДІЛ I

Початок археологічних досліджень у Харківському університеті (від часу заснування до 60-х рр. XIX ст.)

Історію археологічних досліджень в Харківському університеті, можна розпочати з моменту його заснування, тобто з 1805 р., оскільки вже з того часу учені університету почали цікавитися старожитностями, зокрема і Харківщини*. Але археологічні знахідки на нашій території траплялися й до відкриття університету. Так, наприклад, незадовго до того часу, коли розпочав свою діяльність університет, у 1804 р. у «Вестнике Европы» було надруковано повідомлення охтирського земського ісправника Ольховича про знайдену біля слободи Жигайловки Охтирського повіту мідяну вазу зі срібними монетами, які любителями старожитностей того ж повіту поміщиками Лесевицьким і Чемодановим були визначені як монети римських імператорів та імператриць перших століть (Варуса, Траяна, Вітелія, Нерви, Коммода, Антоніна, Адріана, Юлія Цезаря, Веспасіана, Фаустіни Августини й Сабіни) [О древних Римских монетах..., 1804, с. 127–128]. Вже з одного цього повідомлення ми можемо зробити висновок, що на Харківщині не тільки знаходили старожитності, але й були люди, які цими речами цікавилися.

Поштовхом до початку археологічних досліджень ученими Харківського університету був, як це не дивно, університетський статут 1804 р. За цим статутом на університеті було покладено завідування і керування усіма існуючими в краї навчальними закладами. Таким чином, Харківському університету були підпорядковані усі навчальні заклади на півдні Російської імперії. При університеті існував особливий училищний комітет, який складався з професорів, обраних радою. З числа цих професорів призначалися так звані візитатори для огляду гімназій та училищ

*Під Харківщиною тут і далі йдеться про територію, яка на той час входила до складу Харківської губернії.

навчального округу. Їм надавалися особливі інструкції і після повернення вони були зобов'язані подавати докладні звіти про результати ревізій. Основу цих звітів складали свідчення про стан училищ, навчальної справи і таке інше. Але, за словами професора М. О. Лавровського, деякі візитатори не обмежувалися такими завданнями і надавали характеристики відвідуваних ними місць, а також турбувалися за придбання на користь університету нумізматичних та археологічних пам'яток [Лавровский, 1869, с. 239, 242].

Першим з учених Харківського університету, хто почав збирати археологічний матеріал, був професор російської словесності та красномовства І. С. Рижський (1759–1811 рр.), який був призначений професором Харківського університету ще 7 лютого 1803 р., тобто за два роки до відкриття самого університету. 18 січня 1805 р., на другий день після урочистого відкриття Харківського університету, проф. І. С. Рижський був обраний на засіданні ради ректором. Вибори ректора на той час відбувалися щорічно, але він залишався на цій посаді до самої смерті (1811 р.), крім 1807 р., коли ректором був обраний проф. І. Т. Тимковський [Сумцов, 1908, с. 48, 49].

У тому ж 1807 р. обидва вищезгадані професори були командировані для ревізії училищ: І. С. Рижський – у Новоросійський край, І. Т. Тимковський – до Воронежа [Лавровский, 1869, с. 245; Багалей, 1902, с. 86]. Дев'ятий пункт інструкції, яка була їм надана, мав такий зміст: «Как места Харьковского округа, по которым проезжать вам следует, содержат в себе многие исторические памятники, как то: камни в фигурах (мабуть, кам'яні баби? – В. С.), камни с надписями, надписи на зданиях, развалины, монеты, медали и иные древние изделия, то, пользуясь случаем, открывать и находить их и собирать о них сведения; можете достойнейшие из удобопереносимых приторговать, или по усмотрению и покупать для кабинета сего университета, для чего отпускается 300 рублей» [Лавровский, 1869, с. 247–248]. Виконуючи цей пункт інструкцій, проф. І. Т. Тимковський привіз до університету лише речі, які пожертвували воронежські колекціонери – залізну сокиру зі срібними насічками (від фабриканта Тулінова), яку зараз,

за її відсутності, важко віднести до певної епохи, та колекцію монет, яка складалася зі 120 іноземних та російських монет (від міщанина Горденіна) [Лавровский, 1869, с. 245–246].

Проф. І. С. Рижський поставився до дев'ятого пункту інструкції більш відповідально. Він придбав у вчителя одеської гімназії протоієрея Куницького копію давньогрецького напису, який було знайдено в 35 верстах від Одеси, на поселенні адмірала Де-Рібаса. Ця копія була переписана з каменя, на якому були ще й зображення птахів. Протоієрей Куницький, який добре знав грецьку мову, мав утруднення в прочитанні цього тексту, приписуючи цей факт тому, що текст переписаний не зовсім вірно. Тому він пообіцяв доставити І. С. Рижському другий список, який зробить він сам з оригіналу. Перебуваючи в Миколаєві і знаючи про існування на берегах Бугу давньогрецького міста Ольвії, проф. І. С. Рижський здійснив подорож до нього. З доповіді, яку вчений подав до університету 4 жовтня 1804 р., можна було зробити припущення, що І. С. Рижський провів археологічну розвідку і збирав підйомний матеріал, а можливо, й здійснив невеликі розкопки на городищі. Ось як це виглядає в тексті доповіді: «...найденные (на городище – В. С.) частию прежде меня, частию и по моему предложению при мне разные древние достопримечательности, как-то: цельный глиняный сосуд, употребляемый древними греками в обрядах богослужения, от подобных же сосудов десять отломков, представляющих разные их части, в том числе одну ручку сосуда с вытесненными на ней греческими словами, пятнадцать медных и одну серебряную древних монет, из коих на большей части явственно видно оттесненное имя города Ольвии, также медный кубик с пятью на одной стороне точками, подобный костям, употребляемым в игре, и весьма малый медный отломок, с изображением на ней русской буквы ѣ...» [Багалея, 1902, с. 86, 87]. Крім того, проф. І. С. Рижський зняв копії надписів з двох каменів, які були знайдені місцевими жителями на городищі і, що особливо важливо, зробив загальний опис Ольвійського городища. Такий опис було зроблено вперше. Він містив у собі вказівки на розташування городища відносно існуючих поселень, зовнішній вигляд городища на той час, а також перелік давніх речей, які знаходять на Ольвійському городищі в різних його

місцях. Наводячи опис городища, учений зробив і деякі власні припущення та висновки. Вказуючи на те, що на площі городища розкидано багато пагорбків різних розмірів, між якими знаходяться заглиблення, І. С. Рижський робить висновок, що ці пагорбки – купи, створені зі зруйнованих будівель [Багалея, 1902, с. 87]. Описуючи обривчастий берег, в якому міститься багато уламків глиняного посуду, харківський учений робить припущення, що це залишки глиняних посудин, які в давні часи зберігалися в льохах, що були на цьому місці під будинками, і під вагою будівель, що зруйнувалися, розбилися на частини, а потім змішалися із землею [Багалея, 1902, с. 88]. Підводячи підсумок своїм спостереженням на Ольвійському городищі, проф. І. С. Рижський робить висновки, які свідчать про розуміння ним важливості археологічних досліджень: «Вообще об этом месте можно сказать, что оно во всех отношениях достойно рачительного и долговременного разыскания, могущего открыть какие-либо древние исторические сведения или по крайней мере пояснения» [Багалея, 1902, с. 88].

Другою людиною в Харківському університеті після І. С. Рижського, яка проводила роботу, пов'язану з дослідженнями старожитностей, на наш погляд, можна вважати ординарного професора Христофора Пилиповича Роммеля (1781–1859 рр.).

У Харківському університеті проф. Роммель працював недовго – з 1811 по 1814 рр. [Шульц, 1908, с. 153, 156]. Невдовзі після приїзду до Харкова (прибув до нього 17 січня 1811 р.), йому, як відомому на той час в Європі ученому (він був професором Марбургського університету) [Багалея, Сумцов, Бузескул, 1906, с. 48–49], було надано доручення з Петербургу провести дослідження знайденого біля міста Слав'янська на Сіверському Донці великого каменя з невідомими письменами [Роммель, 1868, с. 58]. Проф. Роммель з великим задоволенням взявся за виконання цього доручення, але, прибувши на місце, він, за його власними словами, «...к величайшему моему стыду...» швидко переконався у тому, що не може прочитати надпис на згаданому камені. Єдине, що він спромігся зробити на той час, – це зняти факсиміле та надіслати його до Петербурга. Але зацікавленість ученого до цього надпису не пропала. Вже після повернення до Німеччини

у 1817 р. Роммель знайшов в Касселі в стародавніх могилах гунів письмена, дуже схожі на ті, що він бачив біля Слав'янська. Схожість зі слав'янськими письменами він вбачав і в письменах та рунах сибірських або скіфських народів, які були оприлюднені Палласом та Спаським. Усе це змусило Роммеля припустити існування грубого руноподібного письма, в незапам'ятні часи принесеного з Азії в Європу [Роммель, 1868, с. 59].

Х. П. Роммель був запрошений до Харківського університету ординарним професором на кафедру латинської словесності, тому його лекції в основному були присвячені грецьким та латинським класикам. Але, не обмежуючись тлумаченням стародавніх авторів, він почав читати історію римської літератури за Герлахом і політичні старожитності [Рославский-Петровский, 1855, с. 8, 21]. Згодом проф. Роммель почав проводити філологічний семінар, в якому, за його власними словами, «...преподавались основания высшей грамматики, критики, герменевтики и археологии» [Латуха, 1991, с. 25]. Але це був не єдиний на той час курс у Харківському університеті, який містив у собі назву «археологія».

Так, ми маємо згадки про те, що ординарний професор Я. М. Баллен-де-Баллю, який працював у Харківському університеті з 1805 по 1811 р. і викладав грецьку граматику та пояснював кращих класиків, переважно Геродота, Гомера та Лукіана, в останній рік своєї праці в університеті читав курс «грецької археології». З 1805 по 1807 р. ординарний професор Л. А. Умляуф пояснював Салюстія і Горація та викладав естетику та римські старожитності. Ад'юнкт Малинович, починаючи з 1812 р., викладав грецьку граматику та старожитності за посібником Валерія [Багалеї, Сумцов, Бузескул, 1906, с. 59; Маньковська, 1996, с. 59]. Можна було б навести ще деякі приклади викладання в Харківському університеті в перші роки його існування різних курсів, які у назві мали слова «археологія» чи «старожитності», але, на наш погляд, спочатку треба з'ясувати те, яку спрямованість мали ці курси та що розумілося під цими словами.

На думку деяких дослідників, ці курси мали нібито пряме відношення до археології в сучасному її розумінні і дали перший

поштовх до розвитку цієї науки в Харківському університеті [Побожий, 1990, с. 28; Яременко, 1994, с. 31]. Але така точка зору є не зовсім правильною. Щоб переконатися в цьому, розглянемо спочатку, який зміст вкладали вчені Харківського університету в XIX ст. у поняття «наука про старожитності» і «археологія». У праці М. Корсуна, яка була написана у 1824 році для отримання ступеня магістра у галузі історичних наук, ми читаємо: «Наука о древностях... в обширнейшем смысле, объемлет все исторические достопримечательности древнего мира, преимущественно же обращает внимание на обряды, встречаемые в древнем богослужении, и на нравы и обычаи в политической, военной и домашней жизни древних» [Корсун, 1824, с. 16]. Навіть у другій половині XIX ст. деякі вчені науку про старожитності розуміли таким же чином, як і на початку сторіччя. Для прикладу наведемо формулювання, яке подає в своїй праці «Введение в курс греческих древностей» доцент Харківського університету К. Нейлісов: «Принимаемая в... обширном значении наука древностей обнимает собою не только всю внутреннюю жизнь народа – его государственное устройство, религию, литературу, даже язык с его историей, но и жизнь внешнюю, то есть политическую его историю». Що ж до науки археології, то її К. Нейлісов повністю ототожнює з історією мистецтва [Нейлісов, 1867, с. 1, 2]. Той факт, що у XIX ст. археологію поєднували з історією стародавнього мистецтва, підтверджується й ученими, які займалися історією археології. Таке розуміння археології в першій половині XIX ст. було традиційним і, на думку О. А. Формозова, брало свій початок від професора Геттінгенського університету Х. Г. Гейне [Худяков, 1933, с. 75; Формозов, 1975, с. 215, 216].

Для переконання в тому, що розуміння харківськими вченими М. Корсуном та К. Нейлісовим терміну «наука про старожитності» чи «археологія» не відрізнялося від його розуміння іншими вченими, наведемо ще один приклад. Так, у 1819 р. університетський професор І. А. Гейм на питання М. П. Погодіна, що таке археологія, відповідав: «Археология в обширном смысле: знание о состоянии и постановлениях древних народов или одним словом – древности. Вероисповедание, государственное постановление; военные и гражданские дела, гражданские и домашние обычаи» [Барсуков, 1888, с. 61–62].

Деякі вчені у термін «археологія» вкладали інше значення. Наприклад, історик Я. Потоцький, який займався питанням походження слов'ян, вважав, що археологія – це історична географія. Щоб не перелічувати всі точки зору вчених початку і першої половини XIX ст., відзначимо, що, протягом цього часу постійно робилися спроби розширити рамки археології [Формозов, 1975, с. 216–217; Седов, 1994, с. 16].

Наведені приклади, на наш погляд, не дають можливості пов'язувати напрям викладання римських чи грецьких старожитностей в Харківському університеті в перші роки його існування з археологією в сучасному розумінні цієї науки. Скоріш за все, названі курси носили літературно-філологічний та загальноісторичний характер.

Щоб закінчити розбір цього питання, наведемо ще один приклад, який свідчить на користь наших висновків. В огляді викладання предметів у Харківському університеті на 1840–1841 рр. зазначено, що ад'юнкт С. С. Лук'янович викладатиме студентам третіх і четвертих курсів римські старожитності, а в тому ж огляді на 1842–1843 рр. містяться свідоцтва, що той же С. С. Лук'янович викладатиме студентам третіх і четвертих курсів політичні римські старожитності [Обозрение преподавания..., 1840, с. 10; Обозрение преподавания..., 1842, с. 10]. І якщо в першому випадку ми можемо гадати, чи мав курс, який викладав С. С. Лук'янович, відношення до археології в сучасному її розумінні, чи ні, то в другому одразу видно, що ні.

Дуже часто, коли починають розглядати питання про початок вивчення старожитностей в Росії, особливо російських старожитностей, згадують ім'я першого професора російської історії Харківського університету Гаврила Петровича Успенського (? – 1820 р.).

У вчених кругах він найбільш відомий як автор виданої у 1811 р. книги «Опыт повествования о древностях русских» у двох частинах, яка була перевидана у 1818 р. [Успенский, 1811; Успенский, 1818, ч. 1; Успенский, 1818, ч. 2]. Сам Г. П. Успенський називав свою працю першим російськомовним дослідом вітчизняних старожитностей. Ця книга отримала високу оцінку серед учених того часу, тим більше, що на той час ще не була відома

«История государства Российского» М. М. Карамзіна. І навіть у середині 50-х рр. XIX ст. проф. О. П. Рославський-Петрівський закликав використовувати «Опыт...» Г. П. Успенського як посібник усім, хто займається дослідження вітчизняних старожитностей [Багалея, Сумцов, Бузескул, 1906, с. 78; Рославский-Петровский, 1855, с. 23; Багалея, 1912, с. 353–354].

Про які ж старожитності руські йдеться в цій праці? Прочитавши її, одразу стає зрозуміло, що ці старожитності не мають ніякого відношення до археології. По-перше, той період історії, який підлягає археологічному вивченню, автор коротко змальовує у вступі, та й то, лише на підставі писемних джерел. На їх основі Г. П. Успенський розглядає походження назв племен слов'ян і русів, а також перелічує інші народи, які мешкали на сучасній території України або проходили нею у давнину. По-друге, основна частина праці присвячена старожитностям, які в основному беруть початок від XVI ст. Тут автор використовує як писемні джерела, так і речові (наприклад, зброю, одяг, посуд і т. ін.). Але ніде не згадується про те, що ці речі знайдені під час розкопок чи взагалі в землі.

У праці Г. П. Успенського є лише одне місце, яке можна якось прив'язати до археології. Воно міститься у декількох рядках, і тому ми наведемо його повністю: «Каким образом предки наши похороняли покойников в отдаленнейшей древности, утвердительно сказать не можно по той особенной причине, что нынешняя Европейская Россия, до основания в ней Монархии, населена была, как сказано выше (у вступі до праці – В. С.), премногими народами, кои без сомнения, относительно сего, наблюдали и различные обряды. Славяне, как свидетельствует Нестор, покойников своих сжигали, Сарматы же и Варяги погребали, закапывая их в землю, и над Государями своими и другими знаменитыми людьми насыпали бугры или курганы различной величины, смотря по знаменитости погребенной особы. Сие последнее обыкновение у предков наших продолжалось во все время идолопоклонства их...» [Успенский, 1818, с. 146–147]. Але знову ж таки, ці висновки зроблені на підставі писемних джерел і не мають інших підтверджень.

Проте «Опыт...» Г. П. Успенського, на наш погляд, мав велике значення для розвитку археології в країні, особливо

в методологічному плані. Щоб довести цю думку, можна скористатися словами голови Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової, яка, виступаючи на відкритті XII Археологічного з'їзду в Харкові, дала свою оцінку праці проф. Г. П. Успенського, сказавши, що це була «...первая попытка представить бытовую историю древней Руси в связи с изучением вещественных памятников...» [Труды XII АС..., 1905, с. 264]. І якщо сам Г. П. Успенський користувався цим методом для висвітлення побутової історії починаючи лише з XVI ст., то інші дослідники з часом, коли з'явилася достатня кількість речових пам'яток, здобутих шляхом археологічних розкопок, мали змогу використовувати його для висвітлення історії більш давніх часів.

Розповідаючи про Г. П. Успенського, не можна не згадати його промови, яка була сказана ним у 1809 р. на урочистих зборах у Харківському університеті й надрукована того ж року [Фойгт, 1859, с. 140]. У цій промові вчений закликав до вивчення історії рідної землі, що він вважав більш важливим, ніж вивчення чужої історії, навіть якщо вона більш цікава. У подальшому, розвиваючи думку про необхідність серйозного вивчення життя наших предків, Г. П. Успенський запитував: «...неужели менее внимания достойны В. Новгород, Киев, Владимир – некогда знаменитые столицы России, нежели бедные развалины Вавилона, Мемфиса, Афин, Пальмиры?» [Багалея, 1912, с. 352]. З тим, що залишки Вавилона та інших названих Успенським стародавніх міст заслуговують на меншу увагу, ніж давні міста Росії та України, не погодяться (і будуть мати рацію) вчені, які займаються дослідженням історії стародавнього Сходу та Греції. Але тут, скоріш за все, треба зрозуміти і звернути увагу на те, що він закликав до вивчення власних старожитностей, чим на той час ніхто не займався, тоді як вивчення античних міст за кордоном вже тривало.

Безпосереднє відношення до археології мала стаття Г. П. Успенського, яка була надрукована у 1812 р. у «Вестнике Европы», де він здійснив дослідження однієї давньоруської монети. Читаючи цю статтю, розумієш, що автор її – людина досить досвідчена у справі, за яку взялася. Спочатку Г. П. Успенський наводить усі дані про монету: метал, з якого вона зроблена, окрас,

вагу, а також зображення, які на ній знаходяться. Потім автор порівнює цю монету з іншими відомими йому монетами та іншими історичними свідцтвами і доходить висновку, що ця монета була зроблена у XI ст., можливо, грецькими майстрами, і належала Ярославу Володимировичу [Успенский, 1818, ч. 1, с. 311–314].

У тому ж 1812 р. у «Вестнике Европы» була надрукована стаття вченого із Санкт-Петербурга М. Брусілова – це дослідження автором зазначеної давньоруської монети і водночас – рецензія на вищезгадану статтю Г. П. Успенського. Підбиваючи підсумок своєї роботи, М. Брусілов доходить того ж висновку, що і харківський вчений, тобто, що ця монета, скоріш за все, належала Ярославу, але при цьому докази Г. П. Успенського він не вважав схожими на правду [Брусілов, 1812, с. 225–232].

Певний внесок у справу археологічних досліджень було зроблено проф. Успенським під час вироблення історико-філологічним та фізико-математичним факультетами Харківського університету особливих програм для збирання географічних та історичних свідцтв у губерніях, які входили до складу Харківського навчального округу. Програма, яку складав Г. П. Успенський, стосувалася питань топографії та статистики, але основна увага приділялася даним, пов'язаним з історією. Такі свідцтва повинні були збирати місцеві вчителі. Яскравим прикладом того, що програмою, яку склав проф. Успенський, користувалися, є повідомлення почесного доглядача училищ Прилуцького повіту Полтавської губернії Білецького-Носенка. Останній надіслав до університету дані про одне городище у Прилуцькому повіті та про знахідку бронзової статуетки біля сел. Радьковки. Наприкінці XIX ст. місцезнаходження цієї статуетки було вже невідоме, але завдяки її детальному опису, зробленому Білецьким-Носенком на підставі програми Г. П. Успенського, фахівці отримали можливість визначити її античний характер [Багалея, 1902, с. 89; Формозов, 1975, с. 215].

З Харківським університетом пов'язане також ім'я майбутнього російського академіка й одного з найвидатніших археологів Росії першої половини XIX ст. Петра Івановича Кюппена (1793–1864 рр.) [Погодин, 1871, с. 10; Жебелев, 1923, с. 104].

П. І. Кьоеппен вступив до Харківського університету в 1809 р. і закінчив його в 1814 р. зі ступенем магістра правознавства. Того ж року він переїхав до Петербурга, де й розпочав свою кар'єру. Але тут важливо відзначити той факт, що під час навчання в університеті П. І. Кьоеппен, головним чином завдяки лекціям проф. І. С. Рижського та Г. П. Успенського, звернув увагу на історію та старожитності Росії [Кеппен, 1893, с. 88–89; Кеппен, 1911, с. 26]. Зараз важко сказати впевнено, що саме в харківський період своєї діяльності майбутній академік почав займатися й археологією. Тим більше, що дослідник його літературної діяльності А. А. Кунік говорить про те, що матеріали, які мали відношення до археології (маються на увазі матеріали, які залишилися в архіві П. І. Кеппена – В. С.), П. І. Кьоеппен почав збирати лише у 1819 р. [Кунік, 1868, с. 142]. Але можна припустити, що якоюсь мірою він знайомився з археологічними пам'ятками ще за тих часів, коли був студентом Харківського університету. Починаючи з 1810 р. П. І. Кьоеппен майже щороку під час літніх канікул здійснював мандрівки територією сучасної України. Ним були відвідані: Одеса, Катеринослав, Єлісаветград, Миколаїв, Херсонська губернія, Кременчук, Полтава, Ізюм, Куп'янськ, Чугуїв, Охтирка, Валки та Святогорський монастир. Під час таких подорожей П. І. Кьоеппен, за спогадами його сина, записував у своїх дорожниках усе те, що, на його думку, заслуговувало на увагу в археологічному, етнографічному, топографічному і статистичному відношеннях [Кеппен, 1893, с. 97; Кеппен, 1911, с. 27–28]. Цілком можливо, що до уваги майбутнього академіка потрапляли й археологічні пам'ятки, яких немало можна налічити у місцях, де він бував. На користь цього, на наш погляд, свідчить і той факт, що в його «Список известнейшим курганам в России», який був виданий у 1837 р., потрапили кургани Харківщини, Полтавщини та інших місць, які він відвідував під час навчання у Харківському університеті [Кеппен, 1837, с. 3, 13, 14].

Розглянутий вище період у розвитку археологічної науки у Харківському університеті висвітлено в окремій статті автора [Скирда, 1998].

Засновник Харківського університету В. Н. Каразін (1773–1842 рр.) – відомий громадський діяч, видатний винахідник,

який зробив свій внесок у різні галузі науки, – також займався археологічними дослідженнями [Тихой, 1905, с. 202; Слюсарский, 1952, с. 3; В. Н. Каразін (1773–1842 рр.): Библиография..., 1953, с. 3].

Відколи В. Н. Каразін почав цікавитися старожитностями – невідомо. В одній з його статей зазначено, що автор належить до тієї категорії людей, хто почав прокладати шлях до вивчення археологічних пам'яток, починаючи з 1761 р. [Каразін, 1839]. Зрозуміло, що В. Н. Каразін не міг займатися справами, пов'язаними з археологічними дослідженнями, починаючи з 1761 р., бо він народився лише через дванадцять років після вказаної дати. Ми не маємо точних даних, але можна припустити, що він почав цікавитися старожитностями десь наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В усякому разі, ця зацікавленість з'явилася не пізніше другого десятиріччя XIX ст. Доказом цього є той факт, що у 1818 р. В. Н. Каразін надрукував в «Украинском вестнике» – журналі, який видавався на той час у Харкові, – «Записку о достопримечательностях Москвы» М. М. Карамзіна. Щоправда, це було зроблено без дозволу відомого історика, бо ця записка була складена ним у 1817 р. для імператриці Марії Федорівни, а не для розповсюдження [Записка о достопримечательностях..., 1818; Кропоткин, 1951, с. 245]. Але сам факт цієї публікації свідчить не тільки про те, що В. Н. Каразін сам цікавився старожитностями й історією взагалі, а й про те, що він бажав привернути до них увагу якомога більшої кількості людей.

Приблизно в той же час засновник Харківського університету надавав одному з перших археологів-славістів З. Ходаковському дані про городища, які останній використовував у своєму «Проекте ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории», надрукованому у 1820 р. [Формозов, 1961, с. 63; Ходаковский, 1820]. Немало зусиль доклав В. Н. Каразін і для того, щоб допомогти З. Ходаковському у справі організації його поїздки Російською імперією з метою вивчення городищ. Ось як згадував про це він сам: «...Я с нетерпеливостію ожидал сюда (у Харків – В. С.) г-на Ходаковского, об отправлении коего на казенный счет по империи, я в Петербург более всех (хотя впрочем закрыто) ходатайствовал» [Каразін, 1910, с. 585]. В. Н. Каразін, як це ми бачимо з його листа від 19 грудня 1827 р.

до Харківського віце-губернатора С. Ф. Паскевича, вважав, що в Харківській губернії є старожитності, які заслуговують на увагу дослідників. Особливе місце серед цих старожитностей вчений, якого сучасники називали українським Ломоносовим [Слюсарский, 1952, с. 3], надавав городищам. Деякі з цих городищ, на думку В. Н. Каразіна, яку підтвердили дослідження археологів уже в радянські часи, «...восходят до Геродотовых времен» і «...следовательно старше всего того, что, за исключением берегов Черного моря, представляет нам Россия» [Каразин, 1839, с. 128]. Останній висновок В. Н. Каразіна сьогодні не можна вважати вірним, але на той час, коли він писав ці слова, в нашій країні були ще невідомі археологічні пам'ятки не тільки кам'яного, а навіть і бронзового віків, тому цей висновок мав під собою підстави. Він вважав городища «...старее цезарей, и важнее для нас их монет» [Каразин, 1839]. В. Н. Каразін розумів, що для проведення розкопок городищ потрібні великі матеріальні кошти, а в Росії на той час не було серед багатих людей тих, хто цікавився б старожитностями і надавав би необхідну допомогу. Тому він покладав великі надії на поїздку З. Ходаковського, вважаючи, що той почне дослідження городищ Харківщини. Але, на превеликий жаль В. Н. Каразіна, один з перших російських археологів помер, не доїхавши до наших місць [Каразин, 1839].

Не очікуючи на інших, В. Н. Каразін і сам проводив археологічні дослідження. Насамперед, треба згадати про те, що він дав досить повний опис «...древнегреческому орудю или украшению, из чистого золота», знайденому в 1801 р. біля слободи Вольної Богодухівського повіту неподалік від городища. Щоб краще зрозуміти, про яку річ говорив В. Н. Каразін, наведемо повний її опис: «...Оно (прикраса чи знаряддя – В. С.) представляло круглый, по краям только расплющенный четырехугольно, жезл, который свит в два кольца, таким образом, что расплющенные и в виде змеиных голов изваянные конечности сходились под внутренним кольцом, лежащим между ими, одна с другою на одной черте. Все это представляло род венца, который можно было накладывать взрослому человеку на голову. Безpośredственно за каждою из обеих, в виде звериных головок изваянных конечностей, на плоском еще месте, следовали по три,

как бы вытесненные (en relief) изображения: первое, оленя, второе рыси, третье вепря. Они занимали около двух вершков вместе, и за ними следовала, еще на столько же, чешуя, также выпукло, а между тем, золотой прут, нечувствительно из четырехгранного изменяется в круглый, совершенно гладкий. На внутренней стороне, противу упомянутых изображений, обращенных наружу, находились, также вершка на два, какие-то литеры или знаки» [Каразин, 1839]. Зараз важко сказати, що це був за предмет – чи вінець, чи, можливо, гривна, бо вона зникла ще до того часу, як В. Н. Каразін повідомив про неї С. Ф. Паскевича. Але той висновок першого дослідника знахідки, зробленої греками, майже не викликає сумнівів і, мабуть, буде правильно, якщо ми віднесемо цю річ до скіфських часів. Треба зазначити, що В. Н. Каразін і сам вишукував аналогії цьому предметові й знаходив їх, вважаючи, щоправда, останні не тотожними, а лише подібними до мідяних речей, схожих за формою на описаний ним предмет, які знаходили в тих місцях Німеччини, де колись мешкали слов'яни [Каразин, 1839].

В. Н. Каразін звертав свою увагу і на монети римських імператорів, які вже за його часів знаходили на Харківщині та в інших місцях України. Ще у 20-х рр. XIX ст. ним був встановлений той факт, що римські монети, які знаходили на Харківщині, відносяться до I–III ст. н. е. Таке датування знайдених в Україні римських монет підтверджують і сучасні дослідження [Каразин, 1839; Кропоткин, 1951, с. 246].

Як би дивно це не виглядало, але В. Н. Каразін, за нашими даними, був першим серед харківських учених, хто почав займатися розкопками археологічних пам'яток. Коли і де він проводив такі розкопки – точно не відомо, але можна бути впевненим, що це сталося до 1827 р., коли вчений повідомляв про їх результати С. Ф. Паскевичу. В. Н. Каразін розкопував безкурганні (грунтові) поховання, за його словами, «...сделавшиеся уже плоскими от времени», і знаходив там черепи та глиняний посуд. Використовуючи метод Блуменбаха з вивчення черепів і спираючись на форму посудин, які були знайдені у розкопаних їм похованнях, В. Н. Каразін робить дуже цікавий і важливий на той час історичний висновок, що осілі племена на території

Харківської і сусідніх губерній не виникли несподівано у IX ст., а існували, можливо, й за дві тисячі років до того [Каразин, 1839]. В одній зі своїх останніх статей В. Н. Каразин робить припущення, що, можливо, ще за часів Геродота в межиріччі Дніпра на Дону існувало якесь слов'янське плем'я, яке займалося землеробством [Каразин, 1910, с. 599].

У 1835 р. В. Н. Каразин отримав листа від відомого російського археолога, академіка Кьолера, в якому той пропонував своєму адресатові провести розкопки місцевих курганів, а також повідомляв про результати розкопок гробниць у Керчі [Энциклопедический словарь..., 1994, т. 5, с. 756; Жебелев, 1923, с. 104; Письма разных лиц..., 1910, с. 896]. На наш погляд, те, що Кьолер звернувся з пропозицією розкопок харківських курганів саме до В. Н. Каразіна, свідчить про те, що його ім'я було досить відоме у середовищі археологів Росії того часу. Можливо, В. Н. Каразин проводив археологічні розкопки не одноразово, але, на жаль, цього ми не можемо ані стверджувати, ані заперечувати, бо під час пожежі садиби він втратив значну частину своїх паперів і тому свої останні статті, пов'язані з історією, писав з пам'яті [Каразин, 1910, с. 602]. Досить впевнено можна припустити, що під час тієї пожежі загинули деякі листи й інші папери, з яких можна було б дізнатися про діяльність засновника Харківського університету на археологічній ниві. Підтвердженням цієї думки є рядки з вищезгаданого листа Кьолера до Каразіна: «...Прошу Вас, М. Г. продолжать удостаивать меня Вашей переписки. Примите уверение в совершенном почтении, с каким имею честь быть Вашим, М. Г. покорнейшим и преданнейшим слугой» [Письма разных лиц..., 1910, с. 896]. Ці слова свідчать про те, що листування між В. Н. Каразиним і Кьолером тривало вже деякий час і останній був дуже зацікавлений у ньому. Але, на жаль, нам нічого не відомо про зміст цього листування, бо інших листів Кьолера до Каразіна не збереглося.

Ще одним яскравим доказом того, що В. Н. Каразин був дуже зацікавлений в археологічних дослідженнях, особливо на Харківщині, є його реакція на початок роботи в цьому напрямку В. В. Пассека: «Спасибо, и спасибо Вадиму Васильевичу Пассеку за предприятие исследовать могилы полуденных губерний! Да увенчает его Бог вожделенным успехом» [Каразин, 1839].

Археологічним дослідженням В. Н. Каразіна присвячена спеціальна праця автора [Скирда, 1998].

Вадим Васильович Пассек (1808–1842 рр.) походив з однієї із найстаріших дворянських родин Харківської губернії, але з нашою місцевістю пов'язано лише декілька років його життя. Народився В. В. Пассек у Тобольську, де його батько був на засланні. Лише у 1824–1825 рр. родині Пассеків було дозволено повернутися до центральної Росії і вони оселилися у Москві. У 1828 р. В. В. Пассек вступив до Московського університету й закінчив курс весною 1831 р. кандидатом юридичного факультету [Замечательные уроженцы, 1887, с. 144; Срезневский, 1893, с. 377–378, 379, 380]. Після закінчення університету він почав готуватися до магістерського іспиту й працювати над дисертацією з російської історії, яку збирався захищати у Москві. Навесні 1834 р. В. В. Пассек отримав листа від помічника попечителя Харківського навчального округу графа О. Н. Паніна (далекого родича родини Пассеків) із запрошенням зайняти кафедру російської історії в Харківському університеті [Срезневский, 1893, с. 381; Пассек, 1963, т. 2, с. 26]. Тут треба зазначити, що В. В. Пассек був готовий до цього запрошення, бо ще під час перебування у родовому маєтку в с. Спаському (інша назва Пассековка) Валківського повіту Харківської губернії у 1832 р. він був сповіщений тим же графом О. Н. Паніним про те, що останній відрекомендував його для заняття кафедри історії у місцевому університеті й написав про це міністру. Того ж року В. В. Пассеку було запропоновано бути кореспондентом Харківської бібліотеки [Пассек, 1963, т. 1, с. 424, 426]. Тому, одержавши запрошення, В. В. Пассек з дружиною вирушив до Харкова, куди прибув 25 червня 1834 р. Але там на нього чекало розчарування. Граф О. Н. Панін, якого В. В. Пассек одразу ж відвідав, повідомив, що йому відмовлено в кафедрі у Харківському університеті внаслідок його близьких відносин з О. Герценом. Крім того, за ним самим був встановлений жандармський нагляд. В. В. Пассеку не залишалось нічого іншого, як поїхати до свого родового маєтку – села Спаського [Срезневский, 1893, с. 381; Пассек, 1963, т. 2, с. 32; Дубовиков, 1963, с. 11].

Протягом трьох років, мешкаючи то в Спаському, то у Харкові, В. В. Пассек перебував на Харківщині. За цей час він

закінчив роботу над своєю дисертацією. У 1836 р. В. В. Пассек був зарахований до статистичного комітету міністерства внутрішніх справ і вважався відрядженим до Харківської губернії (без грошової винагороди) для її статистичного опису [Срезневский, 1893, с. 386; Пассек, 1963, т. 1, с. 39, 655]. Ми не будемо зупинятися на діяльності В. В. Пассека у галузі статистики, але відзначимо, що мандрування його з метою збору статистичного матеріалу Харківською губернією сприяло іншій справі, а саме археологічним дослідженням. Археологічний матеріал В. В. Пассек почав збирати на Харківщині не пізніше 1836 р., бо вже в лютому 1837 р. на засіданні Товариства історії та старожитностей російських М. П. Погодін оголосив, що В. В. Пассек готує велику працю про кургани і городища Росії. Це оголошення М. П. Погодіна в першу чергу було пов'язане з листами дрезденського бібліотекаря Клемма, який з початку у 1836 р., а потім і в наступному році звертався до Московського товариства історії та старожитностей російських з пропозицією дати відповідь на питання про кургани, городища й інші залишки старожитностей в Росії. І якщо на той час, коли від Клемма надійшов перший лист, Товариство було не зовсім готове на нього відповісти, то на другий раз воно змогло це зробити завдяки допомозі В. В. Пассека [Забелин, 1889, с. XXIV–XXV; Барсуков, 1892, с. 71]. На той час, мабуть, В. В. Пассек був єдиною людиною, хто мав можливість і бажання задовольнити зацікавленість німецького вченого.

Починаючи з 1837 р., В. В. Пассек підтримував постійний зв'язок з Товариством історії та старожитностей російських через листування з його секретарем М. П. Погодіним. У липні 1837 р. він надіслав на ім'я М. П. Погодіна листа, в якому наводив міркування щодо городищ і курганів південної частини Російської імперії та пропонував провести їх дослідження на території від Дунаю до Забайкалля, на що згоден був покласти шість років свого життя. Листа було заслухано на одному із засідань Товариства. Всі члени комітету Товариства погодилися з міркуваннями В. В. Пассека, але за відсутністю необхідних коштів запропонували йому спочатку провести дослідження курганів однієї губернії, або декількох, а можливо, й одного з повітів, де йому зручніше та дешевше працювати. Результати цієї праці Товариство обіцяло

видати як взірець для інших дослідників старовини [Срезневский, 1893, с. 387; Забелин, 1889, с. XXV; Барсуков, 1892, с. 71–73; Отчет Общества..., 1837, с. 129]. В. В. Пассек погодився з такою пропозицією і на початку 1838 р. надіслав М. П. Погодіну листа, в якому повідомляв Товариство, що він буде проводити археологічні дослідження в Ізюмському, Полтавському і Харківському повітах. Обгрутовуючи свій вибір саме цих повітів, археолог-початківець наводить їх природно-кліматичні та ґрунтові умови, а також вказує на значну кількість на їх території археологічних пам'яток. Наприкінці листа В. В. Пассек висловлював надію, що Товариство не буде заперечувати, якщо у разі потреби він буде проводити дослідження у сусідніх зі вказаними повітах. У квітні 1838 р. пропозиції В. В. Пассека були розглянуті на засіданні Товариства історії та старожитностей російських. На ньому було прийняте рішення надіслати В. В. Пассеку для виконання позначених робіт 500 карбованців асигнаціями і прохати місцеве начальство від імені Товариства надавати йому допомогу, а також звернутися до П. І. Кьоеппена, як до людини, знайомої з тією місцевістю, де були заплановані дослідження, і як до відомого вже археолога, щоб він надав своєму молодому колезі поради [Срезневский, 1893, с. 388; Забелин, 1889, с. XXV; Барсуков, 1892, с. 73; Отрывок из письма..., 1837, с. 127–128].

У тому, що В. В. Пассек у листі, надісланому М. П. Погодіну на початку 1838 р., дає коротку характеристику природно-кліматичних умов повітів, які він збирається досліджувати, і вказує на наявність в них курганів і городищ, немає нічого дивного, бо ще у 1837 р. ним була надрукована стаття «Курганы и городища в Харьковской губернии» [Пассек, 1837]. Це свідчить на користь того, що дослідник розпочав свою роботу, не очікуючи грошей та згоди Товариства історії та старожитностей російських. У цій статті В. В. Пассек дає загальну характеристику Харківської губернії, вказуючи на її географічне положення і площу, а також наводить дані про загальне розташування городищ і курганів на її території, їх розміри і форми. З усіх городищ, які були відомі автору статті, найбільшу зацікавленість у нього викликало Каганово городище. Дослідник наводить у статті його розміри і планування і доходить висновку, що воно належить до іншого

часу, ніж більшість відомих йому городищ і курганів [Пассек, 1837, с. 543–544]. Розповідаючи про кургани, дослідник відзначає, що найбільша їх кількість розташована у західній та південній частинах губернії (до речі, тут вони мали й найбільші розміри), на сході їх кількість є невеликою, а також відзначає те, що їх назви в основному походять від іменів власників землі, на якій розташований той чи інший курган. Велике занепокоєння викликає у автора статті той факт, що більшість з них знаходиться на орних землях і тому найменші з них, які заввишки не перебільшують піввершка (приблизно 35,5 см – В. С.) можуть невдовзі зникнути [Пассек, 1837, с. 541, 545–546, 547]. Зараз із впевненістю можна сказати, що так і сталося: значна кількість маленьких курганів, про долю яких турбувався В. В. Пассек, зникла до того часу, коли почалося їх масове дослідження і нанесення на мапу. З тексту статті ми бачимо, що її автор проводив і розкопки курганів, але, на жаль, він не вказує точного місця їх проведення, а лише повідомляє про те, що розкопав велику кількість курганів між річками Оскол та Сіверський Донець. В. В. Пассек відзначав, що під час цих розкопок він «...находил, по большей части, в середине их (курганів – В. С.) высоты, окаменелые лошадиные зубы; а несколько глубже – черепки от каких-то глиняных сосудов, древней лепной работы, которые суть достояние большей части курганов. Кроме того найдено мною в двух курганах по человеческой челюсти, и часть челюсти кабана...» [Пассек, 1837, с. 546]. Спираючись на ці рядки, ми можемо зробити припущення, що В. В. Пассек розкопував лише сам насип курганів і знаходив тільки речі, які попали туди випадково під час насипу курганів, або, у кращому випадку, залишки від тризни, а самі поховання, скоріш за все, залишалися нерозкопаними в ямах, які були вириті під курганными насипами.

Звернув свою увагу В. В. Пассек і на кам'яних баб. Він зазначав, що на території Харківщини вони зустрічаються в значній кількості як на курганах, так і в садках і маетках власників. Дослідник відзначав, що всі вони зроблені з міцного піщаника і зображають як чоловіків, так і жінок, та давав при цьому їх загальний опис (зовнішній вигляд, зображення одягу, зброї тощо). Тут В. В. Пассек поставив питання, які були вирішені дослідниками лише у ХХ ст. А саме: «Имеют ли прямое

отношение эти истуканы (кам'яні баби – В. С.) к курганам? Какому народу принадлежали они первоначально? Для чего именно воздвигнуты?» [Пассек, 1837, с. 548–549].

Підбиваючи підсумок своєї першої археологічної праці, В. В. Пассек зазначає, що питання про те, якому з народів належать «...истуканы, курганы и все насыпи, столь многочисленные и громадные...», може вирішити більш глибоке дослідження, що дасть можливість з'ясувати не одну загадку історії [Пассек, 1837, с. 549–550].

Водночас з заняттям статистикою та археологією В. В. Пассек займався і видавничою діяльністю. Починаючи з 1838 р. і до 1842 ним було підготовлено й опубліковано п'ять збірників «Очерков России», у яких містився різноманітний історичний, етнографічний, археологічний і географічний матеріал [Очерки России..., 1842]. У цих збірниках друкувалися статті різних авторів, але значну їх частину займали матеріали самого видавця. Так, у першій книзі, яка побачила світ у 1838 р., було надруковано дві статті В. В. Пассека – «Киевопечерская обитель» та «Осетинцы» [Пассек, Киевопечерская обитель, 1838; Пассек, Осетинцы, 1838]. Ці статті мали загальноісторичний характер, але в них автор продемонстрував своє знання писемних джерел про слов'ян, алан, язигів, роксолан та інших народів, які мешкали в давнину на території України, що є дуже важливою справою для людини, яка займається археологією [Пассек, Киевопечерская обитель, 1838, с. 31, 57, 58–59; Пассек, Осетинцы, 1838]. У цьому ж випуску під рубрикою «Замечания и выписки», автор якої не вказаний, але, скоріш за все, це був сам В. В. Пассек, наводяться народні перекази про деякі кургани і городища Канівського повіту [Замечания и выписки, 1838, с. 262–263].

Ми вже згадували про те, що В. В. Пассек вирішив проводити дослідження в Харківському, Ізюмському і Полтавському повітах. Але перед тим, як розпочати цю роботу, він здійснив подорож до Криму, щоб на місці з'ясувати порядок робіт при розкопках керченських курганів і побачити речі, які в них знаходять. Через це у Харків він потрапив лише у серпні 1838 р. Перш за все, В. В. Пассек почав складати мапи повітів, в яких збирався проводити дослідження. Під час проведення цих робіт

він вирішив, що йому зручніше буде проводити археологічні дослідження не в Ізюмському, а у Валківському повіті, який розташовувався між Полтавським і Харківським. Але рання зима і хвороба змусили В. В. Пассека припинити розпочату роботу вже на початку листопада [Пассек, 1839, с. 115–116].

Хоча безпосередньо дослідженнями В. В. Пассек займався у 1838 р. лише протягом двох місяців (з вересня до листопада), але вже того ж року склав попередній звіт про кургани і городища у Харківському, Валківському і Полтавському повітах, який був надрукований в «Русском историческом сборнике» [Пассек, Курганы и городища, 1838]. У цьому звіті В. В. Пассек майже не дає нових свідоцтв у порівнянні з його статтею, яка вийшла у 1837 р. в «Журнале министерства внутренних дел» і яку ми вже розглядали. Найважливішими моментами у цій статті були заклик до якомога скорішого дослідження археологічних пам'яток, що зникають під плугом (кургани) або використовуються як звичайні глиби каменю (кам'яні баби) [Пассек, Курганы и городища, 1838, с. 228–229], а також складання В. В. Пассеком плану майбутніх робіт. Цей план містив чотири пункти, які ми наведемо повністю:

«1. Положить на карту все известные мне в избранном участке древние укрепления: валы, городища, курганы и урочища, потому что этим средством могли объясниться связь, взаимное отношение, и, некоторым образом, самое назначение насыпей.

2. Разрыть некоторые из курганов и других замечательных насыпей, чтоб по найденным вещам и обычаю погребения сделать заключение о народе, насыпавшем их.

3. Исследовать отношение статуй или каменных баб к курганам и городищам.

4. Вместе с этим трудом предполагал не опускать из вида ничего, что мог бы с пользою сообщить обществу (Товариству історії та старожитностей російських – В. С.) о древностях Украины в исследованных мною уездах» [Пассек, Курганы и городища, 1838, с. 207–208].

Згідно з цим планом весною 1839 р. В. В. Пассек розпочав дослідження археологічних пам'яток обраних ним повітів Харківської та Полтавської губерній. Перші результати цієї праці були надруковані в газеті «Харьковские губернские ведомости»

під заголовком «О древностях Харьковской губернии» й «Очерк Харьковской губернии» [Пассек, О древностях, 1839; Пассек, Очерк Харьковской губернии 1839]. У першій статті В. В. Пассек повідомляє про перші результати проведених ним робіт. Зокрема, про те, що всі відомі йому городища й кургани Харківського і Валківського повітів нанесені на мапу, декілька курганів розкопано й розпочато дослідження Куколівського городища на р. Мерефа. За свідоцтвами В. В. Пассека, на цьому городищі знаходили найдавнішу мідяну зброю, а також ножі і кинджали, «...принадлежавшие, насколько можно судить по их виду, Татарам» [Пассек, О древностях, 1839, с. 116]. Але саме городище дослідник не вважав татарським – у статті «Очерк Харьковской губернии» він наголошує, що ніяких точних свідоцтв про татарські укріплення на Харківщині не існує, а всі стародавні городища й кургани відносяться до дотатарського часу [Пассек, Очерк Харьковской губернии, 1839, с. 170]. В обох згаданих статтях В. В. Пассек відзначає існування на території Харківщини городищ (Чугуїв, Царе-Борисів та ін.) і земляних валів, які були споруджені під час правління Івана Грозного, Бориса Годунова та Анни Іоанівни [Пассек, 1839, с. 117–118; Пассек, 1839, с. 169]. Крім того, дослідник сповіщав про стародавні речі, які були йому надані різними людьми, висловлював їм подяку і закликав дворянство Харківської губернії надсилати Товариству історії та старожитностей російських або йому всі речі, які вони знаходять у курганах, чи їх описи та малюнки, що згодом може привести до створення Національного музею старожитностей [Пассек, 1839, с. 117, 118].

В. В. Пассек не тільки давав загальний опис курганів та городищ і наносив їх на мапу, але й проводив розкопки курганів у Валківському повіті та на Донецькому городищі, яке, до речі, до нього називали помилково Кагановим. В. В. Пассек був перший, хто назвав це городище Донецьким і пов'язував його з давньоруським містом Дінцем [Пассек, 1840, с. 195–196; Пассек, 1841, с. 329]. Але на сьогодні ми нічого не можемо сказати про методику, якою користувався дослідник під час розкопок, і дуже мало про їх результати. Є свідоцтва про те, що під час розкопок курганів в них знаходили кістки, а також «...грубой работы

железные вещи и простые глиняные сосуды» [Пассек, 1963, с. 264; Срезневский, 1893, с. 558]. Трохи більше даних ми маємо про розкопки Донецького городища. В усякому разі, достовірно відомо, що В. В. Пассек проводив розчистку рову з північної сторони городища. Під час цих робіт ним було знайдено багато фрагментів кераміки та кісток, шматочок листової червоної міді і невеличка глиняна прикраса з двома подвійними пронизками. На самому городищі був знайдений «...нож или короткий меч с железною рукояткою...» [Пассек, 1840, с. 197; Пассек, 1841, с. 331].

У жовтні 1839 р. В. В. Пассек виступав з повідомленням про свої дослідження у Москві на засіданні Товариства історії та старожитностей російських. Крім доповіді, дослідник Харківщини продемонстрував декілька глиняних та металевих речей, а також трьох кам'яних баб, привезених ним до Москви. На тому ж засіданні він був обраний дійсним членом Товариства [Срезневский, 1893, с. 560; Забелин, 1889, с. XXV].

Восени 1839 р. В. В. Пассек переїхав до Москви і з того часу залишався там до самої смерті. Але зацікавленість до археологічних пам'яток Харківщини у нього залишилася. Спираючись на матеріали, зібрані ним під час дослідження Харківської губернії, В. В. Пассек, перебуваючи у Москві, друкує дві статті – «Границы Южной Руси до нашествия татар» (1840 р.) і «Замечательные городища в Харьковском и Валковском уездах» (1841 р.) [Пассек, 1840; Срезневский, 1893]. Значна частина першої і переважна частина другої статті присвячені питанню щодо назви городища, яке до цього часу називалося Каганово, а В. В. Пассек вперше назвав його Донецьким, пов'язуючи цю назву з давньоруським містом Дінцем. Дослідник відзначає, що це городище Кагановим помилково назвав М. М. Карамзін і під такою назвою воно увійшло в обіг серед істориків. Спираючись на письмові джерела і на власні дослідження згаданого городища, В. В. Пассек доходить висновку, що воно у XII ст. було «...Русским укрепленным городом...» Дінцем, куди прибіг з половецького полону князь Ігор Святославич Сіверський [Пассек, 1840, с. 195–197; Пасек, 1841, с. 329, 330–331].

Головним висновком статті «Границы Южной Руси до нашествия татар» було проведення В. В. Пассеком кордону XII ст.

між давньою Руссю та половцями, який, на його думку, проходив, починаючи від верхів'їв Дінця, вниз за його течєю до річок Уди і Мжа, звідки йшов до їх верхів'їв і до верхів'я р. Коломак, потім за її течєю до Ворскли, а Ворсколю до Дніпра. У межах Харківщини дослідник виділяє ланцюг, до складу якого входило 14 городищ (у тому числі Хорошівське, Донецьке, Хозарське та ін.). У часи набігів Кримської Орди, вважав В. В. Пассек, оборонна лінія проходила приблизно там само і на тих самих місцях, де були побудовані такі городища, як Чугуївське та Царе-Борисово [Пассек, 1840, с. 197–199]. На закінчення автор виказує надію на те, що всі ці городища привернуть до себе увагу і будуть досліджуватися і в подальшому. В. В. Пассек не мав сумніву в тому, що при «...расчистке ровов наших древних городищ, и разрытии самих городищ, найдутся Русские монеты, выбитые до прихода Татар, и некоторые из наших вещей. Здесь наши запасные музеи» [Пассек, 1840, с. 215–216].

До «Замечательных городищ в Харьковском и Валковском уездах» В. В. Пассек відносив Хозарське, Куколівське та Донецьке. Він наводить дані про зовнішній вигляд цих городищ, їх планування, а також речі, які були на них знайдені, і доходить висновку, що Хозарське городище відноситься до найдавніших часів історії. Куколівське городище, вважав дослідник, належало якщо не до найдавніших, то принаймні до стародавніх городищ і, можливо, використовувалося як сторожове місто в часи існування Донецького городища, тобто у XII ст. [Пассек, 1841, с. 329–331].

В обох розглянутих нами статтях В. В. Пассек робить дуже цікаве зауваження, що городища, які не входили до ланцюга городищ, які захищали давню Русь від половців, належать до більш давнього часу, мають іншу форму й завжди пов'язані з курганами [Пассек, 1840, с. 199; Пассек, 1841, с. 332].

Останній раз, за наявними у нас даними, В. В. Пассек скористувався зібраними ним на Україні археологічним матеріалом у 1841 р. У квітні місяці цього року Товариство історії та старожитностей російських одержало листа від секретаря Вашингтонського Національного Інституту Маркоє, в якому той пропонував розпочати наукові стосунки, щоб ознайомити

американських учених з тими російськими старожитностями, які мають відношення до старожитностей американських. Відгукнувшись на цю пропозицію, Товариство запропонувало своєму дійсному членові В. В. Пассеку «...составить обозрение древних курганов и гробниц, а также вещей в них находимых и истуканов рассеянных по степям полуденных Губерний для доставления в Нью-Йорк» [Протоколы заседаний..., 1843, с. 21]. Дослідник із задоволенням прийняв цю пропозицію і невдовзі надав знімки цікавих речей, знайдених у курганах і гробницях, а також різні види курганів та гробниць у їх архітектурній побудові. Крім того, В. В. Пассек зробив дуже несподіваний, на наш погляд, висновок, що деякі гробниці за своїм внутрішнім устроєм нагадують єгипетські та мексиканські піраміди [Забелин, 1889, с. XXVI; Протоколы заседаний..., 1843, с. 21–22].

Ми вже згадували про те, що головною мрією В. В. Пассека було провести дослідження археологічних пам'яток від Дунаю до Забайкалля. І тому він цікавився не лише археологічними пам'ятками Харківщини. Виконуючи цю мету, В. В. Пассек зробив декілька подорожей від Дону до Дніпра і від Харкова до Чорного моря, на що він витратив не одну тисячу власних грошей [Барсуков, 1892, с. 72]. Під час цих подорожей він завжди звертав увагу на археологічні пам'ятки тих місць, у яких бував. Не зупиняючись докладно на вивченні цього питання, бо воно не пов'язане з історією археології у Харківському університеті, зазначимо лише, що В. В. Пассеком були досліджені Золоті ворота у Києві [Пассек, 1840], обстежені Переяслав та Берислав з їх округою [Пассек, 1840; В-мъ П-ъ Бериславль, 1842], а також археологічні пам'ятки різних епох у Криму [Пассек, 1840; Пассек, Отрывки из путешествия, 1840]. Дуже важливою для використання в подальшому для археологічних досліджень, на наш погляд, була праця В. В. Пассека, у якій він повідомляв про писемні джерела, в яких містяться свідоцтва про фінно-угорські народи, а також їх звичаї та повір'я [Пассек, 1842].

В. В. Пассек помер 25 жовтня 1842 р. на 34-му році життя, так і не дочекавшись здійснення своєї основної мрії [Пассек, 1963, с. 294].

Підбиваючи підсумок його діяльності на археологічній ниві, треба перш за все відзначити, що він був перший, хто почав

планомірно досліджувати і розкопувати археологічні пам'ятки на території Харківщини, що не робили як до нього, так і тривалий час після нього. При цьому він використовував картографічний метод – наносив відомі йому археологічні пам'ятки на мапу. Найбільш важливим результатом цієї роботи було те, що завдяки публікаціям В. В. Пассека у пресі про місцеві пам'ятки стало більш відомо передовим людям як Харківської губернії, так і взагалі Російської імперії. Дослідником було встановлено, що городища Харківщини (як і кургани) відносяться до різних епох, починаючи з найдавніших часів і до початку II тис. н. е. (точного датування В. В. Пассек не давав – В. С.). Важливим внеском В. В. Пассека в розвиток історичної науки було те, що він перший, як уже зазначалося, ототожнив Каганово городище з літописним містом Дінцем, після чого воно набуло назву Донецького городища. Крім того, треба зазначити той факт, що В. В. Пассек був одним з перших дослідників, хто поставив питання про зв'язок кам'яних баб і курганів. Слід відзначити й те, що він цікавився не лише археологічними пам'ятками Харківщини, а взагалі всієї Російської імперії, про що свідчать його праці.

Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині розглядалися в окремій праці автора [Скирда, 1998].

З Харківським університетом пов'язане й ім'я Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880 рр.) – відомого історика, академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, члена близько тридцяти академій, університетів, музеїв та наукових товариств як Росії, так і інших країн [Измаил Иванович Срезневский, с. 39–40]. Взагалі, його можна вважати природнім харків'янином, хоча народився він у м. Ярославлі. Справа в тому, що коли І. І. Срезневському було лише два місяці, його батько перевіз родину до Харкова, куди його було запрошено для викладання у місцевому університеті. З того часу і до 1839 р. майбутній академік мешкав або у Харкові, або на короткий час від'їжджав до різних місць України. 1829 року І. І. Срезневський закінчив етико-політичне відділення Харківського університету зі ступенем кандидата. Влітку 1837 р. він захистив дисертацію «О сущности и содержании теории в науках политических» і отримав ступінь магістра політичної історії, статистики та політичної економії.

У вересні того ж року І. І. Срезневський був призначений ад'юнктом кафедри політичної історії та статистики Харківського університету [Измаил Иванович Срезневский, 1913 с. 2, 3, 8; И. И. Срезневский и празднование..., 1879, с. 2].

У 1839 році на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» з'явилася стаття І. І. Срезневського «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию» [Срезневский, 1839]. Як видно вже з самої назви, головне місце в статті приділялося періоду заселення та розвитку саме Слобідської України, тобто починаючи з XVII ст. Але І. І. Срезневський на початку статті згадує про археологічні пам'ятки (кургани, городища, підземні льохи), які, на його думку, чекають на дослідження. Автор статті зазначає, що в цих пам'ятках знаходять мідяні і навіть золоті речі «...отчасти военные (наконечники, наузники, и пр.), отчасти женские (ожерелья, кольца, запястья, и пр.)». Торкаючись питання курганів, І. І. Срезневський відзначає, що вони мають різні розміри (від двох аршин до більш ніж 2 сажень) і різне розташування (окремі кургани; кургани, які тягнуться пасмом; групи курганів) [Срезневский, 1839, с. 210]. Дані, які вчений наводить у статті, свідчать про те, що він цікавився старожитностями і не був дилетантом у цьому питанні. Але у цьому немає нічого дивного, бо на такі пам'ятки, як кургани, І. І. Срезневський почав звертати увагу не пізніше кінця 20-х – початку 30-х рр. XIX ст., про що ми знаємо з його листів до матері. З тих часів, за його власними словами, головним і найулюбленим заняттям молодого вченого стала історія України, яскравим прикладом чого були його перші збірки «Запорожской старины» [Письма И. И. Срезневского..., 1901, с. 15–16, 35; Запорожская старина, ч. 1, 1835; Запорожская старина, ч. 2, 1835], які охоплювали час від Гедиміна до Мазепи і містили у собі підбірки українських пісень та дум, звід українських літописців і витяги з інших історичних документів, які супроводжувалися пояснювальними примітками. Можливо, що певний вплив на зацікавленість І. І. Срезневського місцевими старожитностями мали дослідницькі роботи, які здійснював у ті часи В. В. Пассек, з яким він мав дружні стосунки,

починаючи з 1836 р. [Срезневский, 1893, с. 381–382; Измаил Иванович Срезневский..., 1913, с. 6]. Безпосередні зв'язки мав молодий учений і з В. Н. Каразіним, який, як ми вже зазначали, теж цікавився археологією [Измаил Иванович Срезневский, 1913, с. 6].

У 1839 р. І. І. Срезневського було відряджено на два роки за кордон для вдосконалення у галузі історії та літератури слов'янських мов. У 1841 р. це відрядження було продовжено ще на один рік. За цей час він встиг побувати майже у всіх землях, де мешкали західні та південні слов'яни (Польща, Чехія, Словачія, Славонія, Хорватія, Лужицькі землі у Німеччині, Північна Італія та ін.), де займався, в основному, дослідженням їхньої мови та історії літератури [Измаил Иванович Срезневский..., 1913, с. 10, 12–13; И. И. Срезневский и празднование..., 1879, с. 2; Высочайшее повеление..., 1841, с. 34]. Під час цього відрядження харківський учений займався й археологічними дослідженнями і вивчав старожитності, які зберігались у музеях та приватних колекціях багатьох міст Європи, про що ми можемо довідатися з його листів до різних осіб і повідомлень міністру народної освіти [Путевые письма, 1895; Францевич, 1905; Донесение ад'юнкта..., 1841; Донесение ад'юнкт-профессора..., 1843]. Найбільшу увагу дослідника привертало городища, на яких він не тільки бував, а й проводив розкопки; деякі городища були знайдені І. І. Срезневським і відзначені вперше [Путевые письма..., 1895, с. 129, 141, 142, 149, 153, 154, 344; Францевич, 1905, с. 1008; Донесение ад'юнкта..., 1841, с. 24, 35–36; Донесение ад'юнкт-профессора..., 1843, с. 73]. Але свідoctва, які наводить І. І. Срезневський про городища, не завжди можна використовувати, тому що він, в основному, сповіщає про те, в якій місцевості скільки він бачив чи обстежив городищ, і майже ніколи не наводить їх детальний опис. Відомо, що у 1840 р. він розкопував Доброславське городище у Сілезії, де були знайдені «...только черепья, перекаленный гранит и множество угля» [Путевые письма..., 1895, с. 149]. Щодо форми городищ, то дослідник відзначав те, що за своєю формою городища, які знаходяться у Чехії, такі ж, як і в Росії, а також те, що городища, що розташовані в Сілезії, не мають такої складної форми, як багато з тих городищ, які він бачив в Україні [Донесение ад'юнкта, 1841,

с. 24, 35]. Досліджуючи городища Німеччини, І. І. Срезневський торкався й питання про їх слов'янське походження. Він зазначав, що це питання потребує спеціальних досліджень і що його не можна однозначно вирішити у зв'язку з існуючим на той час браком даних. Вчений наводить досить цікаві свідчення, які, на його погляд, могли б підтвердити слов'янське походження городищ, що були йому відомі у Саксонії та на суміжних з нею землях: «а) они находятся только там, где жили и живут славяне; б) они всюду называются «городищами»; в) ко многим относятся предания чисто славянские; г) сами германцы по своим преданиям называют их славянскими – Wenden Schanzen, и никогда германскими, повторяя о них предания, касающиеся славян...» [Донесение адъюнкта, 1841, с. 35–36]. Продовжуючи цю тему, треба відзначити, що І. І. Срезневський, розглядаючи залишки старожитностей з городищ та поховань, які зберігалися в Дрездені у Кабінеті антиків і в приватній колекції бібліотекаря Клемма, зазначив, що вони мають тотожні форми й виготовлені з того ж матеріалу, що й речі, знайдені в Росії [Донесение адъюнкта, 1841, с. 36]. Через декілька років після повернення з відрядження дані про городища, які були досліджені І. І. Срезневським, були ним оброблені й опубліковані окремою статтею в Збірнику Одеського товариства історії та старожитностей [Срезневский, Следы давнего знакомства, Б.г.].

Чи займався І. І. Срезневський розкопками поховань під час мандрування слов'янськими землями, нам не відомо. Але з повною впевненістю можна сказати, що він також приділяв увагу й їм. Наприклад, у 1840 р. І. І. Срезневський, перебуваючи у Кьонігсайських горах, займався пошуком поховальних урн у їх розколинах. Внаслідок цих дослідів їм було знайдено бронзовий браслет, багато фрагментів кераміки та декілька перепалених кісток людини [Путевые письма..., 1895, с. 142]. Такі пошуки вчений проводив не випадково, бо йому було добре відомо про те, що поховальні урни в слов'янських землях знаходили не лише у курганах, але і в землі, тобто в місцях, де не було курганів. І. І. Срезневський робив припущення, що раніше в тих місцях, де знаходять у землі урни, були могильні пагорбки, але з часом вони були розорані [Донесение адъюнкта..., 1841, с. 24].

Звертав І. І. Срезневський увагу і на такий тип пам'яток, як стародавні надписи. Займаючись цим питанням, він знайшов у купі каменів, які були зібрані на залишках Саліна (Solona) й зберігалися у Сплетському музеї, один камінь з надписом. Вчений зняв з нього копію і надіслав В. Ганц, щоб той передав її П. І. Шафаріку, який міг, на його думку, пояснити, що це за надпис [Францевич, 1905, с. 992]. Повертаючись з відрядження через Галичину, І. І. Срезневський, досліджуючи городища, звернув увагу на надписи в печері, розташованій поблизу Розгорчського городища у Золочівському повіті. Ці надписи вважали стародавніми, але, коли харківський учений провів обстеження печери й самих надписів, він довів, що вони не мають жодної стародавньої літери і залишені відвідувачами печери. А погано читаються вони через те, що погода мала великий вплив на м'який камінь. Замість того щоб досліджувати ці надписи, на думку І. І. Срезневського, краще було б вивчати назви урочищ, які в тих місцях нагадують старовину [Срезневский, 1850, с. 538–539].

І. І. Срезневський проводив дослідження й окремих речей. Перебуваючи у Мукачеві, він звернув увагу на стародавній мідяний хрест, викопаний із землі. Вчений зазначав, що з одного боку хреста було зроблене опукле зображення розп'яття, а з другого вибиті літери «да святиться имя твое» уздовж, а впоперек «во веки – веко». На верхньому кінці хрест мав досить велике кільце, а нижній був зламаний і, на думку дослідника, «видимо был больше в ширину и толщину». І. І. Срезневський повідомляв, що має звістки про те, що такі хрести виготовлялися для носіння на грудях і що русини носили їх так навіть і в його часи. Але він робить припущення, що цей хрест був руків'ям меча [Срезневский, 1850, с. 540].

У 1842 р. І. І. Срезневський повернувся із закордонного відрядження і восени почав читати лекції зі слов'янської літератури та історії слов'ян, обіймаючи посаду екстраординарного професора кафедри слов'янської філології у Харківському університеті. У межах цих курсів він викладав старожитності слов'ян в Європі, використовуючи праці П. І. Шафаріка з власними доповненнями та змінами [Измаил Иванович Срезневский..., 1913, с. 14; И. И. Срезневский..., 1879, с. 2; Францевич, 1905, с. 1024]. Ми

не маємо більш ніяких даних, які б свідчили про зайняття І. І. Срезневського археологією під час перебування у Харкові. Можливо, у харківський період його життя була надрукована праця «Следы давнего знакомства русских с южной Азией. IX век», де він розглядав зроблені у європейській частині Російської імперії знахідки окремих монет і скарбів грошей VIII–X ст., викарбованих у східних країнах, але, на жаль, ця праця сьогодні не містить відомостей про місце і рік видання [Срезневский, Следы давнего знакомства, 1854].

У грудні 1846 р. І. І. Срезневський після захисту роботи «Святылища и обряды языческого богослужения славян» отримав (перший у Росії) ступінь доктора слов'яно-російської філології. Відчуваючи недостатність матеріалів, пов'язаних із слов'янознавством, у Харкові, І. І. Срезневський почав добиватися відраджень на декілька років до Петербурга для підвищення свого рівня як ученого. У січні 1847 р. він прибув до Петербурга і, як тепер відомо, залишився там до самої смерті, яка наступила у ніч з 8 на 9 лютого 1880 р. [Измаил Иванович Срезневский..., 1913, с. 16–17; Францевич, 1905, с. 1052, 1053].

У квітні 1851 р. І. І. Срезневський виступив з повідомленням на засіданні імператорського Археологічного товариства, де він продемонстрував малюнки різних давніх речей, які, на його думку, належали до жіночого вбрання. Це повідомлення цікаве для нас тим, що, за словами вченого, ці речі були знайдені у піску в с. Смолянинові Старобільського повіту Харківської губернії за декілька років до того часу, як він про них повідомляв. Тобто, скоріш за все, на той час, коли І. І. Срезневський працював у Харківському університеті. Можливо, ці речі були знайдені ним самим, але, на жаль, учений про це не згадує. І. І. Срезневський продемонстрував малюнки чотирьох «блесток, с дырочками, из чистого золота», «...зерно с ожерелья, каменное, стекляннистое, покрытое золотистою краскою...», «Привесок к ожерелью (дукач) из чистого золота...» та сережки з чистого золота, але датувати ці речі не зміг [Четвертое заседание, 1851, с. 68–70, рис. 1–10]. Якщо за зробленими І. І. Срезневським малюнками речей, які ми згадували першими, важко встановити час їх існування, то за малюнками сережок це зробити неважко. Серги, подібні

до сережок із с. Смолянинова, були знайдені у Харківському скарбі та інших пам'ятках Волинцівської культури і загалом датуються VII–VIII ст. н. е. [Березовець, 1975, с. 144 (рис. 36, 2 и 4); Археология..., 1985, с. 200 (рис. 47, 3)].

Після появи на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» статей В. В. Пассека та І. І. Срезневського, пов'язаних з археологією, з'являються й статті невідомого автора, який підписувався «С. Дж.» та «Ст. Дж.», у яких він торкався археологічних питань [С. Дж., Город Лебедин..., 1840; Ст. Дж., Исторический взгляд..., 1840]. Те, що автором обох статей була одна людина, не викликає жодних сумнівів. По-перше, про це свідчить схожість у літерах, якими підписувався автор, а по-друге, більша частина обох статей присвячена питанням, пов'язаним з походженням і назвою міста Лебедин. У першій статті цього автора, яка мала назву «Город Лебедин», до археології ми можемо віднести лише згадку про велику кількість курганів навколо Лебедин, а також про знахідки в землях біля нього кам'яних «истуканов» [С. Дж., Город Лебедин..., 1840, с. 279]. У другій статті, яка мала назву «Исторический взгляд на заселение Украины прежде образования слободских полков», автор демонструє своє знання писемних джерел, у яких є згадки про територію сучасної України. Спираючись на свідчення Геродота, він висловлює думку про те, що територія сучасної України була заселена ще до 500 р. до н. е., але початок її заселення визначити майже не можливо. Торкаючись перших століть нової ери, автор стверджує, що у ці часи на Україні мешкав «оседлый и торговый» народ, доказом чого він вважав знахідки монет римських імператорів (особливо Траяна) у курганах біля Богодухова, Лебедин та інших міст Харківської губернії. Щодо етнічного складу цього населення автор не висловлює ніякої власної думки, а лише зазначає, що народ цей був відомий під назвою угрів та мадзар (мадяр – В. С.), а також під іншими назвами завдяки сваволі римських та візантійських письменників [Ст. Дж., 1840, Исторический взгляд..., с. 319].

Той факт, що перші статті, пов'язані з археологією Харківщини, з'являються на сторінках «Харьковских губернских ведомостей», пов'язаний з правилами видання губернських газет. Згідно з цими

правилами (вони містилися у розпорядженні уряду від 1838 р. про видання офіційних друкованих листів у губернських містах), на сторінках таких газет бажано було розміщати статті з місцевої археології, історії та етнографії, що відповідало бажанням найбільш освічених людей того часу [Сумцов, 1885, с. 391, 392].

На початку 50-х років XIX ст. археологічними дослідженнями займався професор Харківського університету Микола Тимофійович Костиць (1818–1853 рр.). В університеті він працював лише три роки – з 1850 по 1853 р. (до цього часу викладав у Київському університеті). Але, за словами проф. М. Ф. Сумцова, М. Т. Костиць приїхав з Києва, не маючи археологічної підготовки. Зацікавленість археологією у нього з'явилася під впливом кращих харківських учених і в «духе местных научных интересов» [Сумцов, 1908, с. 76; Сумцов, 1903, с. 2].

Перші археологічні дослідження М. Т. Костиць проводив у Переяславлі. У 1851 р. він склав «Записку об археологических поисках в Переяславле в 1851 г.», де особливу увагу приділяв дослідженню знайденого там якоря. До «Записки» додавався малюнок цього якоря, але, на жаль, ці документи до нас не дійшли. Крім того, він зробив план валів, які оточували стародавній Переяславль. 16 серпня того ж року вчений подав до ради Харківського університету рапорт, в якому рекомендував провести археологічні дослідження на території Переяслава, а також зібрати стародавні легенди про його заснування та обнесення міста Змієвим валом. Але за браком людей, обізнаних в археології, наслідком цієї та інших подібних пропозицій М. Т. Костиця стало лише канцелярське листування [Сумцов, 1908, с. 81; Сумцов, 1903, с. 2; Извлечение из отчета..., 1852, с. 360; Труды I АС..., 1871, т. 1, с. LXXX]. У 1853 р. проф. М. Т. Костиць привіз із Сум шматок окам'янілого дуба і *якесь* просо, знайдені в землі. У серпні того ж року М. Т. Костиць поїхав у відрядження до м. Валки. Це відрядження, на думку М. Ф. Сумцова, було теж пов'язане з археологічними дослідженнями. Але вчений помер, не доїхавши до місця призначення [Сумцов, 1908, с. 81; Сумцов, 1903, с. 2].

Взагалі треба відзначити, що на початку 50-х років XIX ст. археологічними дослідженнями, за наявними в нас даними,

майже ніхто не цікавився. Відомо лише про випадкову знахідку польських монет у Харкові на місці майбутнього саду в 1853 р. Але ця знахідка вважалася маловажливою за своїм археологічним значенням [Сведения о древностях..., 1855, с. 21]. Незважаючи на таке становище, у ті часи з'явилася дуже цікава і важлива праця, яка мала безпосереднє відношення й до археології. Першим на її появу відреагував М. Т. Костиць, який всіляко хотів привернути увагу громадськості до археології. У 1851 р. у статті «Об учено-литературной деятельности в Харькове» він надає характеристику праці (яка, до речі, на той час ще не була опублікована) єпископа (у 1857 р. він став архієпископом) Харківського і Богодухівського Філарета (Дмитра Григоровича Гумілевського (1805–1866 рр.)) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». За словами М. Т. Костиця, ця праця являла собою історію «...целого края в фактическом, статистическом, иерархическом и археологическом отношениях», історію «...в строгом значении этого слова...» [Костиць, 1851, с. 225; Русский биографический словарь, 1901, с. 80].

Згадана праця Філарета була видана п'ятьма книгами. У чотирьох з них містився матеріал, пов'язаний з археологією. Використавши усі доступні йому писемні джерела й архівні матеріали, Філарет наводить у своїй праці дані про всі відомі йому кургани та городища на території усіх повітів Харківської єпархії, вказуючи, у разі наявності даних, на їх розташування по відношенню до населених пунктів, а також їх форму та розміри, додаючи відомі йому легенди та народні перекази про окремі з цих пам'яток [Філарет, 1957–1958]. Це була перша праця, яка містила в собі дані про таку велику кількість археологічних пам'яток Харківщини, та й взагалі, якщо брати Російську імперію, то на той час таких праць було зовсім не багато. Цілком можливо, що роботи Філарета у галузі археології (і особливо вихід з друку згаданої праці) сприяли тому, що він у 1847 р. був обраний дійсним членом московського Товариства історії та старожитностей російських, у 1852 р. – почесним членом Харківського університету, а у 1856 р. – почесним членом імператорського Російського археологічного товариства, членом-кореспондентом якого він став ще до 1853 р. [Русский биографический словарь, 1901, с. 81; Состав Общества..., 1853, с. 136].

Якщо брати 50-ті роки XIX ст., то можна згадати ще статтю Г. Іваненкова «Слобода Верхний Салтов (Волчанского уезда)», яка була надрукована у «Харьковских губернских ведомостях». У ній містився матеріал про Салтівське городище. Але цей матеріал був взятий автором з книги архієпископа Філарета [Іваненков, 1859].

Археологічні дослідження 60-х років XIX ст. у Харківському університеті пов'язані з діяльністю професора геології Никифора Дмитровича Борисяка (1817–1882 рр.). За наявними в нас даними, перші дослідження, пов'язані з археологією, були проведені ним у 50-х роках. Вчений здійснив розкопки у Сумах на тому місці, де М. Т. Костирь знайшов просо, про що згадувалося вище. Н. Д. Борисяк після проведення розкопок зробив висновок, що це просо має не давнє походження, а було зарите місцевими мешканцями й забуто [Сумцов, 1903; Некрологи..., 1882, с. 78]. Цілком можливо, що професор Н. Д. Борисяк займався археологічними дослідженнями і раніше, але, за відсутності наявних матеріалів, ми не можемо цього стверджувати. Підтвердженням, на нашу думку, може стати той факт, що харківський вчений ще у 1845 р. був обраний членом Копенгагенського товариства північних антикваріїв [Некрологи..., 1882, с. 79; Хроника, 1882, с. 2].

В усякому разі, на початку 60-х років XIX ст. ім'я проф. Н. Д. Борисяка було відоме як ім'я людини, обізнаної в археології. Тому в 1861 р., коли було розкопано Жмелін курган в маєтку Г. П. Данилевського на хуторі Петрівському Зміївського повіту, Н. Д. Борисяк був першим, хто з наукової точки зору розглянув речі та кістки (які залишилися після пограбування селянами) і дав їм свою оцінку [Замира, 1861, с. 487; От Харьковского..., 1865, с. 154]. У поховальній ямі, яка була вкопана під курганом, було знайдено поховання двох людей, які, за словами Г. П. Данилевського, «...оказались как бы в сидячем положении друг против друга...» (скоріш за все, це були не сидячі, а скорчені поховання – В. С.). Проф. Н. Д. Борисяк зробив припущення, що черепа цих людей належать до монголоїдної раси [Замира, 1861, с. 487; От Харьковского губернского..., 1865, с. 154]. У похованні між двох кістяків було знайдено глиняну посудину, у якій містилися залишки проса та череп гризуна, який харківський вчений відніс до породи «...сусликов-овражков»,

але відзначав, що він багато в чому відрізняється від сучасних. Посудина, за словами дослідника, являла собою «...род полоскательной чашки, с круто выпуклыми боками, украшен грубыми налепными украшениями, в виде звезд». Крім того, Н. Д. Борисяк відзначав, що в похованні були знайдені залишки дубових стовпів, які через тривалий час перебування під землею перетворилися на лігніт, браунколь, сіре кам'яне вугілля [Замира, 1861, с. 487; От Харьковского..., 1865, с. 154]. Вчений не робив спроби датувати це поховання або віднести його до якого-небудь етносу, відомого з писемних джерел. Він лише відзначає, що датувати це поховання можна було б у тому випадку, якби за даними науки можна було б дізнатися, скільки треба часу для того, щоб дуб при повільному гнитті перетворився на лігніт. Наводив Н. Д. Борисяк і стратиграфічні дані, вказуючи на те, що всі знахідки були зроблені в шарі піску, поверх якого був шар твердої жовтої глини, а безпосередньо на поверхні – «тучний чернозем» [Замира, 1861, с. 487].

Додаткові дані про розкопки згаданого кургану були викладені (за порадою Н. Д. Борисяка) на засіданні Харківського губернського статистичного комітету 23 грудня 1864 р. Г. П. Данилевським, який був дійсним членом цього комітету і людиною, за чиїм бажанням цей курган був розкопаний [От Харьковского..., 1865, с. 153]. У тому, що дані про археологічні розкопки заслуховувалися на засіданні статистичного комітету, немає нічого дивного, бо за урядовим розпорядженням губернські статистичні комітети, крім виконання своїх основних обов'язків, повинні були збирати різні цікаві матеріали, у тому числі й історичні [Правительственные постановления..., 1861, с. 165]. З повідомлення Г. П. Данилевського ми дізнаємося, що поховальна яма знаходилася по центру кургану, а в насипу кургану нічого не було знайдено. Нових даних про знахідки, порівняно з даними Н. Д. Борисяка, Г. П. Данилевський не наводить. Він лише відзначає, що зовнішній вигляд глиняної посудини, знайденої у похованні, вказує на низький рівень цивілізації людей, які цією посудиною користувалися. На відміну від Н. Д. Борисяка, який відносив, як ми вже згадували вище, небіжчиків, знайдених у кургані, до монголоїдної раси, Г. П. Данилевський лише відзначав,

що їх черепа не схожі на черепа сучасного населення Харківської губернії. У доповіді Г. П. Данилевського є думка про те, що для місцевої археології такі знахідки, як «...ржавые копья, бедные запорожские кольчуги, да конские приборы (збруя – В. С.)» мають не менше значення, ніж витончені речі з мармуру, бронзи та золота, які знаходять під час розкопок у Помпеях та Геркуланумі. Наприкінці він повідомляє про те, що неподалік від місця, де було розкопано Жмелін курган, є ще два кургани (Пойдіна та Шляхова могили), більші за розмірами [От Харьковского..., 1865, с. 154].

У 1864 р. вийшла досить значна за обсягом стаття Н. Д. Борисяка про археологічні відкриття у Новочеркаську [Борисяк, 1864]. Безпосередньо стаття присвячена дослідженню матеріалів, здобутих під час розкопок кургану Хохлач у м. Новочеркаську. Але на початку статті після повідомлення про форму, розміри й розташування згаданого кургану автор статті відзначає, що поблизу нього знаходиться ще близько 50 курганів різних розмірів, округлих та продовговуватих за формою [Борисяк, 1864, с. 1]. Далі Н. Д. Борисяк наводить дані про вертикальний розріз кургану та знахідки, які зустрічаються у різних його місцях, а також про склад ґрунту. Після цього він сповіщає про те, які речі були знайдені в якому місці, а також наводить досить детальний опис кожної з них, поділивши їх за матеріалами, з яких вони виготовлені (золото, срібло, мідь, камінь та кістка). Крім того, вчений наводить горизонтальний план розкопаного кургану із зазначеннями у тексті, де і на якій глибині знайдені певні речі [Борисяк, 1864, с. 1–4]. Детально розглядаючи й аналізуючи речі з кургану Хохлач, дослідник, зазначивши, що вони могли належати різним народам, виказує думку, що, скоріш за все, вони належали скіфській цариці, хоча остаточно це можна буде стверджувати, продовжував він, лише після того, як буде розкопано значну кількість курганів, розкиданих по донському степу [Борисяк, 1864, с. 5]. З тексту статті можна зрозуміти, що проф. Н. Д. Борисяк давно цікавився археологічними розкопками в Області Війська Донського, свідомством чого є той факт, що він порівнював розташування речей у кургані Хохлач і в інших курганах зазначеного регіону. Таке порівняння проводилося на користь того, щоб довести те,

що речі із зазначеного кургану належали до поховання, а не були скарбами або чимось іншим [Борисяк, 1864, с. 4–5]. Розглянувши цю статтю, можна з упевненістю сказати, що Н. Д. Борисяк був людиною досить обізнаною у справі археології, хоча він декілька разів акцентував увагу на тому, що він не є археологом [Борисяк, 1864, с. 5, 6]. Завершуючи статтю, проф. Н. Д. Борисяк висловлює думку про те, що настав час, коли археологам треба працювати разом із геологами, що піде на користь як археології, так і геології [Борисяк, 1864, с. 6].

Діяльність Н. Д. Борисяка у галузі археології у першій половині 60-х років XIX ст., мабуть, була досить помітною, що, на наш погляд, обумовило обрання його у 1865 р. членом Московського археологічного товариства, а у 1866 р. – членом Російського географічного товариства [Некрологи, 1882, с. 79; Хроника, 1882, с. 2], тобто тих установ, які займалися археологічними дослідженнями.

До археологічних праць, які з'явилися у Харкові на початку 60-х років XIX ст., можна віднести також звіт ад'юнкта місцевого університету М. Н. Петрова про його дворічне відрядження за кордон, який було надруковано у 1861 р. [Отчет о занятиях..., 1861]. Вчений вважав археологію допоміжною й близькою до історії наукою і, за його словами, вона не була його основним зайняттям під час перебування за кордоном. Втім, М. Н. Петров визнавав, що археологія на той час являла собою величезну галузь наукової літератури, з якою він був мало знайомий. Тому він ставив перед собою наступні завдання щодо вивчення археології: «познакомиться с современным ходом археологических исследований и сколько возможно, с их историей и – осмотреть, с помощью хороших руководителей и пособий, замечательнейшие памятники фигуральной древности» [Отчет о занятиях..., 1861, с. 53]. Молодий учений виконав поставлене перед собою завдання, на наш погляд, успішно. В усякому разі, ми бачимо, що йому вдалося прослухати лекції таких відомих учених, як Дройзен, Лепсіус, Руже та інших, а також розглянути зібрання старожитностей майже всіх європейських країн [Отчет о занятиях..., 1861, с. 20–21, 22, 48, 53–63]. Зібраним матеріалом М. Н. Петров користувався протягом декількох років під

час підготовки до лекцій з історії стародавнього світу, хоча, як зазначають дослідники, найбільші досягнення він мав у дослідженні періоду нової історії, а в курсі давньої історії головну увагу він приділяв політичним подіям [Курс Древней Истории..., 1881, с. XVIII–XX, 18, 23–24, 29, 30; Бузескул, 1891, с. 300; Голубкин, Могилка, 1988].

Як бачимо, у 60-х роках XIX ст. археологією у Харківському університеті майже ніхто не цікавився, а археологічні розкопки зовсім не проводилися. Внаслідок цього на сторінках «Харьковских ведомостей» з'явилися статті, автори яких закликали до вивчення місцевих старожитностей різних типів і особливо поховань [В-ко, 1865, с. 683–684].

2 лютого 1859 р. з'явилося Височайше затвердження Положення про Імператорську Археологічну Комісію [Полное собрание законов..., 1861, т. 34, с. 70–72]. Ця комісія являла собою урядову установу, до задач якої входило керування археологічними дослідженнями на всій території держави та збирання усіх виявлених старожитностей. Але поява та початок діяльності Археологічної комісії не привели до сплеску археологічних досліджень серед учених Харківського університету, що, на наш погляд, не є дивним, бо Комісія, у розпорядженні якої знаходилися значні кошти, займалася головним чином дослідженням античних пам'яток Північного Причорномор'я [Очерки истории..., 1960, с. 615; Формозов, 1986, с. 154].

Завершуючи розгляд археологічних досліджень, якими займалися вчені Харківського університету від початку його існування й до кінця 60-х років XIX ст., ми можемо дійти висновку, що вони проводилися нерегулярно, а здебільшого мали й зовсім випадковий характер. Але в цьому немає нічого дивного, бо археологія як наука на той час знаходилася на стадії зародження.

РОЗДІЛ II

Внесок учених Харківського університету в розвиток археології в другій половині XIX ст.

Активізацію археологічних досліджень у Російській імперії другої половини XIX ст., а також зростання зацікавленості до археології пов'язують із заснуванням за ініціативою графа О. С. Уварова Московського археологічного товариства, створення якого було дозволено імператором 15 вересня 1864 р. [Полное собрание законов..., 1861, т. 39, с. 888]. Навколо цього товариства гуртувалися дилетанти-археологи: поміщики, священники, купці, чиновники, вчителі. Найбільшим внеском у розвиток археологічної науки, на наш погляд, було те, що Московське товариство почало скликати загальноросійські археологічні з'їзди, які сприяли широкому обговоренню наукових питань і зародженню археологічного краєзнавства [Очерки истории..., 1960, с. 615]. У проведенні таких з'їздів брали участь і харківські вчені.

Вже для участі в I Археологічному з'їзді, який відбувся у Москві у 1869 р., учасниками від Харківського університету були визначені професори Н. Д. Борисяк (про початок діяльності якого на користь археології ми вже говорили у першому розділі), О. О. Потебня та П. О. Лавровський. Напередодні з'їзду Н. Д. Борисяк опублікував ряд статей у «Харьковских губернских ведомостях», у яких містилися свідчення про археологічні дослідження та пам'ятки на території Облaсті Війська Донського [Труды I АС..., 1871, т. 1, с. XXVII, XXVIII; Борисяк, 1869, 25 янвaря; Борисяк, 1869, 15 мaртa]. У першій зі згаданих статей він наводить опис старожитностей, знайдених під час будівництва залізниці біля річки Мокрий Чулек, а також обіцяє у майбутньому опублікувати свідчення про археологічні розкопки у місцевості між Харковом та Мерефою, які були подані інженерами Кулаківським та Черниховським [Борисяк, 1869, 25 янвaря]. Друга згадана нами стаття, якщо

бути точним, належала Х. І. Попову і лише надрукована у газеті завдяки Н. Д. Борисяку з його передмовою. Щоправда, Х. І. Попов зібрав згадані матеріали за пропозицією харківського вченого, який вважав, що потрібен збірник археологічних пам'яток Росії за окремими регіонами [Труды I АС..., 1871, т. 1, с. LXXIX]. Відбитки цієї статті були надіслані Н. Д. Борисяком Московському археологічному товариству ще до початку роботи I Археологічного з'їзду, бо сам професор за невідомих нам причин не брав у ньому участі. Крім того, проф. Н. Д. Борисяк надіслав разом з доповідною запискою план давніх валів навколо давнього міста Переяслава, знятий М. Т. Костирем, а також малюнки різних старожитностей і самі старожитності, які були йому доставлені від різних кореспондентів. Усі ці матеріали стали об'єктом уваги на засіданні першого відділення «Первобытные древности» [Труды I АС..., 1871, т. 1, с. LXXIX-LXXX].

У роботі I Археологічного з'їзду взяли участь два професори Харківського університету – О. О. Потєбня та П. О. Лавровський. Але вони, за наявними даними, не робили доповідей і не брали участь в обговореннях доповідей інших дослідників, які були пов'язані з археологією в сучасному її розумінні. Стосовно П. О. Лавровського це цілком зрозуміло, оскільки він брав участь у роботі відділення «Памятники языка, письма и быта», а от щодо О. О. Потєбні, така пасивність є не зовсім зрозумілою: будучи секретарем відділення «Первобытные древности», він жодного разу не виступив на його засіданнях [Труды I АС..., 1871, т. 1, с. XXXV, LXIX, CXVIII, CXIX, CXXII]. Ніхто з харківських учених не взяв участі в обговоренні дуже важливих на той час доповідей М. П. Погодіна, Ф. І. Буслаєва та П. Є. Казанського, які стосувалися питань долі археологічної науки в Росії та її викладання в навчальних закладах [Погодин, 1871; Буслаев, 1871; Казанский, 1871].

Після проведення I Археологічного з'їзду зацікавленість археологічними дослідженнями в цілому у Російській імперії зростає. Але цього не можна сказати про вчених Харківського університету. В усякому разі, нам не вдалося знайти жодного доказу того, що хто-небудь з учених цього університету після з'їзду почав здійснювати дослідження або публікував матеріали, пов'язані з археологією.

На II Археологічному з'їзді, який проходив у грудні 1871 р. у Петербурзі, від Харківського університету брали участь екстраординарний професор А. С. Лебедев та доцент Г. Ф. Карпов. Але, на жаль, їх участь у роботі з'їзду не була пов'язана з археологією в сучасному її розумінні [Труды II АС..., 1881, вып. 2, с. I, VIII, XXVII, XXVIII, 39–40]. Протягом трьох років, що пройшли між II та III з'їздами, положення археології у Харківському університеті не змінилося.

У серпні 1874 р. у Києві проходив III Археологічний з'їзд. Від Харківського університету його учасниками стали вже відомий нам професор Н. Д. Борисяк та професор Микола Яковлевич Аристов (працював у Харківському університеті лише два роки – з 1873 по 1875 рік) [Труды III АС..., 1878, т. 1, с. X; Сумцов, 1894, с. 20].

Н. Д. Борисяк виступив на з'їзді з повідомленням про нові археологічні знахідки на території Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній. У цьому повідомленні вчений навів відомості про розкопки археологічних пам'яток, в основному під час будівництва залізниці, а також знахідки окремих стародавніх речей. У відповідній публікації автор зазначив усі відомі йому факти про згадані пам'ятки (місце розташування, розміри тощо), охарактеризував їх вигляд, а також детально описав знахідки, але дуже рідко висловлюючи власну точку зору щодо їх датування або належності якомусь етносу [Борисяк, 1878]. Свої міркування щодо датування він наводить лише у двох випадках. Знахідку барельєфного зображення, яке було знайдено в землі у 1869 р. під час будівництва Харківського вокзалу і визнавалося вченими духовними особами за Спаса Нерукотворного, Н. Д. Борисяк датував XI–XIII ст. або, до чого він більш схилявся, XVII ст., часом заселення Слобожанщини [Борисяк, 1878, с. 206–207]. Залишки кістяних піхв, знайдених у кургані біля м. Кременчука, дослідник вважав скіфськими, оскільки ці піхви були прикрашені зображеннями звірів [Борисяк, 1878, с. 208]. На особливу увагу, на наш погляд, заслуговує сюжет його доповіді, пов'язаний з питанням про кам'яних баб. Відзначивши, що «...типы их (кам'яних баб – В. С.), равно как материал, из коего они сделаны, не приведены еще в должную известность...», Н. Д. Борисяк на підставі власних досліджень робить зауваження, що в своїй

більшості вони виготовлені з місцевого піщаника, здобутого на Донецькому кряжі, хоча, на його думку, деякі баби перевозилися на значні відстані [Борисяк, 1878, с. 209]. Найважливішими знахідками останнього часу, на думку Н. Д. Борисяка, були відкриття давніх місць здобуття міді біля Бахмута та заліза на землях Війська Донського, що, на його погляд, мало слугувати з'ясуванню питання про місцеве металургійне виробництво у давнину. Ця думка вченого у подальшому була підтверджена дослідженнями українського археолога, проф. Харківського університету О. С. Федоровського на початку 20-х років ХХ ст. [Борисяк, 1878, с. 211; Федоровский, 1921]. Розглядаючи питання про городища, учений відзначив, що кількість їх значно зростає через включення до їх числа «...окопов и шанцев времен более новых» [Борисяк, 1878, с. 209]. Наведена праця проф. Н. Д. Борисяка була останньою з відомих нам його праць, пов'язаних з археологією. Він помер 19 березня 1882 року. Але, скоріш за все, Н. Д. Борисяк не опублікував усі відомі йому свідчення про археологічні пам'ятки, бо більшу частину кожного року (весну, літо, осінь) він проводив у подорожах з метою здійснення геологічних досліджень, які, вочевидь, були пов'язані і з археологічними дослідженнями [Некрологи, 1882, с. 78, 79].

Доповіді іншого представника Харківського університету, проф. М. Я. Аристова, не мали прямого відношення до археології і були присвячені народним переказам про історичні особи і події та розгляду «Поучений епископа Серапиона» [Аристов, 1878; Аристов, 1878].

Але перебування М. Я. Аристова на з'їзді не було даремним. На наш погляд, велике враження на вченого справили виступи графа О. С. Уварова, А. Г. Брікнера та І. Є. Забеліна, які привернули увагу громадськості до питань, пов'язаних з викладанням археології та її головними завданнями як самостійної науки [Уваров, 1878; Забелин, 1878; Брикнер, 1878].

У 1874 р., мабуть, під впливом ідей згаданих учених, М. Я. Аристов почав знайомити студентів із археологією, під час викладання курсу російської історії [Сумцов, 1894, с. 21; Обзорение преподавания..., 1874, с. 3, 5]. Переконалися у тому, що згаданий курс справді був пов'язаний з археологією, можна за

даними, наведеними М. Ф. Сумцовим, який на той час навчався в Харківському університеті: «В начале курса (який читав М. Я. Аристов – В. С.) было указано на важное значение изучения вещественных памятников старины и на возникновение к ним интереса в России. Затем следовали лекции о курганах, формах их, наиболее целесообразных приемах раскопки и главных находках. При этом намечены были разряды курганов, греческие, скифские, татарские, финские и славянские. В частности Аристов останавливался и на курганах Харьковской губ. За курганами шли городища и в частности городища Харьковской губ., каменные бабы, каменные орудия и отдельно поставленные большие камни (двинский XII века и др.), пещеры, старинные церкви, с перечислением главных памятников этого рода и с объяснением составных частей их (глав, кровли, колонн, дверей, хор, окон, алтарей и престолов), иконы и киоты, надгробные памятники, часовни, городские ворота, старинные каменные палаты (во Пскове и др. городах), деревянные дома с составными их частями (клеть, сени, светлица и пр.), церковные сосуды, одежда, старинное оружие (шлемы, кольчуги, чеканы, мечи и пр.)» [Сумцов, 1894, с. 22]. Ці дані, на наш погляд, дуже яскраво свідчать про те, що М. Я. Аристов у Харківському університеті став одним із перших університетських учених у Російській імперії, хто розпочав викладати археологію. На особливу увагу заслуговує той факт, що він у першу чергу звертав увагу на місцеві пам'ятки старовини. З метою одержання студентами практичних навичок з археології проф. М. Я. Аристов збирався провести розкопки кургану з кам'яною бабою, який стояв на дорозі від Харкова до Чугуєва. Але зробити цього йому не вдалося. Спочатку Харківський університет відмовив йому в наданні грошей, що є додатковим доказом того, що людей, зацікавлених археологією, на той час у університеті майже не було. А потім, коли необхідні кошти були отримані від Московського археологічного товариства, з'ясувалося, що курган знаходиться на землі власника, який на той час перебував за кордоном. Без дозволу власника розкопувати курган було неможливо, а доки чекали його повернення з-за кордону, проф. М. Я. Аристова було переведено до Ніжина [Сумцов, 1894, с. 22–23].

На IV Археологічному з'їзді, який проходив у 1877 р. у Казані, від Харківського університету було два депутати – професори О. О. Потебня та М. С. Дрінов [Труды IV АС..., 1884, т. 1, с. XIX, XXII]. Але даних щодо їх участі у розгляді питань, пов'язаних з археологією, на цьому з'їзді ми не маємо.

У 1879 р. зберігачем Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету Григорієм Сергійовичем Чіриковим (1835–1881 рр.) було написано статтю про кам'яних баб Харківської губернії, яка на жаль, була надрукована лише у 1902 р. [Редин, 1904, с. 53–54; Чириков, 1902]. На початку статті автор відзначає, що на території Харківської губернії відома велика кількість археологічних пам'яток. У першу чергу він звертає увагу на кургани та городища, які, на його думку, належать до дуже далекої епохи, бо вже у XVI ст. вони вважалися залишками старовини. Що ж до городищ, то тут Г. С. Чіриков вказував на їх загальну кількість у Харківській губернії, а також місця розташування відносно річок. Розповідаючи про кургани, він відзначає, що вони зустрічаються на всій території Харківщини, але найбільша їх кількість знаходиться у південній та східній частинах губернії. Згадує дослідник про знахідки у Харківській губернії стародавніх (римських) монет, а також арабських перших століть існування халіфату [Чириков, 1902, с. 159–160].

Починаючи розповідати про головну тему своєї статті, Г. С. Чіриков відзначає, що кам'яні баби розташовуються виключно у південній частині Харківської губернії, особливо у Зміївському та Ізюмському повітах. Звідти вони, за спостереженнями дослідника, безперервною смугою переходять до сусідніх повітів Катеринославської губернії [Чириков, 1902, с. 160]. У подальшому, використовуючи усі відомі йому писемні джерела і роботи дослідників, Г. С. Чіриков наводить дані про кількість кам'яних баб на території різних губерній Півдня Росії та Сибіру, а також описує їх форму, стать, матеріал, з якого вони зроблені, одяг, зброю, прикраси тощо. [Чириков, 1902, с. 160–167]. Дослідник відзначає, що питання, пов'язане з кам'яними бабами, не є новим у науці, але є дуже нелегким для вирішення. При цьому він наводить думки різних учених про походження

кам'яних баб, про те, який народ їх поставив і з якою метою. Розглянувши усі точки зору, відомі йому, Г. С. Чіриков доходить висновку, що питання, пов'язані з кам'яними бабами, можливо вирішити лише завдяки одержанню даних через розкопки курганів, на яких вони знаходяться [Чириков, 1902, с. 167–170]. Висловлює він і занепокоєння з приводу того, що кам'яні баби знімаються з курганів і використовуються у господарчих справах або просто знищуються [Чириков, 1902, с. 171]. Завершував статтю Г. С. Чіриков побажанням, щоб «...любители древностей и живущие вблизи этих памятников глубокой старины (кам'яних баб – В. С.), обратили на них свое внимание и сообщили те сведения, какие можно собрать об этих истуканах на месте» [Чириков, 1902, с. 175].

У 1879 р. професор Харківського університету Ю. І. Морозов (1836–1900 рр.) перед поїздкою до Москви на Антропологічний з'їзд підготував матеріали та замітки з археології, зібрані ним, а також іншими професорами університету, зокрема І. Ф. Леваковським та І. П. Щолковим [Морозов, 1905]. У матеріалах, наданих Ю. І. Морозову І. Ф. Леваковським, містилися матеріали про місце давнього видобування та виплавки мідяних руд у Бахмутському повіті, біля Клиновських хуторів. Крім того, І. Ф. Леваковський передав проф. Ю. І. Морозову три злитки (два цілих, а третій на половину відламаний) міді і мідяний спис, знайдені біля с. Кримського Слов'яносербського повіту, а також відлиту з міді невеличку статуетку (знайдену в с. Веровка того ж повіту), яка, за словами І. Ф. Леваковського, нагадувала передню частину кам'яної баби. До всіх згаданих мідяних речей проф. І. Ф. Леваковський додає зроблений ним опис, а щодо списа і статуетки – ще й дані хімічного аналізу. Весь цей матеріал, на його думку, доводив, що у Північному Причорномор'ї в давнину займалися гірничим промислом не лише греки. Особливе значення для вирішення цього питання, вважав І. Ф. Леваковський, належало мідяному зображенню кам'яної баби [Морозов, 1905, с. 578–581]. Опрацьовуючи наданий І. Ф. Леваковським матеріал, Ю. І. Морозов вважав за необхідне додати, що мідяна статуетка була знайдена у місці, яке відоме «...изобилием настоящих каменных баб», і зробив її зображення [Морозов, 1905, с. 580, 581]. Як уже зазначалося, Ю. І. Морозов у своїй підбірці наводить

і дані хімічного аналізу мідяного спису та статуетки, який було зроблено М. М. Бекетовим за проханням І. Ф. Леваковського [Морозов, 1905, с. 580, 581]. Останній проводив і розкопки невеличких курганів, які він відносив до особливого роду лісових курганів. Такі розкопки І. Ф. Леваковський здійснював на правому березі р. Уди, біля с. Пісочин. Результати цих розкопок були не дуже значними. І. Ф. Леваковський в одному з курганів знайшов залізний спис та ще в одному – «глиняный черепок весьма грубой работы», а біля однієї курганної групи – невеличкий шар «древесного угля». У цьому ж повідомленні Ю. І. Морозову він робить дуже цікаве зауваження відносно курганів степової частини Півдня Росії. Він вважав, що їх треба поділяти, принаймні, на три розряди: «1) большие курганы, как например Толстая могила, 2) курганы средней величины и 3) малые курганы». Кургани, які проф. І. Ф. Леваковський розкопував поблизу с. Пісочина, він відносив до третього типу [Морозов, 1905, с. 581–582].

Серед заміток і матеріалів, які підготував проф. Ю. І. Морозов, значне місце посідали повідомлення проф. І. П. Щолкова про плани підземних ходів у Харкові та опис місцевості правого берега р. Мжа між хутором Миргород і с. Соколово. Під час проведення досліджень на вказаній ділянці (про проведення розкопок свідоцтв ми не маємо), яка являла собою у багатьох місцях піщані бугри, І. П. Щолковим була зібрана велика кількість фрагментів кераміки, осколки (відщепи – В. С.) кременя, уламки кісток та три бронзових вістря стріл [Морозов, 1905, с. 585, 587–589]. Фрагменти кераміки («черепки», за словами І. П. Щолкова) дослідник вважав залишками дуже віддаленої епохи. На користь цього, на погляд І. П. Щолкова, свідчив той факт, що вони були дуже товсті, виготовлені без гончарного кола і виготовлялися з глиняної маси, яка була зовсім не схожа на ту, з якої виготовляли глиняний посуд у його часи. Вчений вважав, що всі фрагменти кераміки, які він знаходив, належали посудинам, які мали форму горщика, «представлявшего по-видимому сходство обычным кухонным горшкам». Крім того, І. П. Щолков відзначав, що у верхній частині горщики мали орнамент, а поблизу дна (в усіх горщиків) – отвір 5 мм завширшки. Він, як, до речі, й

І. Ф. Леваковський, вважав, що такі горщики використовувалися для виплавки міді, що витікала через отвір [Морозов, 1905, с. 586, 588]. Осколки кременю, які знаходив у значній кількості проф. І. П. Щолков, мали, за його словами, дуже характерну форму «...узких пластинок с обоюдоострым краем». Питання щодо їх призначення чи використання він не торкався. Крім того, дослідником було знайдено один осколок кременю «довольно значительной величины – около вершка (близько 4 см – В. С.) длиною», який він вважав кременевим ножом. Уламки кісток були дуже дрібними і майже зовсім зотлілими, але за залишками зубів І. П. Щолков приписував їх рогатій худобі [Морозов, 1905, с. 589].

У «Записках и материалах по археологии» Ю. І. Морозов зібрав не лише матеріали інших дослідників, але повідомляв і про свої власні археологічні дослідження. Там є свідчення про те, що він проводив розкопки Хорошевського городища, під час яких знаходив «...черепки первобытной, деланной на руках посуды, нередко с узором такой формы, что по всей вероятности они сделаны с помощью нажимания на сырую еще глину палочкой, на которой сделаны частые нарезки», а також кістки рогатої худоби та свиней [Морозов, 1905, с. 586]. З доповіддю про результати цих розкопок Ю. І. Морозов виступив на засіданні Харківського історико-філологічного товариства, яке діяло при Харківському університеті [О деятельности Харьковского..., 1883, с. 312]. Але, на жаль, знайти текст цієї доповіді нам не вдалося, тому що, скоріш за все, її не було видано друком. Згадані розкопки Ю. І. Морозов проводив, мабуть, у 1878 р., на користь чого свідчить його згадка про те, що 29 серпня 1878 р. він разом зі студентами М. М. Харніним та С. К. Запорожцевим провів зйомку і накреслив план Хорошевського городища [Морозов, 1905, с. 587]. Проф. Ю. І. Морозов вважав, що орнаменти кераміки, знайденої ним на Хорошевському городищі, і кераміки, знайденої І. П. Щолковим на берегах р. Мжа та Н. Д. Борисяком на місці побудови Сумської залізниці, дуже схожі. Тотожність орнаменту кераміки на просторі від Зміївського до Сумського повітів була пов'язана з тим, що на всій окресленій території були розповсюджені однакові засоби виготовлення посуду, або вона виготовлялася «...в какой-нибудь местности (фабрике)». Він

спростовує думку І. Ф. Леваковського та І. П. Щолкова про те, що горщики з отвором біля донця використовувалися для виплавки міді. Ю. І. Морозов вважав, що стінки посудини були дуже тонкими порівняно з її розмірами і тому в них не можна було виплавляти мідь. Що ж до отвору в горщику, то вчений відзначав, що він не розуміє його призначення [Морозов, 1905, с. 586].

Проф. Ю. І. Морозов також виступав за збереження і вивчення кам'яних баб. Він відзначав, що деякі малюнки кам'яних баб, наведені графом О. С. Уваровим у другому томі «Трудов» І Археологічного з'їзду, не зовсім відповідають дійсності, бо були скопійовані з малюнків дослідників і відображали скоріш «фантазію путешественников». Тому, готуючись до поїздки у Москву, Ю. І. Морозов замовив І. П. Щолкову фотознімки кам'яних баб, які знаходилися на подвір'ї Харківського університету [Морозов, 1905, с. 584, 585].

У 1881 р. проф. Ю. І. Морозов після доповіді на засіданні Харківського історико-філологічного товариства друкує на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» статтю про городища Харківської губернії. Вона була передрукована й у 1902 р. [О деятельности Харьковского..., 1883, с. 312; Морозов, 1881; Морозов, 1902]. На початку статті вчений розповідає про загальні місця розташування городищ (у різних регіонах Російської імперії), а також наводить дві головні точки зору, які існували серед російських дослідників з приводу городищ (чи вони були святилищами, чи містами та фортецями) і хто з них яку точку зору підтримував [Морозов, 1902, с. 82–83]. Одне з головних непорозумінь серед дослідників городищ проф. Ю. І. Морозов вбачав у тому, що багато хто з них плував поняття «городище» і «городок». Для Харківської губернії дослідник відзначав значну кількість як городищ, так і городків. Вони, на його думку, значно відрізнялися за своїми розмірами, при цьому «...окружність городков измеряется десятками сажень, а окружность городищ сотнями сажень, т. е. верстами» [Морозов, 1902, с. 84–85]. Городки, за словами Ю. І. Морозова, були розташовані у степах, далеко від річок, біля степових шляхів і, крім того, відрізнялися від городищ «...чрезвычайною сложностью расположения составляющих их валов, – то прямых, то дугообразных, то

кольцеобразных» [Морозов, 1902, с. 86]. Спираючись на дані, наведені дослідником про «городки», можемо припустити, що під городками він розумів археологічні пам'ятки, які дістали в науці назву «майданів».

Ю. І. Морозов відзначав, що у своїй статті він приділяє увагу лише городищам, але вважав, що і «...городища, и городки – все давно ожидают подробного нанесения на карту, и тщательного описания их, и, наконец, исследования их внутреннего содержания, необходимого, во 1-х, для решения вопроса о том, с какою целью они были устраиваемы древними обитателями России, а во 2-х, для разъяснения истории этих обитателей» [Морозов, 1902, с. 89].

Починаючи розповідати про городища, Ю. І. Морозов наводить дані про те, звідки з'явилися назви різних городищ, а також саме слово «городище». При цьому він наводить конкретні приклади. Спираючись на дані архієпископа Філарета, він повідомляє, що на теренах Харківської губернії відомо понад 40 городищ, але додає, що не менше їх і в суміжних губерніях [Морозов, 1902, с. 86–89]. У своїй статті Ю. І. Морозов головну увагу приділяє трьом городищам – Куколівському, Хорошевському і Донецькому. При цьому він спирається як на матеріали, здобутий в ході власних досліджень (на Хорошевському та Донецькому городищах), так і на матеріали досліджень В. В. Пассека (на Куколівському і Донецькому городищах) [Морозов, 1902, с. 90–96]. Але головна увага приділялася Хорошевському городищу, де вчений здійснював розкопки. Ю. І. Морозов наводить його розміри, план і дані про знахідки, на які він натрапив під час розкопок. Особливу увагу автор приділяє знахідці двох каменів; це були, за його словами, «...две штуки каменного метательного (помощию пращи) орудия». Цю знахідку Ю. І. Морозов вважав аналогічною знахідці кам'яного знаряддя у кургані Переп'ятиха Васильківського повіту Київської губернії, який був розкопаний у 1845 р., а згадувався у писемних джерелах ще у 1159 р. Спираючись на весь наявний в нього матеріал, проф. Ю. І. Морозов дійшов висновку, що городище належить до пам'яток «...дотатарской древности» [Морозов, 1902, с. 91–94]. Він відзначив також наявність декількох невеличких курганів з південного боку

Хорошевського городища і поставив питання «...могильные-ли это курганы?», навів відомості про знахідки поховань на городищах і біля них. Згадав дослідник і про вал, який йшов від городища на села Соколово і Мерефу. Цей вал, на думку дослідника, міг входити до складу городища. Але вирішення цього питання, як і питання про згадані кургани, Ю. І. Морозов бачив лише у великих розкопках, на які його власних сил і коштів було занадто мало [Морозов, 1902, с. 94–95].

Розповідаючи про Донецьке городище, проф. Ю. І. Морозов згадує про знахідки на ньому В. В. Пассека і відзначає, що малюнок городища, зроблений цим дослідником, не відповідає дійсності. Вчений зміг у цьому переконатися, складаючи план Донецького городища за допомогою інструментальної зйомки. Повідомляв Ю. І. Морозов і про те, що під час розливу р. Уди навесні 1877 р. «...произошли особенно большие обвалы в Донецком городище, при чем, по словам очевидцев, обнажилось несколько человеческих остовов...». Але автору статті їх знайти вже не вдалося [Морозов, 1902, с. 96].

Завершуючи статтю, Ю. І. Морозов вказує на те, що археологічні пам'ятки руйнуються під впливом природних явищ, оранки землі та грабіжницьких розкопок. Тому він пропонував розпочати широкомасштабні розкопки археологічних пам'яток Харківщини, щоб зберегти їх для історії. Тим більше, що вчений вважав, що проводити розкопки треба власними силами, не чекаючи на столичних археологів, які вивезуть всі знайдені речі до своїх музеїв, випадки чого на Харківщині вже траплялися. «Пусть централизуют что другое (казав Ю. І. Морозов – В. С.), но наши древности должны принадлежать нам, а не кому другому, и находится в нашем музее...» [Морозов, 1902, с. 96]. Ці слова характеризують Ю. І. Морозова не тільки як людину, закохану в археологію, але і як патріота свого рідного краю. Зачаток такого музею старожитностей у Харкові він бачив у Музеї витончених мистецтв та старожитностей, який існував при Харківському університеті. Дослідник вважав, що вже настав час поміркувати про створення Харківського археологічного товариства, а також звернути увагу широких кіл населення на збереження і дослідження археологічних пам'яток. Першим кроком до цього,

на думку Ю. І. Морозова, могла стати археологічна виставка у Харкові, на якій були б представлені місцеві старожитності. За допомогою у проведенні такої виставки він звертався до власників старожитностей наприкінці статті [Морозов, 1902, с. 96–97]. Ця стаття проф. Ю. І. Морозова не втратила свого значення до початку ХХ ст. і була надрукована у 1902 р., про що вже згадувалося, напередодні ХІІ Археологічного з'їзду у Харкові.

У вересні 1881 р. Ю. І. Морозов брав участь у роботі V Археологічного з'їзду у Тифлісі. Але в матеріалах з'їзду ми не знаходимо згадок про його виступи або про участь в обговоренні доповідей, пов'язаних з археологією, а лише маємо згадку, що він був почесним головою на одному з засідань відділення «Памятники искусства и художеств» [Труды V АС..., 1887, с. ХІ, ХХХІІІ]. Крім нього, ніхто із вчених Харківського університету не брав участі в цьому з'їзді.

Як уже зазначалося, цікавило проф. Ю. І. Морозова також питання, пов'язане з кам'яними бабами, якому він присвятив окрему записку. Ця записка не збереглася, але дані, що містилися в ній, були використані у статті «Древности Харьковской губернии», яка була надрукована в «Харьковском календаре» у 1883 р. Які саме свідчення та міркування щодо кам'яних баб у згаданій статті належали Ю. І. Морозову, ми не можемо сказати, бо в ній використовувалися всі матеріали, що були зібрані для Московського археологічного товариства Харківським губернським статистичним комітетом [Древности Харьковской губернии, 1883, с. 345, 349–353].

Підбиваючи підсумок роботи Ю. І. Морозова у галузі археології наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХІХ ст., не можна не згадати слова проф. М. Ф. Сумцова, який відзначав, що Ю. І. Морозов від початку діяльності Харківського історико-філологічного товариства (з 1877 р.) був у ньому майже єдиним представником археологічних інтересів [Сумцов, 1904, с. 8].

З 1881 р. у Харківському університеті, одразу ж після його закінчення, почав працювати Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940 рр.), майбутній академік, який зробив значний внесок у історію, археологію та етнографію [Олійник-Шубравська, 1993, с. 5, 8]. Свою діяльність у галузі археології молодий учений розпочав

ще у харківський період свого життя. Першим кроком на цьому шляху, скоріш за все, була здійснена ним у 1883 р. подорож до Запоріжжя. У тому році біля балки Побережнє Д. І. Яворницьким була знайдена «ціла купа скалок кременю». Ця знахідка визнавалася ним за майстерню виробів кам'яних знарядь у «давніх передісторичні часи» [Яворницький, 1928, с. 63]. Можливо, що у тому ж році вченим були зроблені ще якісь археологічні відкриття, але нам про це не відомо, бо текст повідомлення Д. І. Яворницького «Поездка на Запорож'є», з яким він виступав на засіданні Харківського історико-філологічного товариства, не був надрукований [О деятельности Харьковского..., 1883, с. 313].

У 1884 р. Д. І. Яворницький знову відправляється на Запоріжжя. На цей раз за дорученням Харківського історико-філологічного товариства він повинен був зробити плани укріплень на місцях колишніх запорізьких січей. Але молодий учений, крім виконання завдання товариства, провів ще й розкопки двадцяти п'яти курганів біля с. Вороної Новомосковського повіту Катеринославської губернії [Редин, 1902, с. 8; Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 722; Хроника, 1884, с. 2]. Під час проведення згаданих розкопок у деяких курганах були знайдені залишки кісток коней, свійської худоби та людини, а в інших – тільки людини. У кожному кургані було знайдено по декілька цікавих речей, серед яких редакція «Харьковских губернских ведомостей» відзначала: «...три очень древней структуры похоронных урны, несколько железных стремян, несколько железных же удил, стрел, кинжалов, копий и ножей, одно серебряное круглое, гладко отполированное зеркало, большие куски парчи, большую золотую серьгу, средних размеров железный топор, остатки деревянных, скованных железом седел, множество разного достоинства бус, дорогих камней, большие куски сюрьмы, костяной, резной работы, колчан, небольшой металлический котелок, одни железные ножницы, несколько серебряных монет с буквами, повидимому, семитического характера, несколько серебряных позлащенных пуговиц и много других мелких вещей» [Хроника, 1884, с. 2]. Ми не маємо свідомств про те, які речі були знайдені в якому кургані. Але, розглядаючи їх загалом, можна припустити, що вони належали до поховань

середньовічних кочовиків. Щоправда, треба відзначити, що редакція газети перелічила не всі знахідки Д. І. Яворницького, бо коли вони були представлені на археологічній виставці VI Археологічного з'їзду в Одесі, фахівці побачили серед них багато важливих «...находок из области греко-скифских древностей» [Труды VI АС..., 1886, т. 1, с. LXXIII].

З усіх 25 розкопаних Д. І. Яворницьким курганів біля с. Вороної ми маємо досить повні дані лише про розкопки кургану № 11, які були взяті дослідником зі щоденника розкопок і надруковані у журналі «Киевская старина» [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 722–727]. Знахідки, зроблені дослідником під час розкопок кургану, були не дуже цікаві. У насипу кургану були знайдені два хребця людини, деякі залізні речі, кістки тварин та фрагменти погано обпаленої кераміки, а в самому підкурганному похованні в ямі – два зламані ребра людини та залишки кісток курки. Але згадана публікація є дуже важливою, тому що з неї ми можемо дізнатися про методику розкопок курганів, якою користувався Д. І. Яворницький. Ось як він сам її описував: «Раскопка произведена посредством колодца, глубиной в 8 с половиной аршин, кругом 25 сажен с отверстием на СЗ, шириной 25 саж. Насыпь снималась послойно (всех слоев 18), причем каждый слой брался в 1 ½ четверти, а измерение шло от центра в разные стороны, смотря по местонахождению каждой вещи...» [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 722–723]. Дослідник відзначав, що весь курган біля його основи був обкладений диким каменем, а насип кургану було зроблено шарами землі та гранітного каменю, що послідовно чергувалися. Фіксація знахідок йшла за кожним шаром окремо. Насип кургану знімався до материка, який являв собою жовту глину й знаходився на глибині приблизно 6 метрів (8,5 аршин у Д. І. Яворницького – В. С.). На материк було знайдено «чорне пятно» (поховальна яма – В. С.), внаслідок розкопок якого було знайдено, як ми вже згадували, лише два зламані ребра людини та залишки кісток курки. Д. І. Яворницький залишав питання про належність цього кургану певному народові відкритим за недостатністю даних, але відзначав, на підставі писемних джерел, що воно нагадує обряд поховання знатного русича, описаний

у середині X ст. Ібн-Фадланом або курган-тризну, які насипали в пам'ять про князів, вбитих на війні десь в іншому місці [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 727].

У тому ж 1884 р. Д. І. Яворницький брав участь у роботі VI Археологічного з'їзду, який проходив в Одесі; там він виступив з двома доповідями: «Из поездки по запорожским урочищам» та «Археолого-топографическое описание местности Запорожской Сечи» [Труды VI АС..., 1886, т. 1, с. LXII, LXVII]. Але, на превеликий жаль, про зміст цих доповідей ми можемо тільки здогадуватися, бо вони не були надруковані. Від Харківського університету участь у роботі цього з'їзду брав Д. І. Багалій, який виступав з доповіддю, не пов'язаною з археологією, а саме, присвяченою питанню колонізації Слобідської України у XVII та XVIII ст. У списку членів VI Археологічного з'їзду ми знаходимо також прізвища ще двох учених Харківського університету – П. О. Безсонова та М. Ф. Сумцова, але підтвержень їх участі у роботі з'їзду в його «Трудах» ми не маємо [Труды VI АС..., 1886, т. 1, с. LI, LII, LX, LXVII].

У 1885 р. Д. І. Яворницький провів розкопки кургану Мухіна гора, який розташовувався в двох верстах від с. Краснопавлівки Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Про результати розкопок кургану автор повідомив читачів «Киевской старины» і «Харьковских губернских ведомостей», при цьому на сторінках харківської газети він відзначав, що поблизу розкопаного ним кургану, у межиріччі Орельки та Попільнушки, розташовано ще 11 курганів середньої величини [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 707–722; Труды IV АС, 1884, т. 1, с. 2]. Розкопки кургану Мухіна гора Д. І. Яворницький проводив за дорученням Московського археологічного товариства, що вказує на те, що його вважали одним з досвідчених археологів у Харкові. Розкопки цього кургану були викликані в першу чергу тим, що вже була зроблена спроба розкопати його шукачами скарбів. Це був не єдиний на той час випадок, про що повідомляв і проти чого виступав Д. І. Яворницький на сторінках місцевої преси [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 708; Эварницкий, К вопросу о курганах..., 1885, с. 2; Эварницкий, Письмо в редакцию..., 1885, с. 2].

На відміну від розкопок кургану № 11 біля с. Вороної у 1884 р. (про що ми вже згадували), який було розкопано, використовуючи колодязну методику, курган Мухіна гора було розкопано «...линией глухой траншеей, при чем сторона ее оставлена на юге, а выход (двое ворот по углам траншеи) открыт был на север, длина же траншеи, от севера к югу, 14 сажений (близько 30 м – В. С.), а ширина ее, от запада к востоку, почти 7 сажений (близько 15 м – В. С.)... Раскопка шла послойно. Всех слоев до материка (желтой глины) снято 28, при чем каждый слой равнялся полуторы четверти («штык лопаты»); итого глубина раскопки равняется почти 11 аршинам (близько 23,5 м – В. С.). При раскопке веден был мною (Д. І. Яворницьким – В. С.) подробный дневник с рисунками всех пластов земли и с точным указанием мест нахождения каждой вещи, открываемой в пластах...» [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 708–709].

У кургані було знайдено 9 поховань, з яких Д. І. Яворницький 6 вважав половецькими, а 3 відносив до більш пізнього часу (запорозькі чи чумацькі). Половцям автор приписував чотири поховання у ямах, виритих у материку, при цьому поховання в головному «чорном пятне, без сомнения (на думку Д. І. Яворницького – В. С.) надлежало князю или хану...», а три інших, а також поховання у третьому і одинадцятому шарах могли належати його прибічникам або «руским» полоненим [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 720, 721–722]. Підтвердженням того, що головні поховання кургану належали половцям, дослідник вбачав у бідності цих поховань, що, на його думку, було притаманне «...кочевым народам, сравнительно мало оседлым и мало культурным...», а саме такими він і вважав половців. На користь того, що цей курган належав половцям, свідчив, на думку Д. І. Яворницького, ще і той факт, що він був розташований на місці, де кочували половці. Харківський учений вбачав приналежність Мухіної гори половцям також і в тому факті, що, за словами очевидців, років за тридцять до розкопок кургану на ньому стояла кам'яна баба. Те, що у половців існував курганний обряд поховання і те, що вони встановлювали на вершині курганів кам'яних баб, було відомим з різних писемних джерел, на які й спирався Д. І. Яворницький. Але одним з найголовніших

доказів того, що курган було насипано половцями над своїми небіжчиками, вчений вбачав у тому, що у кургані було знайдено 8 коней (переважно голови та ноги), які були головним багатством цього народу [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 707, 718–719]. Знахідки у кургані шматків дубу, берези, береста, а також залізних вудил та бронзової пряжки, як досить вірно вважав Д. І. Яворницький, не відігравали важливої ролі у справі визначення належності кургану якомусь з народів. Такі речі, за його словами, могли належати як «половцам, так и... татарам, скифам, печенегам и другим полукочевым, полуоседлым народам, населявшим некогда наш юг» [Эварницкий, Археологические раскопки..., 1885, с. 722].

Розкопки кургану Мухіна гора були останніми розкопками, які проводив Д. І. Яворницький за часів своєї роботи у Харківському університеті. Восени 1885 р. він був змушений залишити університет і більше не повернувся до нього [Олійник-Шубравська, 1993, с. 12–13].

З 1883 р. розпочинає свою наукову діяльність на посаді доцента кафедри російської історії у Харківському університеті майбутній академік Дмитро Іванович Багалій (1857–1932 рр.), який деякий час був також студентом Харківського університету [Автобіографія..., 1927, с. 38–39; Проф. Д. І. Багалей, 1912, с. IX; Дроздовський, 1932, с. 402].

Ми вже згадували про те, що Д. І. Багалій був депутатом від Харківського університету на VI Археологічному з'їзді, який проходив у 1884 р. в Одесі, але його виступи там не були пов'язані з археологією [Труды VI АС..., т. 1, 1886, с. XXVIII; Багалей, 1889, с. 79–82]. Після повернення з Одеси він на одному із засідань Харківського історико-філологічного товариства виступив із повідомленням про роботу VI Археологічного з'їзду. Молодий учений відзначав важливе значення Археологічних з'їздів як для окремих регіонів, так і для Росії в цілому, а також зупинився на розгляді найцікавіших доповідей, які прозвучали на засіданнях усіх секцій. На закінчення свого виступу Д. І. Багалій висловив надію, що VII Археологічний з'їзд, який намічено було провести у Харкові, буде не менш цікавим, ніж Одеський і «...вызовет исторические и археологические разыскания в пределах

Харьковской и смежных с ней губерний, и сослужит полезную службу в деле развития местного, краевого самосознания» [Хроника, 1884, с. 2; Деятельность историко-филологического общества..., 1885, с. 461].

Важливу роль у розвитку археології на Харківщині, на наш погляд, відіграло Харківське історико-філологічне товариство, створене при місцевому університеті у 1877 р. У 1884 р. на сторінках «Киевской старины» було надруковане повідомлення про те, з якою метою було створено це товариство; у цьому повідомленні також містився заклик до всіх, хто цікавиться історією взагалі й особливо «историей южной России», присилати до товариства різні свідоцтва та речі, які мають історичне значення. Тут же наводилися певні побажання товариства, які саме дані вони бажали б одержувати; на першому місці серед них були поставлені дані, які мали безпосереднє відношення до археології: «1) Приведение в известность числа, величины и формы городищ и курганов и сообщение связанных с ними народных преданий и рассказов. Если городища и курганы раскапывались, то нужно знать: когда, кем, каким способом, что было найдено и где найденное в кургане ныне хранится. 2) Доставка древних вещей всякого рода, глиняных, каменных, бронзовых, железных, как-то: предметов вооружения, украшения; одежды, утвари, монет...» [От Харьковского историко-филологического общества..., 1884, т. 8, с. 320].

Д. І. Багалій був єдиним депутатом від Харківського університету серед членів VII Археологічного з'їзду, який проходив у 1887 р. у м. Ярославлі. Там він виступив з доповіддю «Что желательно для русской исторической географии?», яка не мала відношення до археології в сучасному її розумінні [Труды VII АС..., т. 3, 1892, с. 22, 23, 61; Багалей, 1890, с. 73–79]. Але, беручи участь у роботі з'їзду, Д. І. Багалій довів свою причетність до археології, коли під час обговорення доповіді В. З. Завитневича «Существовало ли славянское племя суличи» продемонстрував своє знання археологічних даних, здобутих під час розкопок, які проводили Д. Я. Самоквасов та В. Б. Антонович. Повернувшись до Харкова, вчений виступив з доповіддю про роботу VII Археологічного з'їзду на одному із засідань місцевого

історико-філологічного товариства [Труды VII АС..., т. 3, 1892, с. 50; Отчет о деятельности..., 1888, с. 278].

У 1887 р. на сторінках «Правительственного вестника» з'явилася стаття Д. І. Багалія «Коллекции графа Уварова», яка спочатку була надрукована у «Харьковских губернских ведомостях» [Коллекция графа Уварова, 1887, с. 2]. На початку статті вчений наводить невеличкий огляд археологічних праць графа О. С. Уварова, а також надає йому загальну характеристику як археологу, відзначаючи, що то був учений, «значительно подвинувший вперед археологическую науку в России своими самостоятельными работами (Д. І. Багалій наводить археологічні пам'ятки, які розкопував О. С. Уваров – В. С.) и желавший поставить ее в уровень с европейскою наукою» [Коллекция графа Уварова, 1887, с. 2]. Потім Д. І. Багалій переходить до короткого опису колекції графа у с. Поріччі, відзначаючи, що більша частина здобутих О. С. Уваровим під час розкопок речей знаходиться в Ермітажі. Далі Д. І. Багалій перелічує усі 18 відділів, з яких складалася колекція одного з провідних російських археологів другої половини ХІХ ст. Докладніше автор статті зупиняється на першому відділі колекції (речі кам'яного віку), відзначаючи, що хоча їх і не дуже багато, але їх важливість зростає завдяки тому, що всі вони знайдені в одному місці (біля с. Карачарова) разом із залишками мамонта, носорога, первісного бика та інших тварин, що вимерли [Коллекция графа Уварова, 1887, с. 2].

У зв'язку зі зростанням зацікавленості до археології на сторінках «Харьковского сборника» у 1887 р. з'являється стаття «Кое-что о древностях Харьковской губернии», в якій були зібрані короткі свідчення про опубліковані й неопубліковані археологічні знахідки на території Харківської губернії, починаючи з В. В. Пассека і до останніх років [П. Е., 1887, с. 161–167]. Автор статті не вказаний. Є лише ініціали – «П. Е». Це дає можливість припустити, що автором статті був П. С. Єфименко, який на той час очолював губернський статистичний комітет.

З метою викликати зацікавленість до місцевої історії (у тому числі й археології) серед широких кіл громадськості Д. І. Багалій у 1888 р. публікує статтю «Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской

губернии» [Багалей, 1888]. Як можна побачити вже з назви статті, автор у ній розповідає не лише про археологічні пам'ятки чи знахідки, але й згадує про нариси з етнографії і топографії, які були відомі йому з друкованих видань, а також надіслані місцевими кореспондентами. Торкаючись питання, пов'язаного з археологією, Д. І. Багалій відзначав, що в археологічному відношенні Харківська губернія досліджена дуже мало, а систематично її археологічні пам'ятки не досліджувалися зовсім. Автор говорить про те, що взагалі існує декілька нарисів місцевих дослідників з археології краю, серед яких перевагу він віддає роботам В. В. Пассека та проф. Н. Д. Борисяка [Багалей, 1888, с. 131]. Д. І. Багалій відзначав, що існує дуже мало даних про кургани, а знахідки римських, східних та інших монет у більшості випадків не попадають до нумізматичних кабінетів. У трохи кращому становищі, на думку вченого, завдяки працям В. В. Пассека, архієпископа Філарета та проф. Ю. І. Морозова знаходиться питання, пов'язане з городищами [Багалей, 1888, с. 132, 137]. Закінчуючи статтю, Д. І. Багалій закликав читачів надсилати «...побольше корреспонденций археологического, этнографического и топографического содержания» [Багалей, 1888, с. 147].

У тому ж випуску «Харьковского сборника», де містилася розглянута нами стаття Д. І. Багалія, знаходимо і статтю І. А. Зарецького (помер 1936 р.), який успішно працював на археологічній ниві у першій половині ХХ ст., про старожитності слободи Лихачівки Богодухівського повіту [Зарецкий, 1888; Выставкина, 1989; Паничкина, 1937, с. 258]. На початку статті дослідник вказував на наявність значної кількості археологічних пам'яток на Харківщині і на те, що вони потребують наукових розкопок, але, додавав він, дуже багато старовинних речей можна зібрати і без проведення розкопок. Як приклад останнього, І. А. Зарецький повідомляв про свою колекцію, зібрану за сім років, до складу якої входили кам'яні, бронзові, залізні та інші речі. Особливо він пишався своєю колекцією стріл (біля 2 тис.), яка, за його словами, була найбільшою в Росії [Зарецкий, 1888, с. 229, 231]. Дослідник подає опис усіх цих речей, вказуючи їх розміри, форми, матеріал, з якого вони вироблені, а також

наводить малюнки деяких з них. Розглядаючи фрагменти кераміки, І. А. Зарецький приділяє увагу складу глини, з якої вони вироблені, робить спроби визначити форму посудин, залишками яких вони є. Знайдені кістки він розподіляв на людські та тваринні, а останні розподіляв за видами тварин [Зарецкий, 1888, с. 232–239].

Проводячи археологічні дослідження, І. А. Зарецький не обмежувався збиранням підйомного матеріалу. У 1887 р. ним було розкопано шість курганів. Сам автор розкопок не робив спроби датувати ці кургани, але, спираючись на дані щодо характеру поховань і знахідки, наведені ним у статті [Зарецкий, 1888, с. 241–242], ми можемо віднести розкопані І. А. Зарецьким кургани до скіфського часу.

Робив І. А. Зарецький і спробу датувати свої знахідки. Але це виходило в нього не досить вдало через те, що він хотів датувати усі старожитності і археологічні пам'ятки поблизу сл. Лихачівки сукупно. Тому в одному місці своєї роботи він говорить про те, що «...Лихачевские древности относятся к концу бронзового периода...» В іншому місці він доходить висновку, що в цьому місці мешкало населення, яке мало досить близькі стосунки з римлянами у III ст., підтвердження чого він бачив у знахідках монети імператора Септімія Севера і римської фібули. А розглядаючи писемні джерела і знахідки різних речей (особливо кісток свиней), І. А. Зарецький схилявся до того, що старожитності, знайдені поблизу сл. Лихачівки, були залишені слов'янським населенням [Зарецкий, 1888, с. 243, 244–245]. І. А. Зарецьким було також зроблено альбом з 33 таблиць, на яких було зображено кілька сотень старожитностей, знайдених під час досліджень біля сл. Лихачевки. Цей альбом він складав для VII Археологічного з'їзду, який планувалося провести у Харкові, але ця подія не відбулася, і тому Д. І. Багалій висловив побажання, щоб цей альбом було видано [Багалей, 1888].

Московське археологічне товариство, готуючись до майбутнього VIII Археологічного з'їзду, вирішило видати археологічну мапу Росії. Для виконання цього завдання воно звернулося до відомих учених у різних губерніях, щоб вони склали археологічні мапи своїх губерній, які потім можна

було б об'єднати в єдину мапу Росії. Скласти археологічну мапу Харківської губернії, а також пояснювальну записку до неї було доручено Д. І. Багалію. Для полегшення роботи харківського професора Московське археологічне товариство передало йому матеріали про кам'яних баб у Харківській губернії, зібрані у 1883 р. Харківським губернським статистичним комітетом, та відомості про місцеві старожитності, які збирав архієпископ Харківський та Охтирський Амвросій за допомогою священників, починаючи з 1888 р. Д. І. Багалій почав виконувати покладене на нього завдання, використовуючи надані йому матеріали та відомості про археологічні пам'ятки та знахідки окремих давніх речей, які він міг знайти у друкованій літературі. Але, розуміючи, що цього матеріалу замало для складення археологічної мапи губернії, дослідник через місцеву пресу звернувся до всіх осіб, хто мав якісь відомості про старожитності, щоб вони повідомили його про це [Багалей, 1889]. Він наводив одинадцять пунктів, які стосувалися різноманітних археологічних пам'яток і окремих старожитностей, про які він хотів би отримати повідомлення. При цьому він зазначав, що «сообщения могут быть самые краткие; лишь бы точно было обозначено место нахождения памятника (уезд, волость, расстояние от села)» [Багалей, 1889, с. 2]. Зібравши всі можливі відомості, Д. І. Багалій склав археологічну мапу Харківської губернії, але мета Московського археологічного товариства – складення археологічної мапи Росії – досягнута не була, оскільки крім мапи Харківської губернії була створена лише археологічна мапа Київської губернії, яку склав В. Б. Антонович [Труды VIII АС..., 1897, т. 4, с. 44; X. Заметка об археологической..., 1890, с. 349].

Взявши участь у роботі VIII Археологічного з'їзду, який відбувся у лютому 1890 р. у Москві, Д. І. Багалій не тільки репрезентував археологічну мапу Харківської губернії, але й виступив з доповіддю «Общий очерк древностей Харьковской губернии», яка у повному обсязі була надрукована у «Харьковском сборнике» [Труды VIII АС..., т. 4, 1890, с. 23, 51–53; Багалей, 1890]. Цей нарис було створено автором за допомогою документів, якими він користувався під час складання археологічної мапи, а також різноманітних письмових джерел, в яких містилися

розкидані й уривчасті відомості про археологічні пам'ятки, та матеріалів розкопок, які проводив він сам або в яких брав участь [Труды VIII АС..., 1890, т. 4, с. 52, 53; Багалей, Общий очерк..., 1890, с. 92]. Маючи за головну мету привернути увагу дослідників до археологічних пам'яток Харківщини, Д. І. Багалій відзначав, що Харківська губернія дуже слабо вивчена в археологічному відношенні, але на її території є археологічні пам'ятки різних епох, включаючи кам'яну епоху. Підтвердженням існування останнього він вважав знахідки кременевих стріл та кам'яних молотків на території Ізюмського, Богодухівського, Куп'янського та Зміївського повітів [Багалей, Общий очерк..., 1890, с. 78]. Таким чином, проф. Д. І. Багалій був першим, хто почав говорити про існування на Харківщині населення починаючи з кам'яного періоду історії людства. Головну увагу у більшій частині нарису Д. І. Багалія приділено питанню про городища. Розповідаючи про них, автор наводив і археологічні дані (опис городищ – їх розміри, сучасний стан, розташування тощо), і писемні свідчення. На підставі всіх наявних у нього даних харківський учений дійшов висновку, що городища, розташовані у Харківській губернії, були створені у домонгольський період і в основному належали слов'янам [Багалей, Общий очерк..., 1890, с. 81–91]. Спираючись на матеріали розкопок І. А. Зарецького, Д. І. Багалій наводив характеристику бронзового віку Харківщини, а за знахідками окремих монет та монетних скарбів виділяв ще два періоди існування населення на території Харківської губернії – I–III і VI–IX ст. н. е. Перший період, на думку вченого, належав до сарматського періоду життя, а другий – до хозарсько-слов'янської епохи [Багалей, Общий очерк..., 1890, с. 78–81]. Торкаючись питання про поховання у курганах з кам'яними бабами, Д. І. Багалій висловлює думку, що вони, скоріш за все, належали половцям. Підтвердження своєї думки він бачив у змальовуванні поховального обряду половців Рубруквіса, географічному розташуванні цих баб (у південних повітах Харківської губернії), а також у розкопках І. М. Бич-Лубенським кургану з кам'яною бабою в Ізюмському повіті. За словами Д. І. Багалія, який був присутній при цих розкопках, небіжчик був похований у цьому кургані разом з конем. Однак автор роботи говорив про те, що

всі його висновки і припущення, які стосуються як курганів з кам'яними бабами, так і інших питань, які він розглядав у нarisі, мають бути підтвержені або спростовані систематичними археологічними дослідженнями. Завершуючи статтю, Д. І. Багалій висловив побажання, щоб пам'ятки старовини Харківської губернії якомога скоріше вийшли «на світ Божий», а також, щоб у Харкові було створено музей місцевих старожитностей, подібний до музеїв, які існували на той час у Твері, Саратові та інших губернських містах [Багалей, Общий очерк..., 1890, с. 91–92].

Крім Д. І. Багалія в роботі VIII Археологічного з'їзду від Харківського університету брали участь М. С. Дрінов та М. Ф. Сумцов. Але доповідь і виступи першого не мали прямого відношення до археології, а про участь другого нам не вдалося знайти згадок у «Трудах» з'їзду [Труды VIII АС..., 1897, т. 4, с. 23, 77, 101, 170; Дринов, 1895].

Після закінчення VIII Археологічного з'їзду на сторінках «Киевской старины» було надруковано докладний звіт Д. І. Багалія про його роботу, а також невеличкий нарис М. Ф. Сумцова про археологічну виставку з'їзду [X., Заметка об археологической..., 1890; Багалей, VIII-й археологический..., 1890].

Певне значення для зростання зацікавленості до археології серед учених Харківського університету мав виступ В. П. Бузескула на засіданні Харківського історико-філологічного товариства 20 січня 1891 р. У своєму виступі він повідомив про життя і наукові праці Г. Шлімана. Особливу увагу В. П. Бузескул звернув на величезне значення розкопок, які були проведені вченим-самоучкою у Тірінфі, Трої та Мікенах [Отчет о деятельности Историко-филологического общества..., 1891, с. XIII].

Ми вже згадували про те, що головною метою, з якою Д. І. Багалій склав свій нарис про старожитності Харківської губернії, було привернути до них увагу в першу чергу вчених, а також широких кіл населення. Завдяки цьому ж прагненню він друкує у 1891 р. дві статті. В одній з них він наводив дані, отримані під час розкопок курганів в Ізюмському повіті І. М. Бич-Лубенським, а у другій (з власною передмовою) – знайдений ним в архіві Харківського університету лист відомого археолога початку XIX ст. З. Ходаковського до попечителя Харківського

навчального округу З. Я. Карнеєва (від 18 червня 1819 р.), який мав науковий характер (головна частина його була присвячена городищам) [Багалей, Раскопка курганов..., 1891; Багалей, Письмо Ходаковского..., 1891].

У тому ж 1891 р. Д. І. Багалій друкує на сторінках «Харьковского сборника» свою програму для збирання історико-географічних та археологічних повідомлень. Пункти програми, пов'язані з археологією, являли собою вдосконалення тих питань, з якими вчений звертався до майбутніх кореспондентів у 1889 р. під час підготовки археологічної мапи Харківської губернії, про що ми вже згадували [Багалей, Программа для собирания..., 1891, с. VIII–IX]. Того ж року Д. І. Багалій звернувся до тих мешканців Харківщини, які мали археологічні колекції, щоб вони відправляли їх до Москви на виставку, що готувалася до Міжнародного конгресу доісторичної археології, який планувалося провести у Москві у 1892 р. До речі, треба сказати, що сам учений був обраний дійсним членом цього конгресу від Харківського навчального округу [Багалей, Заметка по поводу..., 1891].

Згадана нами «Программа для собирания историко-географических и археологических сведений», яку склав Д. І. Багалій, у 1892 р. була з незначними доповненнями передрукована у зв'язку з тим, що деякі члени Харківського губернського статистичного комітету вирішили скласти «Описание Харьковской губернии» [К предполагаемому..., 1892, с. 123–126].

Одним із перших, хто відгукнувся на програму Д. І. Багалія, був священик с. Райгородка Ізюмського повіту о. Василь Спесівцев. На початку 1892 р. він надіслав проф. Д. І. Багалію листа з повідомленням про випадкові знахідки старожитностей біля с. Райгородка разом з колекцією цих старожитностей. Цей лист і колекція були розглянуті на засіданні Харківського історико-філологічного товариства 17 квітня 1892 р. і викликали велику зацікавленість членів товариства [Багалей, 1892, с. 191; Отчет о деятельности..., 1892, с. XX]. Завдяки старанням Д. І. Багалія нарис В. Спесівцева під назвою «Случайная археологическая находка» (з післямовою Д. І. Багалія) була надрукована у «Харьковском сборнике» [Багалей, 1892; Отчет о

деятельности..., 1892, с. XX–XXI; Спесивцев, 1892]. Розглянувши нарис райгородського священика, можна дійти висновку, що в ній змальовуються старожитності, які належать до різних епох. До речі, це відзначав як сам В. Спесівцев, так і Д. І. Багалій. Але якщо перший не намагався датувати свої знахідки, то другий відзначав, що серед них трапляються речі, які можна віднести до кам'яного віку, а також речі пізніших епох, включаючи час слобідських козаків і навіть пізніші часи. На закінчення своєї післямови Д. І. Багалій висловлював сподівання, що В. Спесівцев буде продовжувати розпочату ним справу, і закликав інших проводити такі дослідження у місцях свого мешкання [Багалей, 1892, с. 193–194].

Заслуговує на увагу, на наш погляд, і виданий у 1892 р. курс лекцій з палеонтології професора Харківського університету О. В. Гурова [Гуров, 1892]. Справа в тому, що в цьому курсі окрім згадок про знахідки кісток вимерлих тварин разом з кістками давнього чоловіка, що прямо пов'язано з палеонтологією, містяться й суто археологічні матеріали [Гуров, 1892, с. 20, 622, 683–684]. Тут у першу чергу треба відзначити, що вчений наводив відносну археологічну періодизацію, розподіляючи стародавню історію людства на три головні доби: кам'яну, бронзову та залізну. У кам'яній добі він відрізняв палеоліт і неоліт. З курсу лекцій можна зробити висновок, що його автор був знайомий з археологічною літературою, бо на сторінках праці він згадує дослідження Буше де Перта й Ларте, а також відзначає наявність таких археологічних пам'яток, як «свайные постройки» [Гуров, 1892, с. 684–695]. Крім того, деякі археологічні знахідки були зроблені самим О. В. Гуровим. Під час перебування на території Каркарлинського повіту в Західному Сибіру харківським ученим у чудському руднику були знайдені «...круглые молоты из диорита для дробления медных руд с отверстием для вставления ручки и медный нож». На території Харківської губернії «...в наносах на левом берегу Сухого Торца в Изюмском уезде, недалеко от Барвенков» О. В. Гуровим були знайдені кременеві стріли. Останні, скоріш за все, були знайдені у 60-х рр. XIX ст., коли він проводив геологічні дослідження у південній частині Харківської губернії [Гуров, 1892, с. 686, 696; Гуров, 1869].

За невідомих нам обставин ніхто з учених Харківського університету не брав участі у роботі ІХ Археологічного з'їзду, який відбувся у 1893 р. у Вільно (Вільнюсі), хоча Московське археологічне товариство зверталось до Харківського історико-філологічного товариства, що діяло при університеті, з пропозицією взяти участь у роботі Попереднього комітету майбутнього з'їзду і це питання обговорювалося на засіданні товариства ще у грудні 1890 р. [Отчет о деятельности..., 1891, с. X; Труды ІХ АС, 1895, т. 1; Труды ІХ АС, 1897, т. 2].

У 1893 р. почав читати лекції з історії мистецтва в Харківському університеті Єгор Кузьмич Редін (1863–1908 рр.), ім'я якого було відоме з кінця 80-х років ХІХ ст. серед учених-археологів, підтвердженням чого є факт обрання його у квітні 1890 р. членом-співробітником імператорського Російського Археологічного товариства [Памяти профессора..., 1913, с. 2; Веселовский, 1900, с. 451; Состав императорского русского..., 1896, с. 8; Філіппенко, Куделко..., 2008]. У квітні 1893 р. вчений зробив на засіданні Харківського історико-філологічного товариства доповідь про давньохристиянську піксіду Болонського музею (демонстрував при цьому її знімки), яку він датував кінцем ІV – початком V ст. У тому ж році у журналі «Археологические известия и заметки» була надрукована стаття Є. К. Редіна, у якій містився матеріал про згадану піксіду [Отчет о деятельности..., 1893, с. XI; Редин, 1893]. Протягом 1893–1895 рр. Є. К. Редіним було опубліковано декілька рецензій на роботи, пов'язані з археологією, та декілька оглядів нових періодичних видань, в яких друкувалися археологічні статті, а також його статті, де вчений розглядав питання, пов'язані з пам'ятками Равени, та його праця, присвячена життєпису й археологічним дослідженням Джованні Батіста де Россі [Редин, Сочинение С. А. Усова..., 1893; Редин, Археологические известия..., 1893; Редин, Византийский временник..., 1894; Редин, Византийские эмали..., 1895; Редин, Пластинка от кресла..., 1893; Редин, Рец.: Д. В. Айналов..., 1895; Редин, Половая мозаика..., 1895; Редин, Триклиний базилики..., 1895; Редин, Памяти Джованни Батиста..., 1894].

На Х Археологічному з'їзді, який відбувся у серпні 1896 р. у Ризі, Харків було представлено сімома особами. Депутатами

від Харківського університету були Д. І. Багалій, В. П. Бузескул та Є. К. Редін, а від Харківського історико-філологічного товариства – Г. Е. Гінце, Г. Ю. Ірмер, С. В. Соловійов та Л. Ю. Шепелев [Труды Х АС..., т. 3, 1900, с. 7, 8]. Але, розглядаючи матеріали з'їзду, ми дійшли висновку, що безпосереднє відношення до археології мала лише доповідь проф. Д. І. Багалія «Роль Харьковского университета в деле изучения древностей» [Труды Х АС..., т. 3, 1900, с. 110].

Головною метою доповіді харківського вченого було привернення уваги археологів до використання відомостей про пошук та вивчення старожитностей у попередні десятиліття у своїх дослідженнях. Використання цих даних, на думку дослідника, могло б заповнити «наши пробелы по части истории находок, а без этой последней невозможна научная классификация археологического материала» [Труды Х АС..., т. 3, 1900, с. 110]. Щоб довести свою думку, Д. І. Багалій наводить три приклади з історії археологічних досліджень у Харківському університеті на початку ХІХ ст., які були отримані ним під час археографічних розшуків. Зокрема, він повідомив про результати археологічної експедиції проф. І. С. Рижського відносно давньої Ольвії, про дослідження проф. Х. П. Роммелем давнього каменя з надписом та про бронзову статуетку, знайдену у Полтавській губернії й описану Білецьким-Носенком.

Є. К. Редін, беручи участь у роботі з'їзду, виступив з рефератом «Мозаики равенских церквей» [Редин, 1897, с. 19], важливим елементом якого був висновок дослідника про східновізантійське походження равенських мозаїк. Про роботу Х Археологічного з'їзду Є. К. Редін склав докладний звіт, який було надруковано у Харкові окремим виданням [Редин, 1897].

У 1896 р. проф. Г. В. Левицький виступив на одному із засідань Харківського історико-філологічного товариства з питанням про організацію наукових розкопок курганів та городищ у Харківській та сусідніх губерніях [Левицкий, 1896]. На початку свого виступу вчений відзначав, що знахідки різноманітних речей під час розкопок курганів та городищ зможуть допомогти у з'ясуванні деяких питань історії. Далі Г. В. Левицький вказував на велику кількість курганів у межах Харківської губернії. При цьому він

відзначав, що всі кургани розташовувалися групами «...попарно или в четном числе», а в деяких водорозділах являли собою «на десятки верст почти непрерывные линии курганов» [Левицкий, 1896, с. 26]. Вчений повідомляв, що ним було розкопано два кургани у різних групах, у яких він знайшов кістяк людини та залишки грубого глиняного посуду. Наводячи конкретні приклади, Г. В. Левицкий повідомляв про те, що кургани і городища дуже швидко руйнуються завдяки господарській діяльності людей. Саме тому він пропонував історико-філологічному товариству взяти на себе керівництво у справі організації систематичних розкопок на Харківщині. Для виконання цього плану правління університету, на думку вченого, могло б виділяти кожен рік 150–200 крб. [Левицкий, 1896, с. 27].

Безпосереднє відношення до археології повинні були мати, на наш погляд, принаймні виходячи з назви, лекції, прочитані викладачами Харківського університету протягом 1897–1898 рр.: Є. К. Редіна «О Помпее» та про катакомби, В. П. Бузескула «О Трое и Микенах», М. О. Федоровського «О доисторическом человеке древнекаменного века» та М. Ф. Сумцова «О южно-русских степях» [Краткий отчет..., 1899, с. 8, 10].

У квітні 1898 р. Є. К. Редін разом з Є. П. Трифільєвим провели розкопки кургану біля слободи Сеньково Куп'янського повіту. Спираючись на матеріали, отримані під час цих робіт, Є. К. Редін спільно з М. О. Федоровським (який дослідив кістки) на початку 1899 р. зробили на засіданні Харківського історико-філологічного товариства доповідь «Могильник кургана слободы Сеньково, Купянского уезда», а потім видали спеціальну працю [Отчет и протоколы..., 1900, т. 12, с. XVII; Редин, 1900]. Вже одна ця праця змальовує нам Є. К. Редіна як досить досвідченого археолога. Це видно з того, з якою ретельністю він описував місце розташування знахідок у похованні (яке до того взагалі вважалося печерою), розміри його та розміри усього кургану. Звернувши увагу на розміри кургану і на те, що розкопане поховання знаходилося збоку від центру кургану, автор висловив припущення, що у кургані можуть знаходитися центральний та інші «угловые могильники», як Є. К. Редін називав поховання. На підставі інвентаря, виявленого у похованні (червоної фарби

(вохри – В. С.), кам'яних виробів, кераміки і бронзового ножа), вчений відніс його до кіммерійської епохи, що відповідало існуючій на той час класифікації [Самоковасов, 1892, с. VI, VII]. Сьогодні, спираючись на зроблений Є. К. Редіним детальний опис фрагментів кераміки та бронзового ножа, а також на їх фотографії, які містяться в роботі, ми можемо віднести його до зрубної культури бронзового віку. Особливо важливим для датування елементом є форма бронзового ножа, лезо якого, за словами Є. К. Редіна, мало «...по середине небольшой пережим» [Редин, Федоровский, 1900, с. 8].

У роботі XI Археологічного з'їзду, який відбувся у серпні 1899 р. у Києві, від Харківського університету та від Харківського історико-філологічного товариства взяли участь Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, А. С. Вязігін, М. О. Максименко, Д. П. Міллер та М. Ф. Сумцов [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 34, 35, 42, 67, Сумцов, 1885, Сумцов, 1908 та ін.]. Не зовсім зрозуміло, чому не брав участі у роботі цього з'їзду Є. К. Редін. Він був членом Московського Попереднього комітету, брав участь у його засіданнях і запропонував для обговорення з'їзду дві своїх доповіді [Одиннадцатый археологический съезд..., 1899, с. 3, 13, 24, 30], але на самому з'їзді не виступав, хоча й був зареєстрований депутатом від Харківського університету [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 34].

Серед харківських учених, які брали участь у роботі Київського з'їзду, особливо треба відзначити Д. І. Багалія та його доповідь «Об исторических материалах, как источниках археологии», яка була надрукована у «Трудах» з'їзду під назвою «Археографические материалы, как источник археологии» [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 73; Редин, 1894]. З подібною доповіддю Д. І. Багалій виступав на X з'їзді у Ризі, про що ми вже згадували. На відміну від того разу, доповідь на Київському з'їзді була доповнена новими конкретними прикладами, які дослідник знайшов у різноманітних писемних джерелах та працях, де йшлося про археологічні знахідки та пам'ятки [Багалей, 1902].

Заслуговує на увагу, на наш погляд, і доповідь В. П. Бузескула про успіхи й головні напрямки в галузі грецької історії, у якій учений закликав при вивченні історії стародавньої Греції

використовувати поряд з іншими й археологічні матеріали, яких стало дуже багато за останні 25 років, що В. П. Бузескул пов'язував головним чином з дослідженнями Г. Шлімана [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 78]. З цікавою доповіддю про черепа кочовиків виступив на з'їзді приват-доцент Харківського університету О. М. Покровський, який, до речі, не був зазначений серед його депутатів. Доповідь, зроблена ним, ґрунтувалася на дослідженні чотирьох черепів, що були знайдені у похованнях пізніх кочовиків, які характеризувалися наявністю в них коней, кривої шаблі, стремен та вудил [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 151].

Безпосереднє відношення до археології (точніше, до її історії) мали, на наш погляд, опубліковані у 1899 р. нариси проф. Є. К. Редіна, присвячені пам'яті Ле-Блана та Ф. І. Буслаєва [Редин, 1899; Редин, 1899].

Розглянувши період з кінця 60-х років до кінця XIX ст., ми можемо дійти висновку, що в ці часи археологічна наука в стінах Харківського університету дістала більш жвавого розвитку, ніж у першій половині XIX ст., що, скоріш за все, було пов'язано з початком проведення у Росії археологічних з'їздів.

РОЗДІЛ III

Археологічні дослідження харківських учених у перші десятиріччя XX ст.

Завдяки діяльності археологічних установ, які були створені протягом XIX ст. у Російській імперії, зростає інтерес до археологічної науки. Наприкінці XIX ст. археологічні розкопки проводилися у різних регіонах. Збільшується і кількість людей, для яких археологія стає головною справою життя.

В останній рік XIX й особливо у перші роки XX століть значно зростає інтерес до археологічних досліджень і серед учених Харківського університету. Таке пожвавлення інтересу було обумовлено тим, що на одному із засідань Ради XI Археологічного з'їзду (Київ, 1899 р.) було прийнято рішення про проведення наступного XII з'їзду у Харкові [Труды XI АС..., 1902, т. 2, с. 164].

Розглядаючи археологічні дослідження, які проводили харківські вчені у перші два десятиріччя XX ст., ми будемо також звертати увагу на ту роль, яку відігравав Харків як осередок освіти та науки, порівняно з іншими містами України, у галузі археології.

Безпосередня підготовка до XII Археологічного з'їзду розпочалася на початку 1900 р. (у січні місяці) засіданнями Московського Попереднього комітету. До складу цього комітету було включено 13 осіб від м. Харкова. Харківський університет було представлено такими вченими, як Д. І. Багалій, А. С. Вязігін, А. М. Краснов, А. С. Лебедев, М. О. Максимейко, Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов (вони ж були представниками і від Харківського історико-філологічного товариства, що діяло при університеті), І. М. Миклашевський, М. А. Остроумов, М. О. Попов та С. В. Соловйов. В. В. Иванов представляли Харківський губернський статистичний комітет, а В. П. Щелков разом з Д. І. Багалієм та М. Ф. Сумцовим – Харківське міське громадське управління [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 213–218, 223–227].

На першому засіданні Московського Попереднього комітету (4 січня 1900 р.) Д. І. Багалій проголосив, що заплановано влаштування виставки речей доісторичної епохи, історичних і етнографічних, а А. М. Краснов подав коротку програму етнографічної виставки [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 218]. На другому засіданні Д. І. Багалій виступив з докладною промовою, в якій повідомив про те, яким чином запропоновано організувати місцевий підготовчий орган, а також проголосив завдання та цілі, які вже більш-менш були визначені для майбутнього з'їзду. Ми наведемо головні моменти промови, щоб у подальшому можна було проаналізувати, як вони були виконані: «...Во главе всего дела предложен Совет Харьковского университета, в состав коего входят представители всех факультетов, а историко-филологический факультет почти весь целиком. Собственно Харьковский Предварительный комитет явится как бы Комиссией при Совете, при чем туда войдут многие из членов Историко-филологического общества, не состоящие членами Совета университета. ...Что же касается до того, что желательно было бы сделать для съезда, то, в общих чертах, это выражается в следующем: 1) желательно было бы устроить археологическую выставку из предметов доисторической эпохи, историко-археологических и историко-этнографических, доведя последний отдел до соприкосновения с современностью. Вообще, желательно было бы устроить эту выставку возможно полнее. С этой целью, необходимо было бы: а) произвести тщательные и систематические исследования как в Харьковской губ., так и в соседних с ней, главным образом, по левому берегу Днепра: Курской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и северной части Таврической и в областях Войска Донского и Кубанского; б) собрать побольше предметов исторической археологии, т. е. быта, в том же районе, как характеристику исторического прошлого Старой Малороссии, Слободской Украины и Запорожья и их наследников Новороссии, Войска Донского и Кубанского. В частности, необходимо было бы совершить систематическое исследование курганов с каменными бабами; составить альбом этих баб; выяснить, по возможности, вопрос о способе погребения у кочевников; обследовать

городища Донецкого бассейна, которых так много указано в книге Большого Чертежа; обратитъ особенное внимание на городище Донец, ... совершитъ экскурсии для изучения церковных древностей в том же районе; совершитъ также экспедиции, с целью обследования археологических памятников, хотя бы лишь в губернии Харьковской и Полтавской, ... продолжитъ исследования городища у д. Лихачевки, Богодуховского у. начатое И. А. Зарецким, и каменной стоянки у Рай-городка; выяснитъ и обследовать Белгородскую черту и Украинскую линию; составитъ археологические карты Харьковской, Воронежской, Курской, Орловской и Полтавской губерний и Кубанской области, и, наконец, проситъ различные учреждения о доставлении на Выставку старинных карт, планов, чертежей, портретов прошлых деятелей и т. п.» [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 219–220].

20 березня 1900 р. відбулося перше засідання Харківського Попереднього комітету зі влаштування XII Археологічного з'їзду. На ньому головою комітету було обрано проф. Д. І. Багалія, а секретарем – Є. К. Редіна [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 1]. Протягом березня комітет засідав ще двічі. На третьому засіданні, яке відбулося 31 березня, було заслухано листа І. П. Щолкова, який повідомляв про підземні ходи м. Харкова, земляні укріплення козацьких часів біля х. Абазівки і с. Соколова, а також про існування первісної стоянки на піщаних буграх на березі р. Мжи супроти х. Миргорода. Автор листа висловив думку про те, що Донецьке городище, розташоване біля с. Карачівки, носить не свою назву, бо воно знаходиться на р. Уди. Донецьким, на погляд ученого, скоріш за все, можна вважати городище, розташоване «...в казенной Мохначанской даче» (сучасне Мохначівське городище – В. С.), тому що воно знаходиться на березі р. Сіверський Донець. Крім того, І. П. Щолков відзначав, що більшість місць та урочищ, які знаходяться на південному сході від м. Харкова, мають тюркські назви (Бабаї, Мурафа, Куряж, Ізюм та ін.), а також пропонував провести розкопки кургану з кам'яною бабою біля Рогані [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 6; Письмо Ив. Щелкова..., 1902, с. 7–10].

На засіданні Харківського Попереднього комітету, яке відбулося 26 квітня 1900 р., проф. Д. І. Багалій повідомив, що з

метою археологічних досліджень влітку цього року намічено провести: «1) раскопки курганов в Богодуховском и Ахтырском уездах, 2) курганов с каменными бабами, около Чугуева, 3) в пределах Сумского уезда, на средства П. И. Харитоненка, 4) в с. Райгородка, Изюмского уезда ...» [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 42]. Доповнюючи останній пункт, М. О. Федоровський зробив огляд речей, які були знайдені поблизу с. Райгородки, де він проводив дослідження відповідно до Відкритого припису № 4864 [ДАХО, Ф. 3, оп. 283, спр. 68, л. 15], і запропонував організувати більш докладне дослідження цієї місцевості в археологічному та геолого-топографічному відношеннях. Л. Ю. Шепелевич висунув пропозицію звернутися до інженерів з метою отримання свідоцтв про археологічні знахідки [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 42, 43; Доклад Н. А. Федоровского, 1902].

25 травня 1900 р. було проведено останнє (п'яте) засідання Попереднього комітету напередодні літнього польового сезону. На ньому було остаточно вирішено, хто і де буде проводити розкопки. Було прийняте рішення звернутися з проханням до проф. В. Б. Антоновича, який, до речі, виступав з доповіддю на цьому засіданні, та до пані К. М. Мельник, щоб вони провели розкопки у Старобільському та Куп'янському повітах. Допомогу у проведенні цих розкопок повинні були надавати професори Харківського університету Є. К. Редін та В. І. Савва, а також Є. П. Тріфільєв та М. О. Федоровський. На останнього, крім того, було покладено обов'язок провести археологічні дослідження поблизу слободи Райгородки Ізюмського повіту. У тому ж повіті планувалося здійснювати розкопки під керівництвом О. М. Покровського [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 53]. До речі, треба відзначити, що останній у своїх лекціях для студентів Харківського університету звертав їх увагу на археологію та антропологію [Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/3503].

Вже у 1900 р. вийшла друком брошура, в якій повідомлялося про склад Московського Попереднього комітету зі влаштування XII Археологічного з'їзду, а також наводилися протоколи його засідань та повідомлялося про питання, які дослідники

збиралися обговорювати на майбутньому з'їзді [Двенадцатый Археологический съезд..., 1900].

Після засідання Харківського Попереднього комітету зі влаштування XII Археологічного з'їзду більшість його членів роз'їхалися з Харкова з метою проведення археологічних, етнографічних та інших досліджень, які мали розглядатися на майбутньому з'їзді.

Наступне (шосте) засідання Харківського Попереднього комітету відбулося після закінчення літнього польового сезону 10 жовтня 1900 р. Перш ніж розпочати розгляд результатів проведених досліджень, Д. І. Багалій виступив з промовою, присвяченою пам'яті проф. Ю. І. Морозова, який помер незадовго до цього. Він відзначив, що Ю. І. Морозов довгий час був єдиним представником від Харкова на Археологічних з'їздах, а також єдиною людиною в Харкові, хто довгий час саме з наукової точки зору цікавився археологічними пам'ятками і старожитностями Півдня Росії (України) і зібрав одну з найкращих археологічних колекцій у місті. Д. І. Багалій вважав, що найбільший внесок Ю. І. Морозова в археологію було зроблено у справі дослідження городищ, з чим ми повністю згодні, і тому запропонував перевидати статтю вченого, присвячену цьому питанню, яку ми вже розглянули у попередньому розділі, у «Трудах Харьковского Предварительного комитета», що й було зроблено [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 61–64; Морозов, 1902].

Згідно з планом, К. М. Мельник та Є. П. Тріфільєв (відповідно до Відкритих приписів № 4860 та № 4862 [ДАХО, Ф. 3, оп. 283, спр. 68, л. 15]) провели розкопки 11 курганів у чотирьох могильниках, розташованих біля м. Куп'янська та с. Воронцовки. У звіті К. М. Мельник, який було зачитано на засіданні Попереднього комітету Є. К. Редіним, відзначалося, що 10 зі згаданих 11 курганів відносяться до кінця кам'яного віку, а один містив у собі поховання «варварського характеру» [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 68]. Є. П. Тріфільєв, який докладно розповів про проведені розкопки й знахідки у них, відзначив, що розкопані кургани містили у собі по одному – два кістяки у скорченому стані. Черепа майже в усіх випадках були

довгими, з сильно розвинутими надбрівними дугами й дуже низьким лобом. У кожному з поховань було знайдено від однієї до чотирьох глиняних посудин, шматочки деревного вугілля, а також червона фарба (вохра – В. С.), яку знаходили то під головою, то під тазовими кістками, а інколи вона фарбувала весь кістяк похованого. Спираючись на класифікацію В. Б. Антоновича, Є. П. Трифільєв відносив ці поховання до останнього типу поховань кам'яного періоду [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 68–69]. За сучасною класифікацією кургани, які були віднесені К. М. Мельник та Є. П. Трифільєв до кам'яного віку, відносять до бронзової доби, скоріш за все до катакомбної культури, а поховання «варварського характера», відзначене К. М. Мельник, вважають сарматським [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 109, 150, 152].

М. О. Федоровський у доповіді звітував про свої археологічні дослідження місцевості поблизу с. Райгородки Ізюмського повіту, про старожитності, які були відомі завдяки інформації місцевого священика В. Спесівцева [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 69]. Останній вказував на наявність поблизу с. Райгородки трьох городищ, але після перевірки М. О. Федоровським знайти їх не вдалося. Дослідник пояснював це тим, що В. Спесівцев знаходив археологічні речі у різних місцях і в різний час, а потім сконцентрував їх за часом та простором. Крім того, після повідомлення священика пройшло вже сім років, за які згадана місцевість дуже змінилася під впливом природних умов та діяльності людей [Федоровский, 1902, с. 72–74]. Щодо стоянки кам'яного віку, про яку повідомляв В. Спесівцев, то М. О. Федоровський констатував її існування на тому місці, де визначив її місцевий любитель старожитностей. Учений відзначав, що найбільший інтерес згадана стоянка викликає у зв'язку з її значними розмірами. М. О. Федоровський звертав увагу дослідників на той факт, що завдяки дії вітру та води ділянки, на яких знаходили кам'яні знаряддя, зникають в одних місцях і виникають в інших. Підсумовуючи свої дослідження, харківський учений відзначав, що стоянка біля с. Райгородка є не єдиною у цьому районі, а такі стоянки зустрічаються по берегах Сіверського Дінця в інших місцях Куп'янського,

Старобільського та Ізюмського повітів. Стоянку біля с. Райгородка М. О. Федоровський відносив до кам'яної доби або, за його власними словами, «...вернее переходной эпохи» [Федоровский, 1902, с. 75–77].

О. М. Покровський розповів про свої дослідження біля с. Прелестного Ізюмського повіту. Влітку 1900 р., відповідно до Відкритого припису № 4266 [ДАХО, Ф. 3, оп. 283, спр. 68, л. 11], він розкопав чотири кургани: три із однієї групи біля с. Прелестного, де колись стояла кам'яна баба (бо головною метою дослідника було з'ясувати зв'язок між кам'яними бабами і похованнями, над якими вони ставилися), та один ближче до маєтку А. Ф. Бантиш [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 70; Покровский, 1902, с. 79]. Перші три згаданих кургани, за словами О. М. Покровського, дали повністю аналогічні речі: грубий глиняний посуд, вироблений без гончарного кола, вкритий орнаментом, кременеві уламки та кременеві знаряддя. В усіх трьох курганах було знайдено по декілька поховань у насипах. Небіжчики у цих похованнях були скорченими, лежали на боці і, на думку дослідника, «...по-видимому, были обожжены». У кургані № 3 крім поховань у насипу були під час розкопок досліджені три поховання у ґрунтових ямах на глибині 60–70 см. Ці поховання були тотожні між собою. Небіжчики у них були скорченими, але своїм положенням суттєво відрізнялися, що особливо підкреслював О. М. Покровський, від поховань у насипу кургану. На відміну від попередніх, вони лежали на спині зі складеними на животі руками й підігнутими ногами. Ці кістяки були пофарбовані вохрою і дуже погано збереглися. У похованнях не було знайдено ніяких речей. Поховання всіх трьох курганів О. М. Покровський відносив до кам'яної доби [Покровский, 1902, с. 78–79]. За сучасною класифікацією, спираючись на дані, наведені вченим, ми можемо з упевненістю віднести поховання у ямах кургану № 3 до ямної культури енеолітичного часу, а поховання у насипах усіх трьох курганів – до бронзової доби (катакомбної чи зрубної культур).

У четвертому кургані, розкопаному О. М. Покровським, були знайдені кістки похованого, які знаходилися у повному безладі. Але, спираючись на знахідку там двох шматочків заліза, він

відніс поховання цього кургану до зовсім іншого типу поховань порівняно з похованнями тих трьох курганів, що були розглянуті нами вище [Покровский, 1902, с. 79–80].

Якщо розкопки, які поводили влітку 1900 р. К. М. Мельник, Є. П. Тріфільєв, М. О. Федоровський та О. М. Покровский, були запланованими, то проф. Л. Ю. Шепелевич у той же час провів розкопки за власним бажанням і за власний кошт біля м. Невеля Вітебської губернії. На території Невельського повіту вченим було розкопано 55 курганів і досліджено декілька городищ. Під час цих робіт було знайдено багато речей, дуже цікавих для вивчення культури населення, яке мешкало там у давнину. Але, на жаль, у доповіді Л. Ю. Шепелевича, надрукованій у скороченому вигляді у «Трудах Харьковского Предварительного Комитета», є лише згадка про знахідки на городищах. Серед них були особливо відзначені «...кольцо бронзовое, серебрянные височные украшения, образок...» [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 70]. Спираючись на ці дані, можна лише припустити, що згадані речі, а також городище, на якому вони були знайдені, скоріш за все, можна приписати слов'янським племенам вже християнських часів. Але головна заслуга Л. Ю. Шепелевича полягала в тому, що він першим почав вивчення Невельського повіту в археологічному відношенні. Взагалі, його ім'я ставили в один ряд з В. Б. Антоновичем та В. З. Завитневичем як ученого, який разом з вищезгаданими дослідниками зробив найбільший внесок у дослідження археологічних пам'яток Білорусі у дореволюційний час [Лявданский, 1932, с. 54].

Проф. М. Г. Халанський, який влітку 1900 р. знаходився в Курській губернії з метою етнографічних досліджень, звертав увагу і на окремі питання, пов'язані з археологією. Зокрема, він зміг зробити повну відповідь на питання, поставлене Д. І. Іловайським, щодо напрямку старої Белгородської лінії укріплень. Учений відзначав, що «Белгородская граница, называемая здесь «татарской линией», направлялась в одну сторону от Белгорода на Болховец, Кульбаки, Карпов, Гутово, Ракитное и Суджу, а в другую сторону – на Старый Город, Ишменку, Нежиголь или Ножигольск, Бекарюково, Сурково, Новый Оскол» [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 67–68].

Крім того, М. Г. Халанський провів попередні дослідження залишків стародавнього храму на «городке» старого Путивля і повідомив про те, що навколо с. Красная Поляна Щигровського повіту Курської губернії, біля якого проходить старий Муравський шлях, селяни дуже часто знаходять археологічні речі (в основному залізну зброю) [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 71, 143; Халанский, 1902, с. 243].

У нас немає даних про те, чи займався у 1900 р. археологічними розкопками проф. Д. І. Багалій, але, в усякому разі, він влітку цього року побував у Катеринодарі та Новочеркаську, де під його керівництвом розпочало свою діяльність Донське відділення Попереднього комітету зі влаштування XII Археологічного з'їзду в Харкові. У своєму виступі перед членами відділення харківський учений звернув особливу увагу на проведення археологічних досліджень в Області Війська Донського. Крім того, вчений побував у Сумах у П. І. Харитоненка, з яким домовився про розкопки у його маєтках і про те, що останній буде надавати допомогу робітничою силою, грошима та іншим. На зворотному шляху із Сум до Харкова Д. І. Багалій на прохання повітового предводителя дворянства Богодухівського повіту Голоперова оглянув земляні насипи у його маєтку [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 66; Труды Донского отделения..., б. г.].

Розповідаючи про археологічні дослідження 1900 р., не можна не згадати про відкриття народним вчителем Верхньо-Салтівської школи Василем Олексійовичем Бабенком (1877–1955 рр.) Верхньо-Салтівського могильника. Відкриття нового могильника одразу ж привернуло увагу харківських учених. У Верхній Салтів негайно були відряджені археологи-початківці: П. П. Єфименко та М. Є. Воронець [Кадеєв, 1967, с. 104]. Таким чином почалося дослідження Салтівської культури, яка з початку ХХ ст. і до наших часів є однією з головних культур, які вивчають вчені Харківського університету.

Починаючи з нового 1901 р. на засіданнях Харківського Попереднього комітету заслуховувалися листи від місцевих дослідників про археологічні пам'ятки та їх розкопки. Особливо з цих дослідників можна відзначити О. Яковлева, від якого було отримано три повідомлення [Труды Харьковского

Предварительного..., 1902, т. 1, с. 143–146, 186–187, 187–189]. Але на цих засіданнях виступали зі своїми доповідями і харківські вчені. Так, О. М. Покровський та О. Я. Єфименко повідомляли про свої дослідження Донецького городища і знахідки речей, які на ньому трапляються. О. Я. Єфименко особливу увагу приділила знахідці на городищі підвіски, яка мала «звездчатую кайму» і, за її думкою, була повністю аналогічною каймі сережок так званого «чернігівського типу» [Побожий, 1990, с. 28–29]. Д. І. Багалій на одному із засідань зачитав нарис вже покійного на той час Г. С. Чірікова про кам'яних баб Харківської губернії, який був складений автором ще наприкінці 70-х років XIX ст., але не був ніде надрукований. Тому Д. І. Багалій, вважаючи нарис дуже цікавим і корисним для розвитку археології краю, запропонував надрукувати його в «Трудах Предварительного комитета», що згодом було втілено в життя [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 152; Чириков, 1902].

Багато уваги членами Харківського Попереднього комітету й особливо його керівництвом (Д. І. Багалієм та Є. К. Редіним) приділялося питанню майбутніх археологічних розкопок, які необхідно було провести до початку XII Археологічного з'їзду. Вважаючи, що сил харківських археологів буде недостатньо для проведення запланованих археологічних досліджень, було прийняте рішення звернутися до Московського Попереднього комітету з проханням взяти на себе керівництво проведенням розкопок курганів у Харківській губернії. При цьому робилися зауваження, що з членів Харківського комітету самостійно можуть проводити розкопки лише О. М. Покровський, Є. П. Трифільєв, М. О. Федоровський та Л. Ю. Шепелевич (у Вітебській губернії), а також деякі інші вчені, але лише як помічники. Не маючи у достатній кількості коштів для проведення цих розкопок, харків'яни звернулися за допомогою до Імператорського Московського археологічного товариства і отримали її всі, крім Л. Ю. Шепелевича, якому було відмовлено через те, що розкопки у Вітебській губернії не мали прямого відношення до проведення археологічного з'їзду в Харкові [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 143, 149, 193, 235].

На останньому засіданні Харківського Попереднього комітету перед літнім польовим сезоном, яке відбулося 28 травня

1901 р., були накреслені головні цілі майбутніх розкопок і місця їх проведення. Як і раніше, найбільшу зацікавленість у дослідників викликали кургани з кам'яними бабами. Але було прийняте рішення про те, що перш ніж розпочати розкопки, треба проводити їх повне обстеження і віддавати перевагу малим курганам. Розкопки ж великих курганів проводити лише у тих випадках, коли це дозволяє час і кошти. Враховуючи цей факт, було прийнято рішення про те, що відомий московський археолог В. О. Городцов, який порівняно з харків'янами має більше часу і коштів, буде проводити розкопки курганів в Ізюмському повіті, оскільки там вони мають найбільші розміри і там частіше зустрічаються кам'яні баби. О. М. Покровський отримав право на проведення розкопок у Зміївському, а Є. П. Трифільєв – у Куп'янському повітах. Крім того, їм (разом з Д. І. Багалієм) було доручено проведення розкопок у с. Верхній Салтів, де за рік до того вчителем В. О. Бабенком було відкрито новий могильник [Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 257–258].

Починаючи з вересня 1901 р. на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» та інших місцевих газет з'являються повідомлення, пов'язані з проведенням XII Археологічного з'їзду в Харкові. Однією з перших таких статей стала стаття проф. Є. К. Редіна, в якій він у популярній формі розповідав читачам про те, що є об'єктом дослідження археології та й взагалі, що це за наука, про мету проведення археологічних з'їздів у Росії, а також зробив короткий огляд попередніх одинадцяти з'їздів. У зв'язку із значенням цієї статті вона у тому ж році була надрукована окремим виданням [Редин, Значение деятельности..., 1901, 22 сентября; Редин, Значение деятельности..., 1901]. У цій статті Є. К. Редін висловив власний погляд на археологію. У першу чергу, тут треба відзначити, що він вважав її однією з допоміжних наук загальної науки історії [Редин, Значение деятельности..., 1901, с. 2–3]. Для того часу (межі XIX–XX ст.) це був прогресивний погляд, оскільки головним недоліком дореволюційної російської археології, на думку О. Л. Монгайта, було саме те, що вона не визнавала себе частиною історичної науки [Монгайт, 1963, с. 75]. Є. К. Редін вважав, що археологія, завдяки своїй специфіці, краще висвітлює історію «отдельных эпох, относительно которых не

имеется никаких свидетельств в различного рода письменных источниках, которыми пользуется историческая наука» [Редин, Значение деятельности..., 1901, с. 3]. Щоб не повертатися більше до поглядів ученого на археологічну науку, відзначимо, що, на думку Є. К. Редіна, для її успішного розвитку необхідно було збільшувати загальнодоступні огляди з археології, проводити публічні читання з цього предмета й відкривати провінційні музеї, а також складати різного роду археологічні мапи й видавати якомога більше фотографій різноманітних старожитностей [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 253; Редин, Византийский временник..., 1894, с. 2; Редин, 1902, с. 3].

У межах підготовки до XII Археологічного з'їзду Є. К. Редін брав участь і в археологічних розкопках. Як ми вже згадували, влітку 1900 р. він мав допомагати проф. В. Б. Антоновичу у проведенні розкопок у Старобільському та Куп'янському повітах, але через хворобу останнього вони не відбулися [Письма Е. К. Редина..., 1909, с. 39–40]. Чи проводив Є. К. Редін цього року розкопки самотужки, чи з кимось – невідомо, але у 1901 р. він разом з Ю. В. Готьє як помічник брав участь у розкопках біля с. Стратілатовка (Каменка) Ізюмського повіту, які проводив В. О. Городцов [Письма Е. К. Редина..., 1909, с. 42–43; Городцов, 1905, т. 1, с. 174; Готьє, 1902].

Крім згаданої нами статті Є. К. Редіна, яка була надрукована у «Харьковских губернских ведомостях», редакція публікувала й інші повідомлення про археологічні розкопки і, взагалі, про хід підготовки до з'їзду [Местный известия, 1901; К предстоящему..., 1901]. Того ж року була видана стаття Д. І. Багалія про археографічні матеріали як джерела для археології, яка являла собою відбиток з другого тому «Материалов» XI Археологічного з'їзду, на якому вчений виступав з таким повідомленням [Багалей, 1901].

У жовтні 1901 р. на сторінках журналу «Киевская старина» з'явилася стаття Д. І. Багалія, у якій автор повідомляв читачам про головні результати, які були отримані під час літніх археологічних розкопок і досліджень різними вченими території Харківської губернії [Багалей, 1901]. Але більш докладно про результати цих розкопок розповіли самі дослідники під час осінньо-зимових засідань Харківського Попереднього комітету

[Труды Харьковского Предварительного..., 1902, т. 1, с. 268, 351–353, 355 та ін.].

Більшість доповідей про проведення археологічних розкопок було заслухано на сімнадцятому та вісімнадцятому засіданнях комітету, які відбулися 14 та 22 грудня 1901 р. В. Ю. Данилевич, який, до речі, лише у цьому році переїхав до Харкова (у Харківському університеті він почав працювати з 1902 р.) [Життєпис проф. В. Е. Данилевича, 1937, с. LXXXV–LXXXVI; Козловская, 1937, с. 313], повідомив про розкопки у розташованих в Богодухівському, Охтирському та Сумському повітах маєтках П. І. Харитоненка, в яких він брав участь разом з К. М. Мельник. Дослідник повідомляв, що за час польового сезону вони розкопали 59 курганів та провели дослідження 6 стоянок. Але у своїй доповіді В. Ю. Данилевич зупинився лише на результатах, здобутих під час його власних розкопок біля с. Буди. За словами дослідника, у верхніх шарах розкопаних ним курганів знайдені були нечисленні уламки глиняного посуду, кістки та каміння, після чого йшов більш-менш товстий шар золи, який починався від рівня горизонту і доходив інколи до ґрунту. Вчений також провів розкопки і дослідження поля навколо курганів. Під час цих робіт ним була знайдена одна ціла посудина, велика кількість уламків від різних посудин, пряслиця, різні кам'яні знаряддя, а також дві кістки з явними слідами обробки. Усі знайдені речі були віднесені В. Ю. Данилевичем до кам'яного віку. Крім того, вчений також сфотографував курганні групи, окремі кургани, типові поховання, а також два городища біля с. Ніцахи [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, с. 351].

Розкопуючи кургани на землях сіл Кіріківки та Нової Рябіни, на кордоні Охтирського і Богодухівського повітів, В. Ю. Данилевич був вражений збереженістю кістяка № 3 з 8 кургану і, враховуючи типовість такого поховання для Харківської губернії та знаючи про випадки вирізання поховань із землею за кордоном і в Росії, вирізав його [Данилевич, По поводу, 1902, с. 362]. Вирізане поховання було перевезене дослідником у Музей витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті, де було розчищене, а кістки покриті лаком. З метою розповсюдження і вдосконалення подібного методу вирізки, доставки та збереження

поховань у музеях В. Ю. Данилевич поділився з колегами власним досвідом на одному із засідань Харківського Попереднього комітету [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, с. 355; Данилевич, По поводу..., 1902, с. 361–364]. Згадане поховання, спираючись на класифікацію Л. Нідерле та Д. Я. Самоквасова, дослідник відносив до одного з варіантів поховань у скорченому стані. За словами В. Ю. Данилевича, кістяк лежав на спині головою на південь, права рука його була витягнута, а ліва лежала на животі, ноги зігнуті в колінах [Данилевич, По поводу..., 1902, с. 362–363]. Виходячи з цього опису і спираючись на сучасну класифікацію, ми можемо віднести це поховання, скоріш за все, до зрубної або іншої культури бронзового віку.

Тим же В. Ю. Данилевичем було зроблене окреме повідомлення про результати проведених ним разом К. М. Мельник досліджень стоянок біля сіл Янков (Янков Ріг) і Кіріківки Охтирського повіту та ще двох стоянок біля с. Катанські Вили Богодухівського повіту [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 355; Данилевич, Несколько стоянок..., 1902, с. 365–372]. Перш ніж доповісти про власні дослідження, автор зробив короткий огляд праць О. С. Уварова, Д. Я. Самоквасова та інших дослідників, праці яких були присвячені кам'яному віку на території Європейської частини Росії, і показав, що в них майже немає свідомств про цей період на території Харківської та сусідніх губерній [Данилевич, Несколько стоянок..., 1902, с. 365–366]. Далі В. Ю. Данилевич навів стислі дані про місце розташування всіх чотирьох стоянок, описуючи при цьому всі знайдені на них речі, які переважно склалися з кам'яних знарядь праці, їх уламків та уламків кераміки. При цьому особливу увагу він приділяв орнаменту уламків посудин [Данилевич, Несколько стоянок..., 1902, с. 366–369]. В. Ю. Данилевич вважав, що всі чотири стоянки відносяться до одного часу і, зважаючи на характер кам'яних знарядь, знайдених на них, відносив їх до кінця неолітичної епохи, а можливо, й до перехідної епохи від кам'яного до бронзового періоду, оскільки на одній стоянці (біля Катанських Вил) були знайдені бронзові речі. Крім того, дослідник відзначав, що стоянка біля с. Янковки є майстернею, на користь чого, на його погляд, свідчили знахідки там нуклеусів,

отбійників, поліровочників та уламків, які з'явилися під час виготовлення знарядь [Данилевич, Несколько стоянок..., 1902, с. 370–371]. Розглядаючи фрагменти кераміки, В. Ю. Данилевич особливу увагу приділив уламкам з дірочками. Він відзначив, що Л. Нідерле вважав, що посудини з дірочками використовувалися для виготовлення сиру. Харківський учений не став спростовувати думку свого чеського колеги, але відзначив, що для цього дірочки мали б розташовуватися на посудині дуже густо, у той час як на знайдених ним уламках вони розташовувалися біля вінчика і чергувалися з ямками. Тому такі посудини, на думку В. Ю. Данилевича, не могли використовуватися для виготовлення сиру, а разом з тим і рідкої їжі. Це дало йому змогу зробити припущення про використання цих посудин для готування твердих продуктів, зокрема для смаження м'яса [Данилевич, Несколько стоянок..., 1902, с. 371–372]. Така точка зору могла, на наш погляд, вважатися правильною тільки до того часу, доки не були знайдені цілі посудини і дослідники не переконалися в тому, що дірочки не вкривали всю посудину скрізь, а розташовувалися лише біля вінчика і тому не могли використовуватися для готування будь-якої їжі взагалі.

Під час підготовки до майбутнього з'їзду 17 червня 1901 р. В. Ю. Данилевич супроводжував графиню П. С. Уварову у поїзді з метою огляду Донецького та Хорошівського городищ. Головна мета цієї поїздки була пов'язана з Донецьким городищем, бо під час проведення з'їзду планувалася екскурсія його депутатів для проведення досліджень як самого городища, так і прилегло до нього селища [Данилевич, Донецкое и Хорошево..., 1902, с. 227]. За спостереженнями В. Ю. Данилевича, Донецьке городище мало овальну форму і найбільший діаметр близько 25 сажень (близько 54 м – В. С.). Зважаючи на такі незначні розміри городища і його досить міцні укріплення, вчений робить висновок, що воно могло використовуватися лише як тимчасове сховище для населення селища, яке простягалася вздовж р. Уди біля городища. При огляді дороги, яка перерізала селище, В. Ю. Данилевичем було встановлено, що його культурний шар сягав 1–1,5 аршин (тобто 70–100 см – В. С.). Крім того, дослідник відзначав, що різноманітні фрагменти кераміки, у великій кількості знайдені на

Донецькому городищі, аналогічні кераміці з городищ і курганів біля с. Ніцахи [Данилевич, Донецкое и Хорошево..., 1902, с. 227–228]. Оглянувши Хорошівське городище, В. Ю. Данилевич зробив висновок, що його населення належало до тієї ж народності, що і населення Донецького городища, про що, на його погляд, свідчили залишки фрагментів кераміки, які, за невеликими виключеннями, були аналогічними. Вчений відзначив, що Хорошівське городище втрачене для науки, бо на його території знаходиться жіночий монастир та садиби мешканців с. Хорошеве, а Донецьке городище й селище біля нього потребують негайного дослідження, бо їх культурний шар постійно розорується [Данилевич, Донецкое и Хорошево..., 1902, с. 228–229].

Проф. О. М. Покровський, відповідно до плану, влітку 1901 р. провів розкопки у Зміївському повіті. Він повідомив про те, що ним було розкопано: 3 кургани на землях поміщиці Багговут, 4 у маєтку Жавновича, 5 курганів на землях селян біля с. Отрадного та групу з трьох курганів на землях Раздольського товариства. Більшість з розкопаних курганів містили у своїх насипах скорчені поховання, а під курганами – пофарбовані. Останні були віднесені дослідником до енеолітичної доби. Два з розкопаних О. М. Покровським курганів мали на своїх вершинах кам'яні статуї. В одному з цих курганів, який розташовувався на землях Багговут, були знайдені лише кістки тварин у верхніх шарах, а у другому, який був розкопаний вченим біля с. Раздольного – жіноче скіфське поховання [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 352]. Цього ж року О. М. Покровський разом з Д. І. Багалієм та Є. П. Тріфільєвим брав участь у розкопках Верхньо-Салтівського могильника, а також виступив з доповіддю «Р. Вирхов, как антрополог и археолог» на засіданні майже всіх наукових товариств м. Харкова, яке відбулося 30 вересня [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 352; Местные известия..., 1901, 1 октября; Архив ИА НАН Украины, Ф.А., дело В/3514].

Про результати розкопок біля с. Верхній Салтів повідомив Д. І. Багалій. У своїй доповіді він звернув особливу увагу на оригінальний устрій поховань: «над ними не было никакой насыпи; присутствие их определялось находением по откосам,

в обнажениях оврагов и канав треснувшей земли, засыпанной ходы или коридоры, ведущие некогда в пещеру, где и происходило самое погребение покойников» [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 352]. Деякі зі згаданих печер були засипані землею, яка обвалювалася зі стелі, а деякі залишилися вільними від неї і в них збереглися сліди крейдяної обмазки. Всього було розкопано 18 таких печер, у яких, за повідомленням Д. І. Багалія, були колективні поховання. При похованих знайшли велику кількість глиняних посудин, а також одну посудину зі скла, різноманітні бронзові прикраси, залізну зброю та ін. Особливу увагу доповідач звернув на кінську зброю та її прикраси, які були знайдені у кінському похованні, а також на знахідку срібних монет, які використовувалися як прикраси [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 352]. Крім розкопок цього могильника Д. І. Багалій проводив розкопки біля с. Ніцахи Охтирського повіту, де, за його словами, було розташовано кілька сот невеличких курганів (висотою в аршин і менше), які стояли дуже близько один від одного. За повідомленням ученого, у курганах містилися колективні поховання (два, три, чотири кістяки), які були спрямовані головами на захід і знаходилися у витягнутому на спині стані. Завдяки такому положенню похованих, а також враховуючи те, які прикраси були знайдені біля них, особливо один медальйон, на якому, на думку Д. І. Багалія, було християнське зображення, він відніс ці поховання до слов'яно-руського типу поховань [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 353]. Крім того, Д. І. Багалій повідомив членів Попереднього комітету про випадкову знахідку студента Харківського університету В. І. Фавра. Останній біля Донецького городища на шляху від с. Філіпова до Карачовки, у ямі завглибшки 2 аршини (приблизно 142 см – В. С.) у шарі попелу та вугілля товщиною близько 2,5 см знайшов фрагменти глиняного посуду, а біля них – кістки собаки, коня та корови. Неподалік від ями на ріллі студентом були знайдені кістки людини, пряслиця, точильний камінь і велика кількість уламків кераміки [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 356].

Ми вже згадували про те, що Є. П. Трифільєв разом з Д. І. Багалієм та О. М. Покровським брав участь у розкопках могильника біля с. Верхній Салтів, але в 1901 р. основні його розкопки були пов'язані з територією Куп'янського повіту. Дослідник розкопав 32 кургани уздовж р. Красна від її верхів'їв і майже до впадіння у Сіверський Донець. Розкопки проводилися у шести пунктах: Нижній Дуванці, Сватовій-Лучці, Кабаньому, Мечетному, між Кабаньом та Краснянкою і в Нижньо-Дубровському хуторі біля Тіханої. Ми не маємо повного змісту цієї доповіді, а користуючись лише протоколом засідань Попереднього комітету, можемо відзначити, що розкопані кургани мали різні розміри – від «едва возвышающихся над поверхностью земли до достигающих 9 аршин высоты». Різноманітними були вони і за змістом: «Часть могил была погребения типа каменного века, другие можно отнести к бронзовому и железному векам и к первым векам по Р. Х.; встретилось несколько погребений кочевнического типа, наконец было вскрыто два кургана с стоящими на них каменными бабами, давшие погребения кочевнические». Ці дві баби, а також ще одна, подарована Є. П. Трифільєву Ю. В. Розаліон-Сошальським, були надані доповідачем Попередньому комітету [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 351–352].

Вже відомий нам сільський священик з Ізюмського повіту В. Спесівцев у своєму звіті повідомив про власні дослідження стоянок кам'яного віку між слободами Райгородкою, Щуровою, Лиманом, Попівкою та Ямполем Ізюмського повіту, про зібрані ним колекції різноманітних археологічних речей (стріл, монет тощо). Окремо він звернув увагу членів Попереднього комітету на випадкову знахідку значної кількості залізних речей (зброї, знарядь праці, кінського спорядження та ін.), які були знайдені селянами Райгородки під час корчівки чагарника біля оз. Маяцьке. В. Спесівцев вважав, що ці залізні речі належали татарам [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 351, 356; Спесивцев, О железных предметах..., 1902, с. 372–373]. Особливо цікавим, на наш погляд, було його повідомлення про знахідку поблизу Сорочина хутора на тому місці, де, за словами В. Спесівцева, існувало раніше поселення напівосілих татар,

курганчика «до 26x16 сажень объема с двухаршинной высотой», який складався з цегли, глини та вапни. Цеглини для стін та підлоги цієї будівлі робилися «квадратные, тонкие и реже продолговатые; все они прекрасно выжжены, а некоторые, имевшие специальное назначение, именно для кладки куполов-сводов, были съужены внутри и покрыты снаружи бирюзовой эмалью». Вапно, яке використовувалося для будівництва, за спостереженнями В. Спесівцева, було викалене з алебастру на місці. На його думку, татари XIII–XIV ст. не мали змоги оволодіти такою технікою будівництва. Він вважав, що як ця споруда, яка була, скоріш за все, мечеттю, так й інші, які знаходилися неподалік і мали менші розміри (мавзолеї татар), були побудовані «русскими» полоненими. На підтвердження своєї думки В. Спесівцев згадував про те, що він чув від деяких осіб, що саме з таких цеглин зроблені деякі будівлі в Ярославлі, Володимирі, Ростові та інших давньоруських містах [Спесивцев, О железных предметах..., 1902, с. 373; Спесивцев, О древностях..., 1902, с. 437–438]. Крім власних археологічних досліджень, В. Спесівцев як співробітник-доброволець брав участь у розкопках курганів, які проводив влітку 1901 р. в Ізюмському повіті В. О. Городцов [Городцов, 1905, с. 174].

О. Я. Єфименко ознайомила членів Попереднього комітету з результатами своїх досліджень уздовж лівого берега Сіверського Дінця напроти с. Кочеток. На цьому місці, за її свідченнями, розташовувалися три стоянки неолітичного періоду, а також одна стоянка-майстерня цієї ж епохи на правому березі р. Бабки неподалік від впадіння її у Сіверський Донець. На думку дослідниці, усі чотири стоянки відносяться до одного часу [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 268; Єфименко, 1902, с. 342–343]. Але на місцях розташування згаданих стоянок, окрім кам'яних знарядь та уламків кераміки неолітичного часу, О. Я. Єфименко збрала колекцію бронзових та залізних речей, що наводить на думку про те, що стоянки чи поселення, які вона досліджувала, були не одношаровими. Вона сама відзначала, що деякі прикраси, знайдені нею, аналогічні речам скіфських поховань. У результаті подальших досліджень (вже за радянських часів) було встановлено, що в місцях, де проводила

свої дослідження О. Я. Єфименко, існують багатошарові селища, які відносяться до неоліту, бронзового віку та скіфської доби [Шрамко, 1977, с. 133–134; Єфименко, 1902, с. 343–344].

У зв'язку із проведенням у Харкові XII Археологічного з'їзду проф. Поповим було здійснено анатомічні дослідження кісток та черепів, знайдених під час розкопок у Харківській губернії. З повідомленнями про результати своїх досліджень учений двічі виступав на засіданнях Попереднього комітету. У першій доповіді, 22 грудня 1901 р., він ознайомив колег з даними, одержаними ним під час досліджень кісток та черепів, які були знайдені Є. М. Івановим у кургані біля с. Новий Мерчик Валківського повіту та Є. П. Трифільєвим при розкопках курганів у Куп'янському повіті, про які ми вже згадували. Друга доповідь М. О. Попова була присвячена результатам анатомічних досліджень 36 черепів та кісток, з яких по одному черепу було передано вченому вчителем В. О. Бабенко з Верхнього Салтова та студентом В. І. Фавром з Донецького городища, а всі інші – знайдені під час розкопок Д. І. Багалієм, К. М. Мельник та В. Ю. Данилевичем біля с. Ніцахи. Обидві доповіді харківського дослідника були надруковані в «Трудах» Харківського Попереднього комітету разом з краніометричними таблицями, які були складені на підставі методів і пропозицій російських та закордонних учених XIX ст. [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 356, 445; Попов, 1902, с. 1–38; Попов, 1902, с. 39–82]. М. О. Попов в основному наводить дані про стать і вік людей, яким належали досліджені ним кістки та черепи, вважаючи, що одних анатомо-антропологічних даних не достатньо для висновку про належність залишків скелетів до того чи іншого етносу. Лише відносно залишків небіжчиків з курганного могильника біля с. Ніцахи автор дослідження вважав, що вони, скоріш за все, могли належати давнім слов'янам (про це свідчили й археологічні дані) [Попов, 1902, с. 2–36, 37; Попов, 1902, с. 78, 81]. М. О. Поповим разом з проф. В. П. Криловим були проведені дослідження патологічних змін кісток людей, а разом з проф. А. Ф. Брандтом визначені знайдені у похованнях кістки тварин [Попов, 1902, с. 2; Попов, 1902, с. 40]. Крім того, у статті проф. М. О. Попова ми знаходимо свідчення про те, що Д. І. Багалій провадив розкопки

курганів біля с. Ніцахи пошаровим методом [Попов, 1902, с. 44], про що сам автор розкопок у своїй доповіді не згадував.

Навіть ті вчені Харківського університету, які ніколи не займалися археологією, напередодні XII Археологічного з'їзду в Харкові почали виявляти зацікавленість до цієї науки. Наприклад, М. І. Алякритський, який займався дослідженнями стародавніх церков Дмитрієвського повіту Курської губернії, звернув увагу і на археологічні пам'ятки цієї місцевості. У своїй доповіді на засіданні Попереднього комітету він повідомляв про мережу городищ та курганів у згаданому повіті, а також продемонстрував фотографічний знімок одного з курганів [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 374; Алякритский, 1902, с. 376–377].

Проф. М. Ф. Сумцов, який влітку 1901 р. провадив етнографічні дослідження в Охтирському повіті Харківської губернії, під час своєї експедиції звертав увагу й на археологічні пам'ятки, відзначаючи, що вздовж старовинного шляху Сагайдак, який зв'язував між собою Московську та Литовську держави, знаходиться велика кількість курганів, валів та укріплень. Особливу увагу дослідник звернув на кургани, які знаходилися поблизу залізничної станції та слободи Боромля. У своїй статті, яка спочатку була надрукована у «Трудах» Попереднього комітету, а потім й окремим виданням, він наводить дані про місця розташування деяких з них, а також про народні перекази, пов'язані з ними. Якщо кургани мали власну назву, то М. Ф. Сумцов її теж наводив [Сумцов, 1902, с. 4–6].

На засіданнях Харківського Попереднього комітету, окрім доповідей місцевих учених і дослідників, заслуховувалися також повідомлення від різних осіб про результати їх розкопок і випадкові знахідки [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 356, 390, 466–476 та ін.].

У квітні 1902 р. на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» з'являється стаття «Раскопки по реке Донцу», у якій йшлося про розкопки, проведені на Харківщині В. О. Городцовим. Редакція повідомляла своїх читачів про те, що протягом чотирьох місяців минулого року вченим було досліджено 5 неолітичних стоянок, 3 смуги земляних валів, а також 3 городища. Крім того,

дослідником було розкопано одну стоянку бронзової доби, 107 курганів і ґрунтовий могильник IX–X ст. Головне місце у статті приділялося знайденим у похованнях речам, але згадувалося і про те, що В. О. Городцов розподілив поховання курганів бронзової доби у хронологічному порядку на ямні, катакомбні та зрубні [Раскопки по реке Донцу, 1902].

З кінця червня до середини липня у трьох номерах губернської газети була надрукована стаття В. О. Бабенка, в якій він повідомляв про результати розкопок, проведених ним разом з О. М. Покровським біля с. Верхній Салтів. Короткі відомості про ці розкопки були викладені Д. І. Багалієм на одному із засідань Попереднього комітету, про що ми вже згадували. В. О. Бабенко докладно розповідав читачам про знахідки речей, розташування та устрій поховань тощо. Наприкінці статті автор доходить висновку, що розкопаний могильник належав кочовому населенню з легкою зброєю, яке, особливо жінки, дуже любило різноманітні прикраси. В. О. Бабенко зробив припущення, що поховальний обряд, зафіксований на Верхньо-Салтівському могильнику, був принесений з гірських країн, де небіжчиків ховали у печерах. На його думку, питання про цей могильник посяде одне з найважливіших місць на майбутньому Археологічному з'їзді. Крім того, В. О. Бабенко сповіщав Попередній комітет, що він звернув увагу на Вовчанське городище [Бабенко, 1902, 26 июня; 8, 12 июля].

15 серпня 1902 р. у Харкові відбулося урочисте відкриття XII Археологічного з'їзду. Для успішної роботи з'їзду було створено Вчений Комітет, головою якого було обрано проф. Д. І. Багалія, а секретарем – проф. Є. К. Редіна. Харків'яни входили й до складу Розпорядчого Комітету, членами якого були В. О. Бабенко і М. О. Федоровський, а В. В. Іванов, голова Харківського губернського статистичного комітету, очолював Розпорядчий Комітет. Є. П. Тріфільєв виконував обов'язки скарбника з'їзду. У семи з дев'яти секцій, які працювали на з'їзді, харківські вчені виконували обов'язки голів і секретарів. Так, М. Ф. Сумцов був головою секції «Древности историко-географические и этнографические», де одним із секретарів був О. В. Ветухов. Секцію «Памятники искусств и художеств, нумизматики

и сфрагистики» очолював Є. К. Редін, а В. Ю. Данилевич був її секретарем. Д. І. Багалій керував роботою секції «Быт хозяйственный и домашний, юридический, общественный и военный», де секретарем був В. І. Савва. А. П. Кадлубовський та М. К. Грунський виконували обов'язки секретарів у секції «Памятники языка и письма». Той же А. П. Кадлубовський, а також М. О. Маслов і В. І. Савва секретарювали під час роботи секції «Древности классические, византийские, восточные и западноевропейские». М. С. Дрінов та А. С. Лебедев очолювали секції «Древности славянские» і «Памятники археографические» відповідно [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 245–246, 260]. Але харківські вчені, як і на всіх попередніх Археологічних з'їздах, не були представлені у керівництві секції «Древности первобытные». Взагалі від Харківського університету на з'їзді було тридцять чоловік і дев'ятьма особами було представлено Харківське історико-філологічне товариство [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 247, 248].

Ми не будемо зупинятися на участі вчених Харківського університету в роботі усіх секцій, а зупинимося лише на тих сюжетах, які мали пряме відношення до археології в сучасному її розумінні, перш за все на участі харків'ян у роботі секції «Древности первобытные».

Першу доповідь серед харків'ян на згаданій секції зробив 22 серпня О. М. Покровський, який повідомив депутатів з'їзду про результати розкопок могильника у Верхньому Салтові [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 329, 331]. На початку своєї доповіді вчений згадав про те, що цей могильник було знайдено В. О. Бабенком і що зазначений могильник ще до цього вже був відомий місцевим селянам, які час від часу його грабували. Основні матеріали для доповіді О. М. Покровського були отримані під час розкопок влітку 1901 р., які спочатку проводили Д. І. Багалій, Є. П. Тріфільєв та О. М. Покровський, а потім лише він сам. Але завжди йому надавав допомогу В. О. Бабенко [Покровский, Верхне-Салтовский..., 1905, т. 1, с. 465]. Вчений дав топографічний опис розташування могильника й загальні свідчення про поховання і знахідки в них. Всі речові знахідки О. М. Покровський розділив на чотири групи: 1) зброя

і зняття, 2) прикраси і монети, 3) посудини та 4) різноманітні інші речі. І дав їм свою характеристику [Покровский, Верхне-Салтовский..., 1905, т. 1, с. 465–477]. Харківський учений відзначав, що за характером поховань і речових знахідок Верхньо-Салтівський могильник має багато спільного (а іноді й тотожного) з могильниками Північного Кавказу: Чмі, Балти тощо, матеріали про які були опубліковані П. С. Уваровою. На підставі знахідок аббасидських дірхемів О. М. Покровський датував Верхньо-Салтівський могильник VIII ст. н. е., як і подібні могильники Північного Кавказу. Головну відміну від останніх учений бачив у тому, що поховання Верхньо-Салтівського могильника бідніші за них [Покровский, Верхне-Салтовский..., 1905, т. 1, с. 477]. У першому томі «Трудов» XII Археологічного з'їзду разом з цією доповіддю було надруковано щоденник розкопок О. М. Покровського, де містилися матеріали розкопок поховань з № 18 по № 44 включно, а також поховань №№ 1 і 2, розкопаних П. С. Уваровою [Покровский, Дневник раскопок..., 1905, с. 479–491]. Доповідь О. М. Покровського спричинила бурне обговорення, у якому, окрім автора доповіді і Д. І. Багалія, активну участь взяли такі відомі археологи, як Д. Я. Самоквасов та В. І. Сізов. Під час цього обговорення О. М. Покровський відзначив, що в антропологічному відношенні черепи, знайдені у Верхньо-Салтівському могильнику, значно відрізняються від волинських і київських черепів і тому не можуть належати слов'янам [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 332–333].

24 серпня О. М. Покровський виступив з доповіддю «О раскопках в Змиевском и Изюмском уездах», але ми не будемо докладно зупинятися на ній, бо розглядали результати згаданих розкопок під час огляду засідань Харківського Попереднього комітету. На відміну від згаданого огляду, на XII Археологічному з'їзді О. М. Покровський відзначив, що поховання з розкопаних курганів мали спільний характер з курганами, які були розкопані у Куп'янському та Ізюмському повітах К. М. Мельник та В. О. Городцовим. Крім того, вчений зробив припущення, що знайдені у розкопаних курганних похованнях кістяки належали великим і кремезним суб'єктам, які мали довгі черепи. Особливу увагу депутатів з'їзду О. М. Покровський

звернув на два черепи (один з них – дитячий), які являли собою «...деформацию от наложения кольцевой повязки». На тому ж засіданні за дорученням голови секції проф. Н. В. Веселовського О. М. Покровським було прочитано доповідь Д. Н. Анучина «Череп из доисторических могил Изюмского уезда, Харьковской губернии» [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 365]. Останнє, на наш погляд, було пов'язане з тим, що серед інших депутатів з'їзду, які брали участь у засіданні секції «Древности первобытные», О. М. Покровський був найбільш досвідченою в антропології людиною. Вчений не тільки виступав з доповідями, а й уважно слухав виступи інших дослідників і брав участь в їх обговоренні. Наприклад, коли Д. І. Багалій після доповіді В. О. Городцова «Погребения с конем в Европейской России» повідомив, що повне поховання коня разом з небіжчиком було розкопане на Верхньо-Салтівському могильнику, то О. М. Покровський зробив зауваження, особливо підкресливши, що там було розкопане окреме поховання коня [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 286, 287].

Для того щоби завершити розгляд питань, які на XII Археологічному з'їзді були пов'язані зі старожитностями біля с. Верхній Салтів, звернімося до доповіді В. О. Бабенка «Древне-Салтовские придонские окраины Южной России». Більша частина доповіді була присвячена писемним джерелам, в яких містилися свідчення про Салтівське городище і взагалі про Салтівський край. Тому дослідник виступив з цією доповіддю на одному із засідань секції «Древности историко-географические и этнографические» [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 380; Бабенко, Древне-Салтовские..., 1905, с. 437–460]. Але крім того, В. О. Бабенко на початку своєї доповіді зупинився й на головних, на його погляд, результатах розкопок, проведених на відкритому Верхньо-Салтівському могильнику. Він відзначив, що на поверхні землі сліди поховань відсутні. Відносно устрою поховань, спираючись на дані розкопок, В. О. Бабенко робить висновок, що: «Сначала рылся в глиняном пласте на большой глубине длинный и узкий коридор, сверху совершенно открытый. Дно коридора от восточной стороны постепенно опускалось вглубь к западной, где вырезалось внизу вертикальной стены отверстие, а за ним и сама камера. Такое устройство пола коридора необходимо было

для вільного проходження людей в камеру, вносячи покійників на погребення... Когда таким образом в приготовленную могилу водворялся покойник, вход в камеру заваливался камнем, деревом или же кусками глины, а весь коридор засыпался землею и сверху сглаживался, чтобы скрыть местонахождение могилы» [Бабенко, Древне-Салтовские..., 1905, с. 436]. Дослідник особливо підкреслював, що всі поховання розташовувалися зі сходу на захід на досить правильній відстані одне від одного, а поховані клалися з півночі на південь. В. О. Бабенко розповідав про різноманітні знахідки речей у похованнях: горщики, зброю, прикраси, кінську упряж та інше. Він відзначав, що серед поховань зустрічаються чоловічі, жіночі та дитячі. Однак особливу його зацікавленість і недоуміння викликали трійчаті поховання, де були представлені поховання всіх трьох (і чоловіка, і жінки, і дитини) разом. Серед знахідок В. О. Бабенко відзначав і монети V–VIII ст. н. е., які використовувалися як шийні прикраси. Дослідник висловлював думку про те, що в проходах і поховальних камерах здійснювався обряд насильницької смерті підвладних небіжчика, про що, на його погляд, свідчили знахідки прикрас у проходах. Відносно етнічної приналежності Верхньо-Салтівського могильника В. О. Бабенко робив припущення, що це могли бути хозари, половці, печеніги або торки, але відзначав, що сказати щось певне досить важко [Бабенко, Древне-Салтовские..., 1905, с. 435–437].

Безпосереднє відношення до археології, на наш погляд, має виступ на з'їзді В. Ю. Данилевича, в якому він повідомив присутнім про знахідки монетних скарбів і окремих монет у Харківській губернії [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 341]. Ця доповідь ученого була пов'язана із завданням, покладеним на нього Попереднім комітетом, зі складання мапи монетних скарбів і окремих монет, знайдених у Харківській губернії. У тому, що це завдання було покладене саме на В. Ю. Данилевича, немає нічого дивного, бо таку роботу він виконував перед IX Археологічним з'їздом у Київській губернії [Данилевич, 1895]. Мапа з відмітками монетних знахідок у Харківській губернії була складена, а до неї додавалася пояснювальна записка, в якій автор виклав усі відомі йому свідчення про такі знахідки, одержані ним від різних осіб, яким він висловлював подяку [Данилевич, Карта монетных

кладов..., 1905, с. 374, 375, 385]. У пояснювальній записці дані про монетні знахідки розглядалися за повітами, де вони розподілялися відносно їх приналежності до басейну Дніпра або Дону. Досить важливим моментом, на наш погляд, є той факт, що В. Ю. Данилевич перевіряв усі розміщені на його мапі назви поселень за списками населених пунктів Харківської губернії, виданих Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, а якщо населений пункт за час свого існування змінював назву, то всі його назви наводилися [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1905, с. 374, 375; Списки населенных мест..., 1869]. Всі монети, які було знайдено на Харківщині, вчений розподіляв на 15 видів: 1) грецькі, 2) пантикапейські, а також, можливо, інших колоній півдня Росії, 3) босфорські, 4) римські, 5) візантійські, 6) сасанідські, 7) арабські, 8) ілеські, 9) чеські, 10) золотоординські, 11) російські XVI–XIX ст., 12) польські, 13) грузинські, 14) різноманітні західноєвропейські та 15) турецькі. На думку В. Ю. Данилевича, як 16 вид можна було б виділити мордовки [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1905, с. 377]. Після розташування усіх монетних знахідок на мапі дослідник дійшов висновку, що з найдавніших часів для населення, яке мешкало на території Харківської губернії, головною торгівельною артерією був Сіверський Донець. Лише у період з II по V ст. н. е. торгівля, скоріш за все, велася через притоки Дніпра. Підтвердження свого висновку В. Ю. Данилевич вбачив у тому, що береги Сіверського Дінця і його приток були у давнину заселені щільніше, ніж береги річок Дніпровського басейну. Він також відзначив, що починаючи від появи грецьких міст-колоній на Чорноморському узбережжі і до V–VI ст. н. е. населення, що мешкало на території, яка в подальшому дістала назву Харківської губернії, у торгівельному відношенні тяжіло до Півдня, а з того часу й до XIV ст. більш міцні торгівельні зв'язки були налагоджені зі східними країнами [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1905, с. 384].

Наступна доповідь В. Ю. Данилевича на XII Археологічному з'їзді була пов'язана з результатами розкопок курганів біля с. Буди і х. Березівка Охтирського повіту, які були проведені автором доповіді разом з К. М. Мельник [Труды XII АС..., 1905, т.

3, с. 382]. Біля с. Буди було розташовано дві курганні групи: перша складалася з трьох, а друга – з дев'яти курганів. А неподалік від х. Березівка знаходилася курганна група з 9 курганів. З першої курганної групи біля с. Буди було розкопано 2, а з другої – 6 курганів, які найкраще збереглися. Курганна група біля х. Березівка була розкопана повністю. Усі розкопані кургани мали невеликі розміри – від 30 до 60 см – і зазнали значних пошкоджень через корчування лісу й оранку землі під посіви [Данилевич, Раскопка курганов..., 1905, с. 411–412, 427]. Під час проведення цих розкопок В. Ю. Данилевичем було знайдено уламки грубого посуду, кам'яних знарядь, пряслиця, уламки кісток тварин та людини (як перепалені, так і ні). У курганах біля с. Буди дослідником було виявлено існування шару золи товщиною у 50–60 см. Усі знахідки у курганах знаходилися у повному безладі і розташовувалися без будь-якої системи, що В. Ю. Данилевич пов'язував з пошкодженнями курганів (про що ми вже зазначали вище). Аналогічні знахідки були зроблені і біля х. Березівка [Записка о достопримечательностях..., 1818, с. 412, 428]. Серед цілих речей, які були знайдені під час розкопок, слід відзначити цілий ліпний горщик, знайдений в одному з курганів першої групи біля с. Буди, та дві бронзові пальчаті фібули з кургану № 1 біля х. Березівка [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1902, с. 412 (табл. XIX, 136), 428 (рис. 56)]. Розглянувши всі знахідки, здобуті під час розкопок курганів, В. Ю. Данилевич дійшов висновку, що ці кургани відносяться до кінця неолітичної епохи, а поховання в них були зроблені за обрядом кремації. Щодо знахідок бронзових фібул, то вчений вважав, що вони належали до пізніших впускних поховань [Записка о достопримечательностях..., 1818, с. 427, 432, 433]. Якщо з останньою гіпотезою дослідника можна погодитися, то з його висновком про віднесення курганів з похованнями, зробленими за обрядом кремації, до неолітичної епохи – навряд чи. Проф. Б. А. Шрамко, який проводив дослідження у тих же місцях, де це робив В. Ю. Данилевич, вважає, що розкопані харківським вченим на початку ХХ ст. кургани були нічим іншим, як зольниками. А завдяки розгляду знахідок, зображення яких додавалися до статті [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1905, табл. XIX], можна припустити, що ці зольники відносяться до

IV ст. до н. е., тобто до часів існування скіфської культури. Навіть сам В. Ю. Данилевич відзначав, що знайдений ним цілий горщик був ідентичний посудинам, знайденим під час розкопок курганів біля х. Покровського, які, за його словами, містили поховання скорченого та скіфо-сарматського типу [Данилевич, Карта монетных кладов..., 1905, с. 426]. За аналогією бронзові пальчаті фібули, знайдені В. Ю. Данилевичем, за сучасною класифікацією можна віднести до дніпровської підгрупи післясхіднонімецької («поствосточногерманской») групи фібул, які датуються другою – третьою чвертями VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 36–38, 93, 229 (рис. 50)]. Виходячи з цього, можна припустити, що впускне поховання належало носіям пеньковської культури, яка на той час існувала на території Харківщини.

Є. П. Тріфільєв виступив на засіданні секції «Древности первобытные» 23 серпня 1902 р. У своїй доповіді він ознайомив членів XII Археологічного з'їзду з результатами проведених ним влітку 1901 р. археологічних досліджень на території Куп'янського повіту Харківської губернії. Головні положення і висновки згаданої доповіді Є. П. Тріфільєва були поділені на дві статті, які згодом були надруковані у «Трудах» XII Археологічного з'їзду [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 351; Трефилъев, Археологическая экскурсия..., 1905; Трефилъев, Курганы с каменными..., 1905]. У першій статті було опубліковано матеріали, здобуті під час розкопок ученим курганів біля сл. Нижня Дуванка, Сватова-Лучка, Кабанье та х. Мечетного (всі вони розташовувалися на берегах р. Красної – притоки Сіверського Дінця). Біля сл. Нижня Дуванка Є. П. Тріфільєв проводив розкопки двох курганних груп. Перша з них складалася з 8 курганів, друга – з дев'яти. У першій групі були розкопані всі кургани, у яких містилося одинадцять поховань, віднесених дослідником до XII ст. [Трифилъев, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 132–134], хоча, на наш погляд, виходячи з опису поховань і знайдених в них речей, їх можна віднести скоріш до сарматського кола. У другій курганній групі було розкопано 5 курганів, поховання яких, за словами Є. П. Тріфільєва, на відміну від поховань першої курганної групи (які були схожі між собою), дуже відрізнялися один від одного. Вчений не робив спроби датувати розкопані ним кургани, але,

спираючись на зроблений ним опис поховань, знайдених у тих курганах, ми можемо припустити, що три поховання з кургану № 1 відносяться до епохи бронзи, а поховання в курганах №№ 5, 9 та 11 – скоріш за все, до скіфо-сарматської доби [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 134–135].

У курганній групі, яка розташовувалася біля сл. Сватова-Лучка і складалася з 20 курганів, Є. П. Трифільєвим було розкопано 9 курганів. В одному з них (у кургані № 6) дослідником не було знайдено жодного поховання, а всі інші були поділені ним за типом поховань на три групи. До першої групи вченим були віднесені поховання з курганів №№ 1, 2, 4, 8 та 9. На думку Є. П. Трифільєва, ці поховання могли належати до кам'яного віку. Але, спираючись на дані про ці поховання, наведені у його статті, насамперед про наявність у поховальних ямах дерев'яних зрубів та дерев'яних перекриттів, а також про пофарбовані червоною фарбою кістки людей та поховання у скорченому стані, ми можемо зробити висновок, що вони відносяться до бронзового віку й належать зрубній культурі [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 135–136].

Окремо Є. П. Трифільєв виділив багате поховання жінки у кургані № 3, яке було віднесено ним до римської епохи й датовано II–III ст. н. е. Спираючись на дані відносно цього поховання й малюнки речей, знайдених у ньому, наведені у статті вченого, ми можемо вважати, що це поховання належало багатій сарматці, і тим самим підтвердити його датування II–III ст. н. е. [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 136–138]. Поховання у курганах №№ 5 і 7 були зроблені у довгих ямах, в яких дошками було викладене дно і зроблене перекриття. Кістки лежали головами на схід на спині у витягнутому положенні. Біля похованого у кургані № 5 було знайдено залізні вудила та стремено (майже круглої форми – В. С.) і посудина з листової бронзи, а біля похованого у кургані № 7 – залізне стремено та ліпний горщик, а також кінські кістки. Ці поховання, на думку Є. П. Трифільєва, належали кочовикам, щоправда, він не вказував, яким.

З дев'яти курганів, з яких складалася курганна група біля сл. Кабаньє, Є. П. Трифільєвим було розкопано п'ять. У цих п'яти курганах було досліджено 11 поховань, причому кургани

№№ 1 і 5 мали по одному похованню, №№ 2 і 3 – по два, а № 4 – п'ять. Дослідником усі вони були віднесені до кам'яного віку. На наш погляд, більшість з розкопаних поховань відносилася до ямної або більш пізніх культур бронзового віку (катакомбної чи зрубної). На користь цього свідчить той факт, що всі кістки знаходилися у скорченому положенні й більшість з них мали червоний колір [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 139–140]. До того ж нам невідомі факти курганного обряду поховань у кам'яному віці. До більш пізнього часу, скоріш за все, треба віднести два поховання у верхніх шарах кургану № 4, кістки в яких були розкидані у повному безладі. Підтвердженням того, що небіжчики були поховані пізніше бронзового віку, може служити знахідка біля одного з них уламку скляного браслету [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 139].

Біля х. Мечетного Є. П. Трифільєвим було розкопано два кургани з групи, яка складалася з п'яти курганів. У більшому кургані (висотою 6 м) було знайдено чотири поховання, а в меншому (висотою 0,7 м) – одне. Небіжчики в усіх цих похованнях знаходилися у скорченому положенні й були направлені головами на північ. Під ними або була червона підсіпка, або поряд з ними знаходилися шматочки червоної вохри. Вчений зробив припущення, що ці кургани з похованнями відносяться до кам'яного віку. Але ми з повною впевненістю можемо віднести їх до бронзової доби, підтвердженням чого є знахідка біля одного з кістків уламку ливарної форми для вістря стріли, скоріш за все, до катакомбної культури, підтвердженням чого може служити знахідка біля верхнього поховання у великому кургані цілого горщика, який був прикрашений «изящным шнуровым орнаментом, по венчику идущим в виде параллельных линий, по бокам составляющий 8 кругов из трех концентрических линий» [Трифільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, с. 140].

Як ми вже згадували, дані, отримані Є. П. Трифільєвим під час розкопок у Куп'янському повіті курганів з кам'яними бабами, були надруковані у «Трудах» XII Археологічного з'їзду окремою статтею. Дослідником було розкопано два таких кургани, які стояли окремо у степу – один в 7 верстах, а другий – в 11 від сл. Торської. Поховання в обох курганах були ідентичними і

відрізнялися лише за багатством поховального інвентаря. Обидва похованих лежали головами на захід у витягнутому на спині положенні, а зверху над ними лежали голова і кістки ніг коня, тільки багатіший небіжчик був похований у дубовій колоді, яка зверху перекривалася дубовими дошками, а бідніший – в ямі, яка була обкладена дубовими дошками з боків і зверху. Є. П. Трифільєв вважав, що ці поховання належали кочовикам. У зв'язку з тим, що згадані кургани з кам'яними бабами розташовувалися неподалік від сл. Торської, він зробив припущення, що розкопані ним поховання могли належати торкам. Але, як казав він сам, могло статися так, що це припущення не мало б суттєвого значення [Трифільєв, Кургани с каменными..., 1905, с. 142–144]. Зараз за даними, здобутими археологічною наукою, ми можемо вважати їх половецькими. Підтвердженням цього є типово половецькі форми вудил, стремени та залізної пряжки, знайдених у похованнях [Трифільєв, Кургани с каменными..., 1905, с. 142, рис. 26, 27, с. 143, рис. 33].

24 серпня 1902 р. на засіданні секції «Древности первобытные» із доповіддю про археологічну мапу Харківської губернії, складену ним самим, виступив проф. Д. І. Багалій [Труды Харьковского Предварительного комитета..., 1902, т. 1, с. 364]. Це була вже друга спроба вченого створити археологічну мапу губернії (нагадаємо, що перша була зроблена перед проведенням VIII Археологічного з'їзду). Створюючи цю мапу, дослідник використав різноманітні друковані й рукописні джерела, які містили у собі свідчення про розташування археологічних пам'яток на Харківщині, отримані від учителів, священників та ін., а також повідомлення вчених та місцевих шанувальників старожитностей про їх розкопки. Доповідь Д. І. Багалія у повному обсязі у вигляді пояснювального тексту до археологічної мапи Харківської губернії з його ж пояснювальною передмовою була надрукована у першому томі «Трудов» XII Археологічного з'їзду [Багалей, Предисловие..., 1905; Багалей, Объяснительный текст, 1905].

Д. І. Багалій також неодноразово брав участь в обговоренні доповідей та повідомлень різних дослідників – учасників з'їзду, які були пов'язані з різноманітними проблемами і, що для нас найбільш важливо, з археологією. Крім того, під час проведення

25 серпня екскурсії до с. Ніцахи він брав там безпосередню участь у розкопці курганів (з харків'ян безпосередньо брав участь у цій справі і проф. Є. К. Редін) [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 287, 332, 362, 374, 384 та ін.].

За невідомих нам причин не взяв участі у роботі XII Археологічного з'їзду, хоча й був у списку депутатів з'їзду, любитель старожитностей зі сл. Райгородки Ізюмського повіту священник о. В. Ф. Спесівцев. Через це його доповідь на з'їзді, у якій повідомлялося про результати його археологічних досліджень поблизу Райгородки, прочитав А. А. Миронов [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 257, 385]. Ми не будемо докладно зупинятися на розгляді всієї доповіді о. В. Спесівцева, бо деякі дані про ці результати ми вже згадували під час розгляду повідомлень дослідника на засіданнях Харківського Попереднього комітету, а зосередимося лише на нових даних. Насамперед, треба відзначити той факт, що В. Спесівцев відзначав наявність залишків давніх культур, починаючи з кам'яного віку і до періоду існування татарських улусів у XVI ст., у місцевості біля сіл Ямпіль, Райгородка, Щурове та Лиман Ізюмського повіту. При цьому всі знайдені ним знаряддя з кременю та каменю він відносив до неолітичної епохи, підтвердження чому бачив у відсутності при знахідці цих знарядь кісток мамонта, північного оленя та інших давніх тварин. Пізніше точка зору о. В. Спесівцева про віднесення знайдених ним стоянок кам'яного віку до неолітичної епохи була підтверджена відомим археологом А. А. Спіциним [Отец Спесивцев..., 1905, с. 153, 154; Спичин, 1927, с. 258]. Цікава знахідка була зроблена дослідником біля Райгородки іх. Дуброви (Губи). Це були залишки «плавильных (печей) очагов», які, за словами В. Спесівцева, являли собою «небольшие кучки и куски зеленоватого шлака, с попадающими иногда в них шариками нерасплавленной меди». Поряд з ними була знайдена глиняна «ложечка» (лячка – В. С.), яка, на думку любителя старожитностей, могла використовуватися людиною для відливки мідних речей [Отец Спесивцев, 1905, с. 155].

Займався В. Ф. Спесівцев і розкопками курганів. Власно ним було розкопано два кургани, один з яких розташовувався поблизу с. Миколаївки, а другий («Гончарова могила») – між Райгородкою та Слав'янськом. Обидва кургани були розкопані колодязним

методом, але за описом, наведеним автором розкопок, дуже важко віднести знайдені в них поховання до певної епохи, тим більше, що сам В. Спесівцев відзначав, що поховання дуже бідні за поховальним обрядом і не мають при собі характерних речей [Отец Спесивцев, 1905, с. 155–156; Архів ІА НАН України, Ф. 7, спр. 37]. Крім проведення власних розкопок, священик з Райгородки брав також участь у розкопках в Ізюмському повіту курганів з кам'яними бабами, які проводилися під керівництвом В. О. Городцова [Городцов, 1905, с. 174].

Підготовка до проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові привела до поживлення інтересу до археології. Дуже яскравим прикладом є розкопки студентом Харківського університету М. Воронцем кургану біля с. Іванівки Куп'янського повіту Харківської губернії, які здійснювалися на його власні кошти. У цьому кургані було знайдено десять людських кістяків. Виходячи з переліку й опису речей і вохри, знайдених біля похованих та описаних у каталозі виставки, присвяченої XII Археологічному з'їзду (до речі, у каталозі містилися дані про всі археологічні речі, виставлені для огляду на виставці, які були знайдені або випадково, або під час розкопок), ми можемо зробити припущення, що цей курган відносився до бронзової доби [Каталог виставки..., 1902, с. 212–213]. Крім власних розкопок до з'їзду, М. Воронець і майбутній найвідоміший радянський палеолітик першої половини ХХ ст. П. П. Єфименко брали участь у підготовці і проведенні розкопок під час екскурсій депутатів з'їзду на Донецьке городище та Ніцахівський курганий могильник [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 396]. Щодо П. П. Єфименка, то напередодні з'їзду ним було виявлено дві стоянки й майстерня з виготовлення кам'яних виробів біля с. Кочеток, а також стоянку кам'яної доби біля с. Велика Данилівка. Речі, знайдені на цих пам'ятниках, які пізніше були віднесені А. А. Спіциним до неолітичної епохи, були репрезентовані на вже згаданій нами виставці, яка працювала під час проведення з'їзду. За повідомленнями того ж А. А. Спіцина, чимало кам'яних виробів епохи неоліту було зібрано також студентом Харківського університету М. Я. Рудинським [Спіцин, 1927, с. 258; Каталог виставки..., 1902, с. 9–10, 99–100].

Хід роботи XII Археологічного з'їзду постійно висвітлювався на сторінках «Харьковских губернских ведомостей», у яких

редакцією була виділена спеціальна рубрика «XII Археологический съезд» [Открытие XII археологического съезда, 1902; XII археологический съезд, 1902, № 213–224]. Крім того, у газеті друкувалися повідомлення різних кореспондентів про виставки з'їзду та різноманітні заходи, пов'язані з його проведенням [Бич-Лубенский, Вниманию XII археологического..., 1902; Воскресенский, 1902; Бич-Лубенский, Музыкальный вечер..., 1902; Белый, 1902 та ін.]. Серед цих статей, на наш погляд, треба особливо відзначити замітку А. Твердохлебова, в якій він пропонував учасникам XII Археологічного з'їзду, знаючи, що у них запланована екскурсія до с. Ніцахи Охтирського повіту, оглянути інші археологічні пам'ятники, розташовані поблизу згаданого місця [Твердохлебов, 1902].

XII Археологічний з'їзд закінчив свою роботу 27 серпня 1902 р. Зі звітами про роботу з'їзду на його закритті виступили графиня П. С. Уварова і проф. Д. І. Багалій. Вони (як, до речі, і сучасні дослідники) дуже високо оцінили роль і значення Харківського археологічного з'їзду навіть порівняно з іншими з'їздами [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 390–400; Алексеев, 1992]. Але ми не будемо зупинятися в цілому на результатах з'їзду, як і не зупинялися у повному обсязі на його роботі, бо це тема окремої дисертації або монографії, а торкнемося лише питання, пов'язаного з розвитком археології. До того ж, аналізу ролі XII Археологічного з'їзду була присвячена значна кількість доповідей на науковій конференції, яка відбулася в 1992 р. у Харкові у зв'язку з 90-річчям проведення з'їзду [История и археология..., 1992]. П. С. Уварова у своїй доповіді підкреслила той факт, що завдяки підготовці й проведенню з'їзду в Харкові на археологічній ниві почали плідно працювати такі вчені Харківського університету, як В. Ю. Данилевич, О. М. Покровський та Є. П. Тріфільєв. А Д. І. Багалій із задоволенням відзначав той факт, що більшість доповідей, зроблених на з'їзді, була пов'язана з первісними старожитностями, які переважно мали відношення до Харківщини, територія якої в археологічному відношенні до цього часу була мало дослідженою. Вчений також відзначав те, що виставку, присвячену XII Археологічному з'їздові, відвідувала не лише інтелігенція, а й простий люд, [Труды XII АС..., 1905, т. 3, с. 395, 398–399]. Переважна більшість експонатів, представлених

на виставці, були передані Музею витончених мистецтв та старожитностей, що існував при Харківському університеті майже з початку існування університету, що привело до створення у музеї нових відділів: археологічного та церковних старожитностей [Музей древностей..., 1902].

Наведені нами дані, на наш погляд, дають, змогу висловити думку, що після проведення XII Археологічного з'їзду Харків став третім (після Києва та Одеси) археологічним центром в Україні.

Проф. Є. К. Редін, якому, до речі, деякі дослідники відводять головну роль як у створенні при Музеї витончених мистецтв та старожитностей археологічного відділу, так і взагалі у справі підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, видав друком окрему роботу, присвячену результатам з'їзду [Памяти профессора..., 1913, с. 5, 13, 16; Сумцов, 1909, с. 12; Жебелев, 1910, с. X; Редін, б. г.]. У згаданій роботі на найбільшу увагу, на наш погляд, заслуговує той факт, що вчений закликав до створення у Харкові й інших містах музеїв старожитностей, а також вказував на дуже малу кількість археологічної літератури в країні. Таке становище, на думку Є. К. Редіна, складалося через незначну кількість наукових робітників, які працювали у галузі археології, що було пов'язано з дуже обмеженим викладанням цієї науки в університетах [Редін, б. г., с. 3].

У 1902 р. вийшли друком ще три праці Є. К. Редіна, які мали відношення до археології. Перша з них була присвячена двадцятип'ятирічному ювілею існування Харківського історико-філологічного товариства і містила у собі також свідоцтва про діяльність членів товариства у галузі археології до часу проведення XII Археологічного з'їзду [Редін, Историко-филологическое..., 1902, с. 2, 3, 5–6, 8, 9, 10]. У другій статті Є. К. Редіна «Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств» з археологією пов'язаний лише огляд роботи Н. П. Кондакова, в якій він розглянув діяльність М. П. Погодіна як археолога [Редін, Критико-библиографические..., 1902, с. 3]. Третя праця вченого була пов'язана з історією мистецтва та російськими художніми старожитностями. Ця робота була прямо пов'язана з археологією. На початку статті Є. К. Редін відзначав, що завдяки проведенню археологічних розкопок у Росії й взагалі у світі протягом XIX ст.

отримано велику кількість речей, які мають безпосереднє відношення до пам'яток мистецтва. Головна частина праці присвячена розгляду питання, пов'язаного з вивченням розвитку російського мистецтва. Проф. Є. К. Редін доходить висновку, що пам'ятки мистецтва давніх часів, які знаходять на території Російської імперії (її європейської частини), треба вивчати, спираючись на пам'ятки мистецтва античної Греції, Візантії та різних східних народів, оскільки вони протягом сторіч мали вплив на розвиток слов'янського населення європейської частини Росії [Редін, История искусства..., 1902]. Ця робота вченого була досить високо оцінена сучасниками, які бачили її головну цінність у популяризації археологічної науки та її досягнень [А.Я., 1903, с. 324].

Ще не встиг закінчитися рік проведення XII Археологічного з'їзду, як учені Харківського університету почали готуватися до наступного XIII з'їзду, місцем проведення якого було визначено Катеринослав. Зокрема, На засіданні Харківського історико-філологічного товариства, 31 грудня 1902 р., учені почали формулювати проблеми, які вони вважали важливими для з'ясування на наступному з'їзді. Так, В. Ю. Данилевич запропонував: виявити випадки знахідок у Харківській та інших губерніях правил для виготовлення посудин, вироблених із різноманітних матеріалів; розробити правила для складання мап монетних скарбів; зібрати точні свідоцтва про випадкові знахідки грузинських та вірменських монет у європейській Росії та звернути більшу увагу на слов'янські поховання на території Харківської та сусідніх губерній, розташованих східніше. Є. П. Трифільєв вважав, що на XIII Археологічному з'їзді обов'язково треба розглянути питання, пов'язані з кам'яними бабами, грецькими поселеннями у Маріупольському повіті, а також знайти на півдні Росії відбитки так званої готської культури. М. Г. Халанським було запропоновано провести археологічні дослідження на берегах річки Орелі, а В. І. Харцієвим – на місцевості у гирлі р. Самари, де розташовувалося городище з назвою «Турецький городок» [Протоколы заседаний..., 1905, с. LXXXV–LXXXVI].

4 січня 1903 р. відбулося перше засідання Московського Попереднього комітету зі влаштування в 1905 р. у Катеринославі

XIII Археологічного з'їзду. У цьому засіданні брали участь шестеро харків'ян. П'ятеро з них – професори Д. І. Багалій, Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, М. А. Остроумов та А. М. Краснов – представляли Харківський університет і Харківське історико-філологічне товариство, а В. В. Іванов був представником від Харківського губернського статистичного комітету. Всі вони, а також ще один професор Харківського університету – А. С. Лебедев – були призначені членами Московського Попереднього комітету та у подальшому брали участь у його роботі [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 121–124, 129, 139 та ін.]. У своєму виступі на першому засіданні Московського Попереднього комітету проф. Д. І. Багалій для успішної роботи майбутнього з'їзду запропонував цілу низку задач: а) провести археологічні дослідження біля річок Донець, Орель, Самара, Кальміус та на північному узбережжі Азовського моря; б) продовжити дослідження течії р. Донець, звернувши, якщо можливо, увагу на Старобільський повіт Харківської губернії, який залишався майже недослідженим під час підготовки до XII Археологічного з'їзду; в) продовжити дослідження у Харківській губернії (напр., у Салтові); г) скласти археологічну мапу Катеринославської губернії; д) зібрати свідоцтва про кам'яних баб у межах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губернії та Облaсті Війська Донського [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 127].

23 січня 1903 р. відбулося засідання Харківського історико-філологічного товариства. Його голова, проф. М. Ф. Сумцов, запропонував створити комісію з підготовки XIII Археологічного з'їзду. Внаслідок цієї пропозиції було створене Харківське відділення Попереднього комітету, головою якого був обраний М. Ф. Сумцов, секретарем – Є. К. Редін, а товаришем секретаря – В. Ю. Данилевич. Членам Відділення було запропоновано продовжити розкопки в Охтирському, Богодухівському, Сумському та Куп'янському повітах, докладно дослідити городище й могильники біля Верхнього Салтова, а також завершити дослідження Донецького городища. Планувалося також проведення розкопок курганів біля ст. Дергачі, Хорошівського городища й могильника поряд з ним і якогось городища з могильником у Лебединському повіту Ця інформація

була розміщена й на сторінках «Харьковских губернских ведомостей» для розповсюдження її серед широких верств населення [Протоколы заседаний..., 1905, с. LXXXVII; Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 4; Хроника, 1903, с. 152; К XIII археологическому съезду..., 1903, с. 2].

Після створення завдяки XII з'їзду в Музеї витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті окремого відділу старожитностей колекція цього відділу почала швидко поповнюватися. Спочатку, в першу чергу, це сталося через те, що різні приватні особи почали передавати туди окремі археологічні речі і навіть колекції. Ми знаємо, що лише за повідомленнями місцевої преси за квітень 1903 р. пожертвування такого плану зробили дев'ять осіб [Местные известия, 1903, 20 апреля, с. 3; Местные известия, 1903, 29 апреля, с. 2]. Серед цих пожертвувань знаходилися й взірці мозаїки з Херсонесу, що, можливо, сприяло тому, що Є. К. Редін влітку 1903 р. відправився до цього стародавнього міста, де вивчав, головним чином, мозаїки, а також різноманітні скульптурні та архітектурні спорудження [Местные известия, 1903, 29 апреля, с. 2; Письма Е. К. Редина..., 1909, с. 47]. У тому ж році вчений видав працю «Италия: из писем к друзьям», в якій містилися й дані про старожитності, які довелося йому спостерігати в італійських музеях [Редин, 1903, с. 48, 67].

Ми не будемо тут розповідати про розкопки, проведені харківськими вченими, оскільки головні їх результати були оприлюднені пізніше, в основному на XIII Археологічному з'їзді. Лише відзначимо, що протягом 1903 р. розкопки у маетках П. І. Харитоненка проводили Д. І. Багалій, В. Ю. Данилевич та М. Є. Воронець. Останній, а також Є. П. Трифільєв, Є. М. Іванов, Є. К. Редін та П. П. Єфіменко проводили розкопки у маетку Любарського біля с. Дергачі, а В. О. Бабенко – на Верхньосалтівському могильнику та Вовчанському городищі [Отчет о деятельности Харьковской Комиссии..., 1905, с. II].

У 1903 р. були опубліковані лише попередні дані розкопок В. О. Бабенка і надруковані у «Харьковских губернских ведомостях». Перше повідомлення дослідника було пов'язане з продовженням ним розкопок біля Верхнього Салтова. Під час цих

розкопок В. О. Бабенко розкрив дев'ять поховань (допомогу йому надавав учитель І. С. Прилуцький) на двох нових могильниках, які були знайдені неподалік від першого, розкопки якого вже тривали декілька років. Спираючись на дані розкопок усіх трьох могильників, дослідник дійшов висновку, що вони належали не одному, а декільком народам. На думку В. О. Бабенка, на Салтівському городищі мешкали як кочовики – хозари, печеніги, торки або половці, – так (у подальшому) і слов'яни [Бабенко, *Археологические раскопки...*, 1903, 28 августа, с. 2–3].

Інше повідомлення В. О. Бабенка було присвячене результатам його розкопок на Вовчанському городищі. Завдяки знахідкам на ньому виробів з кременю та уламків дуже грубого глиняного посуду (крім такого посуду, були знайдені також фрагменти посуду, аналогічного салтівському), дослідник вважав можливим віднести час його існування до неолітичної епохи. Підтвердженням цього, на думку В. О. Бабенка, було існування навколо городища стоянок «каких-то малокультурных народов», які використовували городище лише під час нападів, бо на ньому не було знайдено жодних залишків житлових споруд. Допомогу В. О. Бабенку у проведенні розкопок на Вовчанському городищі надавали вчитель І. С. Прилуцький та вовчанські нумізмати-любители Б. Є. Скоморохов і В. І. Костоглодов [Бабенко, *Археологические раскопки...*, 1903, 28 августа, с. 3; Бабенко, *Волчанское городище...*, 1903, 5 сентября, с. 3].

У 1904 р. Є. К. Редін, тепер уже разом з Д. В. Айналовим, продовжив розпочаті у 1903 р. дослідження мозаїчного та фрескового живопису базилік і каплиць давнього Херсонеса. Крім того, вони вивчали гробниці, знайдені під час розкопок у Десятинній церкві у Києві та Вишгороді [Письма Е. К. Редина, 1909, с. 49, 52, 54–59].

У тому ж 1904 р. Є. К. Редін видав дві праці, в яких наводилися дані про археологічні дослідження, проведені вченими Харківського університету за весь час його існування, та їх доповіді, пов'язані з археологією, зроблені на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства, а також наводив опис колекції старожитностей Музею витончених мистецтв та старожитностей із зазначенням джерела їх надходження [Редин,

Ученая деятельность..., 1904; Редин, *Музей изящных искусств...*, 1904].

Донецькому городищу була присвячена стаття В. Ю. Данилевича, надрукована у 1904 р. у журналі «Археологическая летопись Южной России». Це було перше значне дослідження, пов'язане з цим городищем. У роботі наводилися дані про розміри Донецького городища, його розташування, згадки про нього в письмових джерелах, точки зору різних дослідників щодо визначення його літописним місцем Дінцем та дані про всі розкопки, які проводилися на городищі, починаючи з В. В. Пассека до XII Археологічного з'їзду [Данилевич, 1904, с. 183–190]. Головна частина статті була присвячена новим даним, які були отримані під час проведення розкопок у межах програми підготовки до XII Археологічного з'їзду у 1902 р. Завдяки цим розкопкам на Донецькому городищі були виявлені залишки землянок і значна кількість побутових речей. Спираючись на згадані матеріали, В. Ю. Данилевич зробив висновок про те, що населення городища було мирним, провадило осілий спосіб життя і займалося землеробством, скотарством, полюванням, рибальством та ремеслами (ткацтвом, гончарством, обробкою металів та костей). Займалося населення також торгівлею, на користь чого свідчила знахідка гирки від терезів [Данилевич, 1904, с. 190]. Враховуючи ці дані, а також дані, здобуті ним самим та іншими дослідниками (головним чином, Д. Я. Самоквасовим, В. Б. Антоновичем та В. О. Городцовим) при дослідженні різноманітних слов'янських пам'ятників, В. Ю. Данилевич дійшов остаточного висновку: на його думку, Донецьке городище було побудоване й населене слов'янами, але разом з ними мешкали також «іногородці», скоріш за все половці. Датувалося воно XII–XIII ст. Учений припускав, що залишки Донецького городища можна вважати містом Дінцем, яке згадувалось у літописі під 1185 р., але воно мало й іншу назву – Шарукань [Данилевич, 1904, с. 197].

У 1904 р. Є. П. Трифільєв проводив розкопки у Маріупольському повіті Катеринославської губернії, Є. М. Іванов – у маєтку Духовського, В. Ю. Данилевич – у маєтку Алчевського в Криму, а В. О. Бабенко продовжував розкопки у Верхньому Салтові [Отчет о деятельности..., 1905, с. II]. Але того року їх результати не були опубліковані.

До 1904 р. відноситься і початок діяльності на археологічній ниві відомого у майбутньому українського археолога, а тоді студента першого курсу Харківського університету О. С. Федоровського. Використовуючи дані власних досліджень, він виступив з повідомленнями «Дюнні і неолітичні стації в околицях м. Чугуєва» на одному із засідань Харківського історико-філологічного товариства [ЦДАВО України, Ф. 166, оп. 12, спр. 7966, арк. 3]. Дані для доповіді були отримані під час його перших археологічних досліджень, проведених, мабуть, під впливом XII Археологічного з'їзду влітку 1903 р. [Архів ІА НАН України, Ф. 3, спр. 53, арк. 1]. До речі, після проведення XII Археологічного з'їзду О. С. Федоровський декілька років був єдиною людиною, яка займалася дослідженням неолітичних пам'яток Харківщини [Спіцин, 1927, с. 258].

Напередодні проведення XIII Археологічного з'їзду у 1905 р. у м. Катеринославі Харківська комісія зі влаштування цього з'їзду видала свої «Труди», в яких були надруковані роботи вчених Харківського університету, пов'язані з археологією [Труды Харьковской Комиссии..., 1905]. За пропозицією проф. Д. І. Багалія, у 16-му томі «Сборника ХИФО», в якому друкувалися «Труди», були опубліковані матеріали й нотатки з археології, що знаходилися в архіві покійного проф. Ю. І. Морозова. Вони були зібрані ним перед поїздкою у 1879 р. на Антропологічний з'їзд у Москву і являли собою частково повідомлення, отримані Ю. І. Морозовим від різних осіб (переважно від І. Ф. Леваковського та І. П. Щолкова) з його зауваженнями, а частково – нотатки самого Ю. І. Морозова про відомі йому старожитності. Але ми не будемо докладно зупинятися на них, оскільки вони не являли собою систематичних досліджень і, взагалі, матеріал відзначався випадковою добіркою [Морозов, 1905].

У «Трудах» містилися також дві статі В. О. Бабенка – одна, присвячена розкопкам на Вовчанському городищі, а друга – на Верхньо-Салтівському могильнику, а також щоденник його розкопок за 1902–1904 рр. [Бабенко, Волчанское городище..., 1905; Бабенко, Раскопки катакомбного..., 1905; Бабенко, Дневник раскопок..., 1905]. Але статті за своїми висновками нічим не

відрізнялись від повідомлень автора про ці розкопки на сторінках «Харьковских губернских ведомостей», про що ми вже згадували. На відміну від газетних повідомлень, у статтях В. О. Бабенка наводяться дані, які викладені науковою мовою та містять більше фактичного матеріалу. Наприклад, у статті, присвяченій дослідженням Вовчанського городища, ми знаходимо дані про те, що при розкопках південно-східної частини валу було виявлено фундамент кам'яної стіни. Населення, яке мешкало навколо городища, В. О. Бабенко у статті, як і в газетному повідомленні, називає малокультурним і додає, що воно було також кочовим [Бабенко, Волчанское городище..., 1905, с. 355, 357]. Відносно нових результатів, одержаних під час розкопок на Верхньо-Салтівському могильнику, дослідник повідомляв про відкриття ним двох нових могильників біля Верхнього Салтова, а також про те, що нові розкопки підвели його до висновку щодо різноетнічного складу населення Салтівського городища, якому належали згадані могильники. В. О. Бабенко вважав, що на городищі мешкали хозари, печеніги та інші кочовики, а також слов'яни. Слов'янськими, на думку дослідника, були поховання з короткими черепами, у той час як хозарам належали поховання з довгими черепами [Бабенко, Раскопки катакомбного..., 1905, с. 551, 552].

Надрукувала Харківська комісія зі влаштування XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі й дві статті В. Ю. Данилевича. Перша з них мала опосереднене відношення до археології і містила у собі матеріали, пов'язані з нумізматичною бібліографією. У другій було наведено опис речей Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету, які не були описані перед XII Археологічним з'їздом, і тих, що надійшли до музею після закінчення з'їзду [Данилевич, Материалы к нумизматической..., 1905; Данилевич, Заметки по археологии..., 1905]. Найбільший інтерес у другій статті, на наш погляд, викликає спроба В. Ю. Данилевича пов'язати орнаментацию кераміки російських гончарів XVII ст. з орнаментами попередніх епох. Використання гончарями у XVII ст. для оздоблення свого посуду лінійного та хвильового орнаменту, на думку дослідника, було прямо пов'язано з давньослов'янським

гончарством, в якому ці типи орнаменту набули найбільшого поширення [Данилевич, Заметки по археологии..., 1905, с. 393–394].

Певну роль у розвитку археологічної науки, особливо дослідження її історії, мали вміщені у «Труды» Харківської комісії статті Д. І. Багалія та Є. К. Редіна. Перший у своїй статті наводив матеріали до біографії графа О. С. Уварова, а стаття другого була присвячена пам'яті місцевого любителя археології отця В. Спесівцева. Ці статті, напевно, мали досить велике значення в очах сучасників, бо у тому ж році були видані окремо [Багалей, Материалы для биографии..., 1905; Редин, Памяти отца Василия, 1905; Багалей, Материалы к биографии..., 1905].

Вчені Харківського університету взяли активну участь у роботі XIII Археологічного з'їзду, який проходив у серпні 1905 р. у Катеринославі.

Проф. Д. І. Багалій виступив з повідомленням про результати своїх розкопок, які він проводив разом з М. Є. Воронцем. Дослідниками було розкопано 17 курганів і один «майдан» з чотирьох курганних груп. Три з них розташовувалися біля с. Колонтаївки Валківського повіту, а одна – біля х. Настельніного Богодухівського повіту Харківської губернії [Багалей, 1907, с. 370; Каталог выставки, 1905, с. I]. Усі розкопані кургани були віднесені Д. І. Багалієм до пізнього етапу скіфської культури й датовані IV ст. до н. е. Такого висновку харківський професор дійшов завдяки порівнянню розкопаних ним курганів з курганами, дослідженими іншими археологами на території Київської та Полтавської губернії [Багалей, 1907, с. 374–378]. У подальшому точка зору Д. І. Багалія щодо датування курганів біля с. Колонтаївки була переглянута А. А. Спіциним, який датував їх IV–III ст. до н. е. [Спицын, 1918, с. 131]. Дуже важливим, на наш погляд, є той факт, що Д. І. Багалій обирав для розкопок найменші за розміром кургани, яким загрожувало невдовзі повне знищення через розорення. Треба відзначити також, що, хоча дослідник і проводив розкопки курганів колодязним методом, діаметр цих колодязів сягав 50 % діаметра курганів [Багалей, 1907, с. 369, 371]. Розкопка майдану була проведена у зв'язку з розв'язанням питання про походження таких споруд.

За результатами цих розкопок Д. І. Багалій дійшов висновку, що досліджений ним майдан являє собою розкопаний курган [Багалей, 1907, с. 370]. Беручи участь у роботі з'їзду, дослідник неодноразово виступав під час обговорення доповідей різних учених, пов'язаних з археологією [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 202, 216, 233, 238 та ін.].

В. Ю. Данилевич виступав на засіданнях XIII Археологічного з'їзду з двома доповідями. У першій він повідомив депутатів з'їзду про результати своїх розкопок влітку 1903 р. біля с. Кекенеіз Ялтинського повіту Таврійської губернії, а в другій – про свої розкопки того ж року біля х. Покровського Валківського повіту Харківської губернії [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 204–206, 250; Известия XIII АС..., 1905, с. 121–122]. Під час проведення В. Ю. Данилевичем розкопок біля с. Кекенеіз (досліджувалася територія між Кекенеізом та узбережжям моря) вченим було розглянуто декілька видів археологічних пам'яток. По-перше, дослідник провів розкопки одинадцяти дольменів (з дванадцяти відомих) у цьому районі. З них лише у трьох можна було встановити поховальний обряд. Відзначаючи, що всі п'ять кістяків, знайдених у цих дольменах, лежали у дуже скорченому положенні на боці, і зважаючи на значну кількість бронзових прикрас, окремі знахідки залізних речей (гвіздки), а також порівнюючи дані своїх розкопок з даними, отриманими графом Бобринським під час розкопок ним дольменів біля м. Ялта, В. Ю. Данилевич відніс Кекенеізькі дольмени до початку залізного віку [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, т. 2, с. 204–205]. До середньовіччя, до так званого дотатарського періоду, були віднесені вченим розкопані ним ґрунтові поховання в ямах, обкладених з чотирьох боків і покритих зверху кам'яними плитами, в урочищі Катра-Ташлар та близьке до них курганне поховання, також з кам'яною обкладкою, досліджене біля урочища Ісарського. Аналоги речам, знайденим у перших похованнях, В. Ю. Данилевич вбачав в інвентарі зі слов'янських поховань біля с. Ніцахи на Харківщині, а речам з кургану – у знахідках у середньовічному Херсонесі та в Києві великокнязівської доби. Вченому не вдалося провести у задуманому ним обсязі розкопки городища (ісара) біля с. Кекенеіз. За характером кам'яної кладки та знайдених під час досліджень речей В. Ю. Данилевич вважав часом його існування XIV–XV ст. [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 205–206].

Щодо результатів розкопок курганів біля х. Покровського Валківського повіту Харківської губернії, то В. Ю. Данилевич повідомляв, що розкопані ним кургани містили у собі поховання трьох типів – неолітичні, скорчені та скіфські. Вони, на його думку, мало чим відрізнялися від інших курганних поховань, відомих завдяки розкопкам різних учених на Харківщині. Частина поховань з розкопаних ним курганів, де поховані лежали на спині у витягнутому положенні і не супроводжувалися ніякими речами, В. Ю. Данилевич не ризикнув віднести до певної епохи [Известия XIII АС..., 1905, с. 121–122].

Крім того, В. Ю. Данилевичем було складено звіт за підсумками проведеної учасниками XIII Археологічного з'їзду екскурсії до стародавнього Херсонеса та Севастополя. Головну частину звіту складав опис поховань з некрополя Херсонеса та оборонної стіни міста [Известия XIII АС, 1905, с. 269, 270–272].

Приват-доцент Є. П. Трифільєв ознайомив учасників з'їзду з результатами своїх досліджень, проведених ним влітку 1904 р. у Маріупольському повіті Катеринославської губернії на берегах річок Кальміус та Кальчик [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 238]. Ставлячи за мету остаточно з'ясувати питання про приналежність курганів і кам'яних баб певному народові, вчений розкопав 34 кургани у п'яти пунктах, розташованих на берегах згаданих річок [Трифільєв, 1907, с. 366, 368]. Більшість цих курганів, за даними Є. П. Трифільєва, містила у собі кочівницькі поховання. Але дослідник відзначав, що на жодному з розкопаних ним курганів не було кам'яних баб. Лише у насипу одного з них над труною небіжчика лежала дуже грубо зроблена кам'яна баба. Дослідник не ризикнув визначити етнічну приналежність цих поховань, але, спираючись на опис поховального обряду й речових знахідок, ми зі впевненістю можемо приписати їх половцям [Сумцов, 1885, с. 367–368]. У чотирьох з п'яти пунктів, де проводилися розкопки, досліджені поховання були віднесені Є. П. Трифільєвим до ямної культури і лише два кургани були визначені як скіфські [Трифільєв, 1907, с. 368].

Не зовсім зрозуміло, чому в протоколах XIII Археологічного з'їзду немає згадки про повідомлення Є. П. Трифільєва, в якому було підбито підсумок розкопок влітку 1903 р. біля с. Дергачі на

Харківщині. У цих розкопках, крім автора повідомлення, брали участь Є. К. Редін, Є. М. Іванов та П. П. Єфименко [Трифільєв, 1908, с. 102]. Але ми можемо припустити, що Є. П. Трифільєв все ж таки виступав з такою доповіддю, бо вона була надрукована у «Трудах» з'їзду. З неї ми дізнаємося, що харківським дослідником було розкопано 10 курганів із курганної групи (60–70 курганів), розташованої по берегу р. Лопань поблизу с. Дергачі. Усі розкопані кургани (вони були розкопані у різних місцях групи) містили, за словами Є. П. Трифільєва, скіфські поховання. Головним підтвердженням цієї думки він вважав західну орієнтацію небіжчиків, які лежали на спині у витягнутому положенні, й особливо знахідки майже в усіх похованнях типових скіфських наконечників стріл [Трифільєв, 1908, с. 102–103].

В. О. Бабенко виступив на XIII Археологічному з'їзді з повідомленням про результати досліджень, проведених ним за час від XII до XIII Археологічного з'їзду на Верхньо-Салтівському могильнику [Бабенко, Что дали нового..., 1907]. Ми не будемо зупинятися на тих даних дослідника, які були надруковані до початку з'їзду, а розглянемо лише нові дані, наведені ним у своїй доповіді. По-перше, В. О. Бабенко висловив припущення, що Верхньо-Салтівський могильник міг належати населенню не лише Салтівського городища, а й Вовчанського, Белгородського, Нежигольського та Чугуївського городищ, які розташовувалися на порівняно невеликому просторі [Бабенко, Что дали нового..., 1907, с. 381]. Головним досягненням дослідника, на наш погляд, було те, що він остаточно з'ясував устрій могил. В. О. Бабенко докладно описав розташування катакомб і зробив їх малюнки [Бабенко, Что дали нового..., 1907, с. 383–385, рис. 103, 104]. Речові знахідки, зроблені дослідником під час його розкопок на Верхньо-Салтівському могильнику, як, до речі, і знахідки всіх харківських учених, були представлені на виставці XIII Археологічного з'їзду. Напевно, колекція В. О. Бабенка складала половину експонатів цієї виставки. Підтвердженням цього, на наш погляд, є той факт, що опис його знахідок складав половину каталогу всіх археологічних речей, представлених на виставці [Каталог виставки..., 1905, с. 1–40].

Проф. Є. К. Редін, беручи участь у роботі XIII Археологічного з'їзду, привернув увагу його учасників до фотографій, які, на його

думку, являли собою свого роду джерела й для археологічної науки. Тому він запропонував прийняти проект створення при Імператорському Московському археологічному товаристві колекції негативів фотографій різноманітних пам'яток старожитностей та мистецтв. Маючи таку колекцію, Товариство мало б змогу видавати каталоги фотографій, чим надавало б суттєву допомогу справі вивчення старожитностей у Росії [Труды XIII АС..., 1908, т. 2, с. 223].

Після закінчення з'їзду проф. Є. К. Редін видав спеціальну статтю, в якій зробив огляд головних праць XIII Археологічного з'їзду [Редин, XIII-й археологический..., 1906]. Цей з'їзд був останнім у житті вченого – він помер у 1908 р. Але за час, який пройшов від XIII Археологічного з'їзду до його смерті, він видав ще декілька праць, пов'язаних з археологією. У першу чергу, треба відзначити три випуски його критико-бібліографічних оглядів праць, які мали відношення до археології та мистецтва, а також статтю вченого, присвячену двадцятиріччю головування в Імператорському Московському археологічному товаристві графині П. С. Уварової, де розглядався її внесок у розвиток археології в Росії [Редин, Искусство и археология..., 1905; Редин, 1906; Редин, 1907; Редин, Графиня П. С. Уварова..., 1905].

Діяльності Є. К. Редіна в галузі археології присвячена окрема стаття автора [Скирда, 1997].

Таким чином, ми бачимо, що у межах підготовки, а потім і під час роботи XIII Археологічного з'їзду активно працювали на користь археології такі харківські вчені, як професори Д. І. Багалій та Є. К. Редін, приват-доценти В. Ю. Данилевич та Є. П. Трифільєв, студенти П. П. Єфименко та М. Є. Воронець, а також учитель з Верхнього Салтова В. О. Бабенко [Скирда, 2007].

Майже з самого початку 1906 р. харківські вчені розпочали підготовчі роботи до XIV Археологічного з'їзду, який було заплановано провести у 1908 р. у Чернігові. В лютому 1906 р. розпочав свою роботу Попередній комітет, до складу якого від Харківського університету входили М. О. Максименко та Є. К. Редін. Уже на другому засіданні Комітету (8 лютого 1906 р.) Є. К. Редін виступив з програмою плану підготовчих робіт для Чернігівського з'їзду, підготовленою проф. Д. І. Багалієм [Правила XIV АС в Чернигове..., 1906, с. 5, 10, 21; Багалей, 1906].

Важливою подією 1906 року, на наш погляд, було присудження премії ім. О. О. Потєбні студентам О. С. Федоровському та П. П. Єфименку за складання ними бібліографічного огляду праць з археології та етнографії Харківського краю, які були надруковані протягом останніх 20 років. У зв'язку з важливістю цієї праці було запропоновано видати її друком [Отчет о состоянии..., 1907, с. 136–137].

У 1906 р. В. О. Бабенко продовжував розкопки біля с. Верхній Салтів. Цього року він здійснював розкопки не лише на могильнику й городищі, але й на місцевості, розташованій між ними. Дані, отримані під час цих розкопок, були надруковані в «Трудах» XIII Археологічного з'їзду у 1907 р. [Бабенко, Дополнение к докладу..., 1907; Бабенко, Дневник раскопок..., 1907; Бабенко, Дневник Археологических раскопок..., 1907]. Завдяки проведенню розкопок місцевості між городищем та могильником В. О. Бабенко дійшов висновку, що вся Салтівська придонецька місцевість протягом багатьох століть була щільно населена народом, який залишив катакомбний могильник і городище [Бабенко, Дополнение к докладу..., 1907, с. 396]. Щоб точніше з'ясувати устрій могил, дослідник у більшості випадків повністю розкопував могильні проходи з поверхні землі до їх підшови. На підставі цих розкопок В. О. Бабенко виділив чотири групи поховань, а також склав план усіх розкопаних до того часу поховань на Верхньо-Салтівському могильнику [Бабенко, Дополнение к докладу..., 1907, с. 396–401, рис. 110; Бабенко, Дневник Археологических раскопок..., 1907, с. 411–417]. Розкопками на городищі було встановлено, що камінь для побудови його стін привезено з іншої місцевості. У зв'язку з тим, що уламки кераміки, знайдені на городищі, мали аналоги у керамічному комплексі Верхньо-Салтівського могильника, дослідник припустив, що Салтівське городище у давні часи мало відношення до того народу, який залишив катакомбний могильник [Бабенко, Дополнение к докладу..., 1907, с. 408–409]. Підбиваючи підсумок, дослідник дійшов висновку, що катакомби, скоріш за все, вкопувалися не після смерті людини, а заздалегідь. Завдяки археологічним знахідкам, В. О. Бабенко вважав, що населення, яке залишило Верхньо-Салтівський комплекс, займалося

скотарством й розводило коней, биків, овець, свиней, а також домашню птицю. Дані, отримані В. О. Бабенком під час розкопок, на його думку, підтверджували висловлене на XII Археологічному з'їзді припущення, що давнє населення Верхнього Салтова мало багато спільного з хозарською культурою [Бабенко, Дополнение к докладу..., 1907, с. 409–410].

У червні 1907 р. у м. Володимирі відбувся III Обласний історико-археологічний з'їзд, в якому взяв участь В. Ю. Данилевич. Повернувшись до Харкова, вчений повідомив своїх колег про результати цього з'їзду, підкресливши, що він був навіть цікавішим за деякі Всеросійські Археологічні з'їзди [Данилевич, Третий Обласной..., 1907]. Після завершення з'їзду В. Ю. Данилевич залишався ще деякий час у Володимирі для того, щоб краще ознайомитися з місцевими пам'ятками. За цей час він дослідив Золоті ворота й обійшов смугу давніх валів [Данилевич, Третий Обласной..., 1907, с. 53]. У своїй доповіді вчений висловлював і свою думку щодо проведення таких з'їздів. В. Ю. Данилевич вважав, що найбільш важливим у роботі з'їздів є живий обмін поглядами між спеціалістами з приводу зроблених повідомлень. Він також вважав за доречне введення регламенту на виступи та дебати [Данилевич, Третий Обласной..., 1907, с. 55].

У тому ж 1907 р. було опубліковане повідомлення В. Ю. Данилевича про результати його досліджень біля с. Кекенеїз Ялтинського повіту [Данилевич, Записка о древностях..., 1907]. Ми не будемо докладно зупинятися на ній, бо про головні досягнення цих розкопок учений повідомив у своєму виступі на XIII Археологічному з'їзді. Відзначимо лише той факт, що вчений вважав свої розкопки у цьому регіоні недостатніми і закликав місцевих дослідників до проведення значних археологічних розкопок на відзначених ним пам'ятках [Данилевич, Записка о древностях..., 1907, с. 60].

1907 рік був останнім роком роботи В. Ю. Данилевича у Харківському університеті, бо того ж року він зайняв кафедру російської історії у Київському університеті [Козловская, 1937, с. 313]. Говорячи про час його роботи у Харківському університеті слід згадати, що вчений з 1903 р. викладав факультативний курс лекцій з історії давньоруських земель в якому використовував

археологічні дані [Гомоляко..., 2013, с. 69].

Найбільшу зацікавленість учених викликали дослідження, які проводилися на Верхньо-Салтівському могильнику. Тому головні результати цих досліджень друкувалися на сторінках місцевої преси до початку XIV Археологічного з'їзду [Археологические исследования..., 1908, с. 3]. Під час роботи XIV Археологічного з'їзду з доповіддю про співвідношення Верхньо-Салтівського та Північно-Кавказьких могильників виступив В. О. Бабенко. Це було єдине повідомлення серед виступів харківських дослідників на з'їзді, яке мало відношення до археології в сучасному її розумінні [Труды XIV АС в Чернигове..., 1911, т. 3, с. 119]. Порівнюючи поховальний обряд, устрій катакомб Верхньо-Салтівського могильника та знайдені у них різноманітні речі з могильниками Чмі, Балти та іншими подібними до них могильниками Північного Кавказу, В. О. Бабенко знаходив в них дуже багато спільного, а деякі речі вважав й зовсім тотожними. Спираючись на ці дані, дослідник зробив висновок про те, що всі ці могильники датуються VII–IX ст. і належали хозарам [Бабенко, Новые систематические..., 1911]. З цікавих знахідок, зроблених В. О. Бабенком напередодні XIV Археологічного з'їзду на Верхньо-Салтівському могильнику, можна відзначити розкопане ним окреме поховання коня з багатою зброєю та залишки вогнища або майстерні [Бабенко, Новые систематические..., 1911, с. 217; Бабенко, Дневник раскопок..., 1911, с. 237].

На виставці XIV Археологічного з'їзду була представлена значна колекція речей, знайдених О. С. Федоровським на трьох стоянках та в одній майстерні біля с. Кочеток та Малинівка Зміївського повіту Харківської губернії. У подальшому було встановлено, що ці пам'ятки відносяться до неолітичної доби [Каталог выставки, 1908, с. 2–4; Рудинський, 1927, с. 266]. За повідомленнями деяких дослідників, він брав активну участь не лише у роботі Чернігівського з'їзду, але й у розкопках сіверських могил під керівництвом Д. Я. Самоквасова [Маньковська, 1996, с. 59].

Таким чином, ми бачимо, що харківська археологія була представлена на XIV Археологічному з'їзді лише В. О. Бабенком та О. С. Федоровським. Тобто, порівняно з XIII, а особливо з

ХІІ з'їздами, де харківські вчені брали дуже активну участь, зацікавленість їх до археологічної науки зменшується. На наш погляд, тут немає нічого дивного, бо археологія у Харківському університеті напередодні ХІІ Археологічного з'їзду була на досить низькому рівні, майже не було людей, які могли б професійно проводити розкопки [Архів ІА НАН України, Ф. А., спр. В/3504; Архів ІА НАН України, Ф.А., спр. В/3511]. Лише вибір Харкова місцем проведення цього з'їзду сприяв зростанню зацікавленості місцевих учених археологією. За інерцією цей рух продовжувався до моменту проведення ХІІІ Археологічного з'їзду в Катеринославі, який, по суті, став своєрідним продовженням ХІІ Археологічного з'їзду.

У наступні роки ситуація не змінилася. Планомірні розкопки продовжував лише В. О. Бабенко, який проводив дослідження не лише перед ХV Археологічним з'їздом, але й після його закінчення. Завдяки цим розкопкам були отримані цікаві знахідки, проте вони не давали нічого суттєво нового для наукових висновків. Мабуть, тому велику доповідь В. О. Бабенка про розкопки у Салтові не було заслухано на з'їзді. Графиня П. С. Уварова лише коротко повідомила про зміст доповіді [Бабенко, Продолжение систематических..., 1911; Бабенко, Дневник раскопок 1911..., 1914; Бабенко, Дневник раскопок 1912..., 1914; Труды ХV АС..., 1914, т. 1, с. 175–176]. Але археологічні дослідження В. О. Бабенка не залишилися непоміченими. У 1912 р. Рада Московського Археологічного інституту за плідну наукову роботу у галузі археології обрала його почесним членом інституту [Кадеєв, 1967, с. 104].

Вчені Харківського університету, особливо Д. І. Багалій, брали активну участь у підготовці ХV Археологічного з'їзду, що проходив у 1911 р. у м. Новгороді. Проте ця діяльність і їх виступи на з'їзді не мали відношення до археологічної науки у сучасному її розумінні [Труды ХV АС..., 1914, т. 1, с. 3, 12, 13–14, 43, 85 та ін.].

У 1909 р. вийшла друком перша частина «Русской истории» Д. І. Багалія, де автор вказував на значення археології для вивчення історії і наводив коротку характеристику археологічних епох, демонструючи при цьому знання російської та закордонної археологічної літератури [Багалей 1909, с. 12–

108]. Друге видання цієї книги вийшло у 1914 р. У ньому в окремий розділ була виділена трипільська культура й особливо багато уваги приділялося давньогрецьким пам'яткам Північного Причорномор'я та матеріалам скіфо-сарматського періоду. До речі, на думку М. С. Грушевського (з якою навряд чи можна погодитися), було зайвим приділяти стільки місця останнім двом типам пам'яток, бо вони не мали значного впливу на розвиток східно-слов'янських племен [Багалей, 1914, с. 35–40, 56–80, 85–101; Грушевский, 1915, с. 306]. Особливо важливим доповненням у другому виданні, порівняно з першим, було те, що Д. І. Багалій наприкінці книги розмістив фотографії археологічних знахідок, починаючи з палеоліту і закінчуючи пам'ятками ХV ст. [Багалей, 1914, с. 461–513].

З 1912 р. почав працювати професором Харківського університету Ф. І. Шмит – видатний історик візантійського мистецтва [Банк, 1969, с. 318]. У перші роки перебування в Харкові вчений видав дві праці з оглядом літератури з мистецтва й археології: роботу, присвячену Київському Софійському собору, де згадував про археологічні дослідження у Константинополі, а також працю «Законы истории: введение к курсу всеобщей истории искусства», в якій розглядалися знахідки палеолітичних пам'яток мистецтва [Шмит, 1913; Шмит, б.г.; Шмит, 1914, с. 3–4, 6; Шмит, 1916, с. 44–46].

У праці, яка була опублікована у 1910 р., проф. М. Ф. Сумцов згадував про тяжку долю української науки взагалі й особливо про скрутне становище в плані дослідження старожитностей. Щоб покращити таке становище, на думку вченого, треба було створювати українські археологічні товариства й друкувати власні археологічні видання [Сумцов, 1910, с. 142]. Через декілька років вийшла друком праця М. Ф. Сумцова з оглядом сучасного становища археологічної науки у Болгарії. Ця стаття, скоріш за все, була яскравим прикладом, як за короткий час можна підвищити рівень місцевої археології. Харківський учений показував, що тривалий час археологічна наука у Болгарії «пасла задніх», але за короткий термін, завдяки створенню одинадцяти археологічних товариств і публікації праць з археологічної тематики, досягла значних успіхів [Сумцов, 1914].

До 1911 р. відносяться перші значні розкопки, проведені О. С. Федоровським, який закінчив того ж року Харківський університет і був призначений наглядцем геологічного кабінету університету. Під час цих розкопок молодим дослідником було розкрито одинадцять катакомб на Верхньо-Салтівському могильнику [Федоровский, 1912, с. 2; Федоровский, 1914]. Перш ніж розпочати розкопки, О. С. Федоровський зібрав на території могильника, городища та села уламки кераміки. Він дійшов висновку, що ці уламки належали різним культурам. Дослідник виділив типово салтівську кераміку, кераміку, притаманну похованням зі скорченими кістяками X–XI ст., кераміку пізніх кочовиків та залишки посуду, притаманного українському гончарству XVII–XVIII ст. [Федоровский, 1912, с. 3]. Дуже цікавим і новим фактом було дослідження О. С. Федоровським катакомби, в якій разом з двома небіжчиками був похований кінь. Це була перша знахідка такого типу на Верхньо-Салтівському могильнику [Федоровский, 1912, с. 5; Федоровский, 1914, с. 7–8]. Дослідник зацікавився породою коня, яка після проведення аналізу черепу була віднесена спеціалістами до монгольського типу [Федоровский, 1912, с. 12]. Порівнюючи Верхньо-Салтівський могильник з могильниками Північного Кавказу Чмі, Кумбульта та іншими, О. С. Федоровський, на відміну від інших дослідників, відзначав, що, незважаючи на велику кількість у цих могильниках подібних і навіть тотожних речей, значно переважають речі, що між собою різняться. Вчений також вважав, що за наявними даними не можна категорично стверджувати, що Верхньо-Салтівський могильник належав хозарам. Могильник, на думку О. С. Федоровського, існував не менш ніж 200–250 років і припинив своє існування з невідомих причин [Федоровский, 1912, с. 12, 15]. З цього часу протягом багатьох років О. С. Федоровський, на нашу думку, був головним дослідником стародавньої історії Харківщини [Скирда, 1995]. Наприкінці 1911 р. учений звернувся у своєму листі до Ф. К. Вовка з проханням надіслати йому відбитки його статей про Мезинську неолітичну стоянку [Архів ІА НАН України, Ф. А., спр. В/4257]. Таке прохання, скоріш за все, пов'язано з тим, що О. С. Федоровський займався написанням статті про кам'яний вік на Слобожанщині. Чернетка такої статті

була підготовлена ним до 1917 р. У ній, крім опису пам'яток кам'яного віку на теренах Слобожанщини, містилися й загальні положення про кам'яний вік, тварин того часу і геологічні шари [Архів ІА НАН України, Ф. 7, спр. 25].

Влітку 1912 р. О. С. Федоровський був відряджений для вивчення геології Кубанської обл. Але під час цього відрядження дослідник звертав увагу і на археологічні пам'ятки краю. Зокрема, він відзначав наявність у долині річок Великий і Малий Зеленчук значної кількості малих та великих курганних груп, чотирьох могильників з похованнями у кам'яних ящиках та залишків візантійського монастиря, на яких було побудовано існуючий на той час Зеленчукський монастир [Федоровский, 1913].

У 1914 р. О. С. Федоровський на кошти фізико-математичного факультету Харківського університету був відряджений за кордон. Головною метою цього відрядження було вивчення молодим ученим палеонтологічної колекції Музею природничої історії в Брюсселі. Але вчений вивчав і археологічні колекції [Федоровский, 1914, с. 4].

Через світову війну, що розпочалась, О. С. Федоровський зміг повернутися до Харкова з Франції лише у 1916 р. У в тому ж році з метою ознайомлення студентів-істориків з методами проведення розкопок учений розкопав чотири кургани біля м. Вовчанська, які дали поховання бронзового віку [Федоровский, 1916, с. 3, 6, 9; Архів ІА НАН України, Ф. 7, спр. 13]. Результати розкопок того ж року були опубліковані окремим виданням. У цій праці, перед тим як ознайомити читачів з результатами розкопок, О. С. Федоровський наводив коротку характеристику історії людства, розподіляючи її на кам'яний, бронзовий та залізний віки. Перелічував він, даючи короткий опис, і відомі йому археологічні пам'ятки різних епох на території Вовчанського повіту [Федоровский, 1916, с. 3–6]. Під час проведення розкопок курганів на місці розкопок відбувалися екскурсії учнів усіх середніх і навіть деяких нижчих навчальних закладів м. Вовчанська. О. С. Федоровський давав їм пояснення відносно цілей і сенсу розкопок та значення здобутого матеріалу. На його думку, такого роду екскурсії «...в высшей степени полезны и желательны для подрастающего поколения, приучая его сознательно относиться к далекому прошлому, интересоваться

и дорожить памятниками глубокой древности» [Федоровский, 1916, с. 9, 10].

Є також свідчення, що в 1916 р. О. С. Федоровський проводив археологічні розкопки поблизу Новочеркаська [Лунин, 1962, с. 12].

Таким чином, ми можемо відзначити, що за час після проведення XII Археологічного з'їзду і до Жовтневої революції 1917 р. серед харківських дослідників археологічними розкопками займалися лише О. С. Федоровський та В. О. Бабенко. Цікаво також відзначити, що протягом 1915–1916 і 1916–1917 навчальних років приват-доцент А. І. Успенський читав у Харківському університеті курс археології, а В. П. Бузескул – лекції про егейську культуру [Клочков, 1917, с. 178, 181; Обзорение преподавания..., 1915, с. 24; Обзорение преподавания..., 1916, с. 14].

Тепер розглянемо ситуацію, яка склалася у галузі археологічної науки у Харкові у перші роки після Жовтневої революції 1917 р., тобто в останні роки існування Харківського університету до реформи 1920 р. Справа в тому, що протягом травня-липня 1920 р. Наркомпрос УРСР видав декілька наказів, завдяки яким Харківський університет де-юре припинив своє існування. Юридичний факультет університету увійшов до складу Інституту народного господарства, на базі медичного факультету разом з жіночим медичним інститутом було створено Харківську медичну академію. Історико-філологічний та фізико-математичний факультети були перетворені на вищі педагогічні курси, а вже в липні того ж року на їх базі було створено Академію теоретичних знань, а потім Харківський інститут народної освіти [ЦДАВО України, Ф. 116, оп. 2, спр. 29, арк. 66, 126, 196; Харьковский государственный университет, 1980, с. 47; Рябченко, 2000, с. 18]. Діяльність ВУЗу під назвою Харківський державний університет було поновлено 21 липня 1933 року [Харьковский государственный университет, 1980, с. 62].

У 1918 р. була опублікована праця проф. В. П. Бузескула, в якій розглядалися матеріали, знайдені під час розкопок пам'яток егейської або крито-мікенської культури. На початку книги автор звертав увагу читачів на важливість археологічних знахідок для вивчення історії. Дуже важливим, на наш погляд, є те, що В. П. Бузескул робив свої висновки, спираючись як на

археологічні, так і на письмові джерела [Бузескул, 1918].

У тому ж 1918 р. на сторінках журналу «Наше минуле» з'являється стаття Ф. І. Шміта, в якій учений висловлював своє занепокоєння станом охорони й дослідження археологічних пам'яток в Україні. Щоб змінити таке становище, на думку Ф. І. Шміта, слід було скликати Всеукраїнський археологічний з'їзд, який би накреслив план майбутньої роботи для дослідження і збереження археологічних пам'яток України. Депутати з'їзду повинні були створити єдиний археологічний центральний виконавчий орган для поліпшення цієї праці. А для підготовки наукових кадрів археологів, вважав Ф. І. Шміт, треба було створити в Україні Археологічний Інститут [Шміт, 1918]. Занепокоєння Ф. І. Шміта долею археологічних пам'яток України мало під собою певні підстави, бо з багатьох місць України надходили звістки про проведення грабіжницьких розкопок. Були такі приклади й на Харківщині. Один німецький археолог без дозволу органів влади власними силами вів археологічні розкопки на відомому Верхньо-Салтівському могильнику [Археологія, 1918, с. 198–200; Тесленко, 1927, с. 353].

Наступного 1919 р. з'являються дві праці Ф. І. Шміта – «Искусство древней Руси-Украины» та «Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела», матеріали яких певною мірою базувались й на даних археологічних розкопок [Шмит, Искусство древней Руси..., 1919; Шмит, Исторические, этнографические..., 1919].

Як в останні передреволюційні, так і в перші післяреволюційні роки найактивнішим працівником у галузі археологічної науки був О. С. Федоровський. У 1917 р. він працює у Комітеті охорони пам'яток старожитностей, мистецтва та природи в Україні [Латуха, 1991, с. 24]. У 1918 р. виходить друком праця вченого «Доисторическое прошлое Харьковской губернии». Ця праця мала скоріше не науковий, а науково-популярний характер і на той час могла б використовуватися як короткий вступний курс в археологію. О. С. Федоровський надавав у ній характеристику всім типам археологічних пам'яток та епох і наводив приклади знахідок подібних пам'яток на Харківщині. Брошура містила у собі значну кількість малюнків та фотографій речей різних епох, знайдених на території краю [Федоровский,

Доисторическое прошлое..., 1918]. Того ж року О. С. Федоровський разом з В. О. Барвинським опублікували статтю, присвячену історії Харківщини з найдавніших часів до сучасності [Федоровский, Барвинский, 1918]. Перша частина статті, скоріш за все, належала О. С. Федоровському, бо вона за своїм змістом майже повністю співпадала з текстом згаданої вище брошури. На відміну від неї, в цій статті вчений вказував на знахідки речей, подібних до речей з Донецького городища, на двох городищах, розташованих поблизу Ніцахського могильника в Охтирському повіті [Федоровский, Барвинский, 1918, с. 241].

Починаючи з 1919 р. у літературі трапляються згадки про існування при Харківському університеті Археологічного музею як самостійної наукової установи [Шмит, Исторические, этнографические..., 1919, с. 80]. Із самого початку його створення і до 1936 р. незмінним директором музею був О. С. Федоровський, який з 1919 р. почав проводити там археологічний семінар [Из деятельности..., 1922, с. 151; Зайцев, Латышева, 1992, с. 105]. Після ліквідації у 1920 р. університету Музей отримав статус міського. З цього часу протягом 1920-х і початку 1930-х років він був тим центром у Харкові, навколо якого гуртувалися основні археологічні сили [Скирда, 1996].

Можна також зробити припущення, що у перші три роки радянської влади О. С. Федоровський підготував до друку дві статті, які були опубліковані у 1921 р.: «Доисторические древности в бассейне р. Донца» та «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне» [Федоровский, Доисторические древности..., 1921; Федоровский, Доисторические разработки..., 1921]. Але, не маючи у цьому впевненості, ми не станемо розглядати їх у даному випадку, оскільки наше дослідження обмежується 1920 р.

Розповідаючи про становище археології на Харківщині у перші післяреволюційні роки, доречно, на наш погляд, згадати ім'я М. В. Сібільова. 14 січня 1920 р. він заснував у м. Ізюмі краєзнавчий музей, директором якого він був протягом 15 років. Того ж року він почав досліджувати в археологічному відношенні узбережжя Дінця. В день відкриття Музею, яке відбулося 20 травня 1920 р., учений виступив з доповіддю про далеке минуле

Ізюма [Цвейбель, 1973, с. 132; Федоровский, 1923, с. 261–262; Денко, 1927, с. 222].

Таким чином, ми бачимо, що у перші три післяреволюційні роки продовжували свою діяльність на користь археологічної науки О. С. Федоровський, В. П. Бузескул та Ф. І. Шмит, а також почав здійснювати археологічні дослідження М. В. Сібільов.

Підбиваючи підсумок становища й розвитку археологічної науки у Харківському університеті в останній ріки XIX та перші десятиріччя XX століть, у першу чергу треба відзначити, що особливого піднесення вона зазнала під час підготовки і проведення XII та XIII Археологічних з'їздів, які відбулися, відповідно, у 1902 р. у Харкові та в 1905 р. у Катеринославі.

ВИСНОВКИ

Розглянувши археологічні дослідження, які проводилися вченими Харківського університету у XIX – на початку XX ст. ми дійшли висновку, що такі дослідження почали здійснюватися уже з перших років існування цього навчального закладу. Перші з відомих нам археологічних досліджень були проведені у 1807 р. проф. І. С. Рижським на Ольвійському городищі. Вченим було зроблено загальний опис городища і висловлено деякі припущення відносно нього. До 1811 р. відносяться дослідження проф. Х. П. Роммелем письмен на камені, знайдених біля сучасного м. Слав'янська. Важливе значення для розвитку археології у Російській імперії, насамперед у методологічному плані, мала праця професора Харківського університету Г. П. Успенського «Опыт повествования о древностях русских» (1811 р.). Вченим також була складена програма для збирання історичних (у тому числі й археологічних) свідоцтв. Займався Г. П. Успенський і дослідженням стародавніх монет. Розпочинав свою кар'єру у Харківському університеті й майбутній академік П. І. Кеппен. Засновник університету В. Н. Каразін збирав свідоцтва про городища Харківщини, а також був першим, хто розпочав розкопки ґрунтових поховань на території Харківської губернії. У другій половині 30-х років XIX ст. почав планомірно досліджувати, розкопувати і наносити на мапу археологічні пам'ятки на Харківщині В. В. Пассек. Дослідник встановив, що городища Харківської губернії відносяться до різного часу, вперше ототожнив Каганово городище з літописним містом Дінцем і дав йому назву Донецьке. Він також поставив питання про співвідношення кам'яних баб і курганів та робив повідомлення про старожитності Харківщини на сторінках різноманітних видань. Свою наукову діяльність починав у Харківському університеті й академік І. І. Срезневський. У цей час він переважно досліджував городища на західнослов'янських землях, хоча цікавився і пам'ятками Харківщини. У 1861 р. було опубліковане повідомлення ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова про його закордонне відрядження, де значне місце посідали

матеріали західноєвропейських колекцій старожитностей. З кінця 50-х і протягом 60-х років XIX ст. займався археологією професор геології Харківського університету Н. Д. Борисяк. Найцікавіші праці вченого цього періоду були присвячені розкопкам курганів Хохlach у м. Новочеркаську і Жмеліній могилі на Харківщині. За час з моменту виникнення Харківського університету й до кінця 60-х років XIX ст. у ньому читалися курси, які містили у своїх назвах слова «старожитності» та «археологія». Але до археології в її сучасному розумінні вони не мали відношення.

У період з кінця 60-х і до кінця XIX ст. археологічна наука у Харківському університеті розвивалася більш жваво, ніж у першій половині століття. Таке пожвавлення, вочевидь, було пов'язане з проведенням у Росії з 1869 р. Археологічних з'їздів. Проф. Н. Д. Борисяк напередодні I Археологічного з'їзду, який проходив у Москві, надрукував у місцевій пресі кілька статей про дослідження археологічних пам'яток в Облaсті Війська Донського й надіслав організаторам з'їзду різноманітні старожитності та малюнки. Виступи харківських учених на I і II Археологічних з'їздах не були пов'язані з археологією. На III Археологічному з'їзді (Київ, 1874 р.) проф. Н. Д. Борисяк виступив з повідомленням про археологічні знахідки на території Катеринославської та Харківської губерній. З 1874 р. М. Я. Аристов одним з перших у Росії почав читати у Харківському університеті курс археології.

У 1879 р. зберігачем Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету Г. С. Чіріковим було написано статтю, присвячену кам'яним бабам Харківської губернії, а в 1881 р. надруковано статтю проф. Ю. І. Морозова про городища Харківщини. З 1881 по 1885 рік працював у Харківському університеті Д. І. Яворницький. За цей час він знайшов майстерню кам'яних знарядь та розкопав кілька десятків курганів, які містили поховання різних епох. Результати цих досліджень були оприлюднені вченим на сторінках преси та у виступах на VI Археологічному з'їзді (Одеса, 1884 р.).

З 1883 р. почав працювати у Харківському університеті Д. І. Багалій. Починаючи з VI, він брав участь в усіх (крім IX-го) Археологічних з'їздах, які відбулися в Росії у XIX ст. На найбільшу увагу, з точки зору археології, заслуговують його доповіді на X

й XI з'їздах про значення археографічних джерел для розвитку археології та зроблена ним на VIII з'їзді доповідь під назвою «Общий очерк древностей Харьковской губернии», в якій Д. І. Багалій вперше звернув увагу дослідників на існування на території Харківської губернії пам'яток кам'яної доби. До того ж протягом усього розглянутого нами періоду вчений друкував у різних виданнях статті, головною метою яких було викликати зацікавленість широких верств населення (але особливо вчених) до археології.

Протягом 80–90-х років XIX ст. займалися археологічними дослідженнями й місцеві любителі старожитностей – І. М. Бич-Лубенський, І. А. Зарецький та В. Ф. Спесівцев. Вони знаходили підтримку Харківського історико-філологічного товариства, створеного при Харківському університеті у 1877 р.

У 90-х роках XIX ст. було надруковано декілька пов'язаних з археологією статей та рецензій, що належали Є. К. Редіну, який почав працювати у Харківському університеті з 1893 р. У 1898 р. він разом з Є. П. Тріфільєвим провів розкопки кургану з похованням бронзової доби у Куп'янському повіті. Результати цих досліджень були видані окремою працею. Археологічні свідчення містилися у курсі палеонтології, виданому у 1893 р. проф. О. В. Гуровим, а у 1896 р. вийшла з друку стаття іншого професора Харківського університету – Г. В. Левицького, – у якій він розповідав про власні розкопки курганів і закликав до планомірних розкопок городищ та курганів на Харківщині.

Найбільшого піднесення археологічна наука у Харківському університеті зазнала у перші роки XX ст., що було пов'язано з підготовкою і проведенням XII і XIII Археологічних з'їздів (відповідно, в 1902 р. у Харкові та у 1905 р. у Катеринославі). Проф. Д. І. Багалій здійснив у ці роки розкопки слов'янського могильника біля с. Ніцахи Охтирського повіту та розкопав 17 курганів скіфської доби у Богодухівському та Валківському повітах Харківської губернії. Головною заслугою вченого було складення до XII Археологічного з'їзду археологічної мапи Харківської губернії. У зазначений відрізок часу плідно працювали й інші вчені Харківського університету. Проф. Є. К. Редін брав участь у розкопках курганів поблизу

м. Ізюма, досліджував мозаїчний та фресковий живопис будівель стародавнього Херсонеса, а також видав декілька праць, пов'язаних з археологією. В. Ю. Данилевичем було проведено розкопки пам'яток неолітичної доби та курганів з похованнями різних часів на території Богодухівського, Валківського, Охтирського та Сумського повітів, досліджено Хорошівське та Донецьке городища, а також різноманітні археологічні пам'ятки Криму. Вченим було складено мапу знахідок монетних скарбів та окремих монет на території Харківської губернії. Є. П. Тріфільєвим протягом п'яти перших років XX ст. було розкопано кілька десятків курганів різних епох на території Харківського, Куп'янського та Маріупільського повітів, причому головну увагу він приділяв курганам з кам'яними бабами. У ці ж часи О. М. Покровським було проведено розкопки курганів енеолітичної, бронзової та скіфської доби в Ізюмському та Зміївському повітах. Досліджував він, як, до речі, й Є. П. Тріфільєв, і Верхньо-Салтівський катакомбний могильник. Але найбільші розкопки на цьому могильнику були проведені його відкривачем В. О. Бабенком, який, крім того, проводив дослідження і на Вовчанському городищі. Проф. Л. Ю. Шепелевич досліджував городища і кургани Вітебської губернії (це були одні з перших розкопок у Беларусі). У межах підготовки до XII Археологічного з'їзду підбив підсумки своїх досліджень біля с. Райгородки Ізюмського повіту. В. Ф. Спесівцев, а проф. М. О. Попов здійснив дослідження черепів з різноманітних поховань, розкопаних на Харківщині. Дослідженням пам'яток неолітичної доби напередодні XII Археологічного з'їзду займалися О. Я. Єфименко та приват-доцент М. О. Федоровський. Разом зі вченими брали участь у проведенні розкопок, а також здійснювали власні розкопки і студенти Харківського університету М. Є. Воронець та П. П. Єфименко.

У студентські роки (з 1903 р.) почав займатися археологією й О. С. Федоровський. Вже на виставці XIV Археологічного з'їзду (Чернігів, 1908 р.) була представлена значна колекція неолітичних речей, зібраних молодим дослідником. Від цього часу й до 1920 р. О. С. Федоровський був, на наш погляд, одним з провідних учених Харківського університету, хто працював

у галузі археології. За ці роки він проводив розкопки Верхньо-Салтівського могильника, Салтівського городища, курганів біля м. Вовчанська, а також досліджував пам'ятки Кубанської області і вивчав під час закордонного відрядження археологічні колекції у західноєвропейських країнах. Результати досліджень О. С. Федоровського були опубліковані. З 1919 р. він очолив Археологічний музей, який став головним центром археологічних досліджень на Харківщині.

За останні роки (до 1920 р.) археологічними розкопками з харківських дослідників, окрім О. С. Федоровського, займався лише В. О. Бабенко, який продовжував досліджувати Салтівський комплекс. У ці ж роки вийшло декілька праць таких харківських учених, як професори Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, Ф. І. Шміт та М. Ф. Сумцов; у цих працях містився й археологічний матеріал. Треба також відзначити, що з 1920 р. розпочав свою діяльність на користь археології ізюмський дослідник М. В. Сібільов.

Методика, якою користувалися вчені Харківського університету, відповідала розвитку археологічної науки того часу. Кургани розкопувалися колодязним і траншейним методами, а інколи насип кургану знімали повністю. Траншейний метод використовували і під час розкопок Верхньо-Салтівського могильника та Донецького городища. Речі, здобуті під час цих розкопок, передавалися у столичні музеї і Музей витончений мистецтв та старожитностей Харківського університету, а потім до Археологічного музею, створеного на його основі.

Таким чином, ми бачимо, що археологічними дослідженнями вчені Харківського університету займалися з перших років його існування, але на той час вони були в основному випадковими і не були пов'язані між собою. Єдиним виключенням були планомірні розкопки, які наприкінці 30-х років XIX ст. проводив В. В. Пассек. З кінця 60-х років цього ж століття позначилося певне пожвавлення археологічних досліджень серед учених Харківського університету, що, скоріш за все, відбувалося через початок проведення археологічних з'їздів. Значного піднесення археологічна наука у Харкові зазнала на початку XX ст., що було пов'язано з проведенням спочатку в Харкові (1902 р.), а потім у Катеринославі (1905 р.) XII і XIII Археологічних з'їздів. Але пізніше

зацікавленість археологією в стінах Харківського університету поступово вщухає. В останні роки перед реорганізацією університету (у 1920 р.) археологічними дослідженнями займалися (хоча й досить плідно) лише окремі вчені (О. С. Федоровський та В. О. Бабенко). Розкопки археологічних пам'яток, які проводилися перед XII Археологічним з'їздом, задали напрямок археологічним дослідженням, в межах яких археологи Харкова працюють й дотепер.

У тому, що археологічна наука на Харківщині розвивалася саме таким чином, немає нічого дивного, бо, за словами Д. А. Авдусіна, до Жовтневої революції археологія не була університетською наукою [Авдусин, 1968, с. 181]. Втім, на наш погляд, Харківський університет був для свого краю більшим археологічним центром, ніж навіть Московський та Петербурзький університети – для своїх регіонів. Справа в тому, що більшість археологів Петербурга працювала у складі Археологічної Комісії, а більшість московських учених, які займалися цією наукою, – у Московському археологічному товаристві.

Взагалі, розглянутий нами матеріал дає змогу дійти висновку, що рівень розвитку археологічної науки в Харківському університеті відповідав рівню її загального розвитку в Російській імперії. А за словами таких відомих дослідників, як В. Ф. Генінг, С. М. Бібіков та В. М. Массон, у період XIX – поч. XX ст. у Росії були зроблені лише перші кроки у розвитку археології: зростали колекції старожитностей музеїв, накопичувалися факти для наукового осмислення і робилися спроби окреслити коло проблем і задач археологічної науки [Генінг, 1983, с. 53; Бибигов, 1967, с. 47; Массон, 1980, с. 18–19].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів ІА НАН України. – Ф. 3. – Спр. 53.
2. Архів ІА НАН України. – Ф. 7. – Спр. 13.
3. Архів ІА НАН України. – Ф. 7. – Спр. 25. – 17 арк.
4. Архів ІА НАН України. – Ф. 7. – Спр. 37.
5. Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/3503.
6. Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/3504.
7. Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/3511.
8. Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/3514.
9. Архів ІА НАН України. – Ф. А. – Спр. В/4257.
10. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 68.
11. ЦДАВО України. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 29.
12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7966. – Арк. 3.
13. Аристов Н. Я. Русские народные предания об исторических лицах и событиях // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 337–347.
14. А. Я. Редин Е. К. История искусства и русские художественные древности. Издание журнала «Мирный труд». Харьков. 1902 // Исторический вестник. – 1903. – Т. 92. – С. 324.
15. Авдусин Д. А. Археология в московском университете (1922–1965) // Очерки по истории советской науки и культуры. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – С. 181–199.
16. Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія // Збірник Історично-філологічного відділу. – 1927. – Т. 1. – № 51. – С. 1–146.
17. Алексеев Л. В. XII Археологический съезд в Харькове (1902) // РА. – 1992. – № 4. – С. 196–198.
18. Алякритский Н. И. Древности Дмитриевского уезда, Курской губернии и церковей г. Дмитриева // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 376–384.
19. Археологические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // ХГВ. – 1908. – 13 июня. – С. 3.
20. Археология в ХГУ за 40 лет. Путеводитель по выставке в археологическом музее ХГУ. – Х.: Изд-во ХГУ, 1958. – 48 с.
21. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 3. – 573 с.
22. Археология // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 198–202.
23. Аристов Н. Я. Заметка о поучениях епископа Серапиона // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 41–48.
24. Бабенко В. Древне-Салтовские придонские окраины южной России // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 434–460.
25. Бабенко В. А. Археологические раскопки в Верхнем Салтове // ХГВ. – 1902. – 26 июня; 8, 12 июля.
26. Бабенко В. А. Археологические раскопки в Волчанском уезде // ХГВ. – 1903. – 28 августа. – С. 2–3.
27. Бабенко В. А. Волчанское городище // ХГВ. – 1903. – 5 сентября. – С. 3.

28. Бабенко В. А. Волчанское городище. (Опыт исследования его в 1903 г.) // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 353–357.
29. Бабенко В. А. Дневник Археологических раскопок в с. Верхнем Салтове 1906 г. // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 411–418.
30. Бабенко В. А. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905–6 году // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 387–393.
31. Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове» // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 394–410.
32. Бабенко В. А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года // Труды XIV АС в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. 3. – С. 216–231.
33. Бабенко В. А. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 522–529.
34. Бабенко В. А. Дневник раскопок 1911 года // Труды XV АС в Новгороде 1911. – М., 1914. – Т. 1. – С. 446–464.
35. Бабенко В. А. Дневник раскопок 1912 года // Труды XV АС в Новгороде 1911. – М., 1914. – Т. 1. – С. 473–480.
36. Бабенко В. А. Дневник раскопок I-го катакомбного могильника в сл. Верхнем Салтове 1908 года // Труды XIV АС в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. 3. – С. 232–237.
37. Бабенко В. А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года // Труды XIV АС в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. 3. – С. 216–231.
38. Бабенко В. А. Продолжение систематических раскопок в Верхнем Салтове // Труды XIV АС в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. 3. – С. 238–254.
39. Бабенко В. А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем-Салтове Волчанского уезда Харьковской губ. // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 547–522.
40. Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 381–386.
41. Багалей Д. Заметка по поводу международных конгрессов доисторической археологии с антропологией и зоологией // ХГВ. – 1891. – 27 марта. – С. 2.
42. Багалей Д. И. VIII-й археологический съезд в Москве // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Март. – С. 464–484.
43. Багалей Д. И. Археологические материалы, как источник археологии // Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 83–89.
44. Багалей Д. И. Археологические материалы, как источник археологии. – М., 1901. – 9 с.
45. Багалей Д. И. Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 131–147.
46. Багалей Д. И. Гавриил Петрович Успенский // Сборник ХИФО. – 1912. – Т. 20. – С. 349–356.
47. Багалей Д. И. Заметка об альбоме археологических древностей И. А. Зарецкого // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – Декабрь. – С. 148–149.
48. Багалей Д. И. Материалы для биографии гр. А. С. Уварова // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 370–374.

49. Багалеї Д. І. Матеріали к біографії гр. А. С. Уварова. – Х., 1905. – 5 с.
50. Багалеї Д. І. О вновь открытых материалах для истории левобережной Украины (Архив Полтавск. Губ. Правл.) // Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1889. – Т. 2. – С. 79–82.
51. Багалеї Д. І. Общій очерк древностей Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1890. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 76–92.
52. Багалеї Д. І. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 1–92.
53. Багалеї Д. І. Письмо Ходаковского к З. Я. Карнееву // Киевская старина. – 1891. – Т. 33. – Июнь. – С. 469–475.
54. Багалеї Д. І. План работы XIV Археол. Съезда // Правила XIV АС в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного Комитета 7–9 февраля 1906 г. – М., 1906. – С. 32–33.
55. Багалеї Д. І. По вопросу о составлении археологической карты Харьковской губернии: (К любителям местн. древностей) // ХГВ. – 1889. – 1 апреля. – С. 2.
56. Багалеї Д. І. Послесловие к статье свящ. В. Спесивцева «Случайная археологическая находка» // Харьковский сборник. – 1892. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 191–194.
57. Багалеї Д. І. Предисловие к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. I–IV.
58. Багалеї Д. І. Программа для собиранія историко-географических и археологических сведений // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. VIII–X.
59. Багалеї Д. І. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 года // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 369–378.
60. Багалеї Д. І. Раскопка курганов в Изюмском уезде Харьк. губ., произведенная И. М. Бич-Лубенским // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. 3. – С. 316–319.
61. Багалеї Д. І. Русская история. – Х., 1909. – Ч. 1. – 217 с.
62. Багалеї Д. І. Русская история. С картами, планами и снимками с памятников древности и искусства. – М., 1914. – Т. 1. – 513 с.
63. Багалеї Д. І. Сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – Октябрь. – С. 53–56.
64. Багалеї Д. І. Что желательно для русской исторической географии? // Труды VII АС в Ярославле 1887. – М., 1890. – Т. 1. – С. 73–79.
65. Багалеї Д. І., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906. – 329 с.
66. Банк А. В. Ф. И. Шмит. (К 90-летию со дня рождения) // Византийский временник. – 1969. – Т. 30. – С. 318–320.
67. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1892. – Кн. 5. – 520 с.
68. Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1888. – Кн. 1. – 344 с.
69. Белый С. А. Выставки археологического съезда. Древности исторические // ХГВ. – 1902. – 24 августа.
70. Березовець Д. Т. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцівського та роменського типів) // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 3. – С. 136–150.

71. Бибииков С. Н. К 50-летию археологической науки на Украине // СА. – 1967. – № 3. – С. 47–72.
72. Бич-Лубенский К. Вниманию XII археологического съезда // ХГВ. – 1902. – 17 августа.
73. Бич-Лубенский К. Музыкальный вечер XII археологического съезда // ХГВ. – 1902. – 21 августа.
74. Борисяк Н. Об археологических открытиях в Новочеркасске // Современная летопись. – 1864. – 23 июля. – С. 1–6.
75. Борисяк Н. Письмо в редакцию // ХГВ. – 1869. – 15 марта. – С. 2.
76. Борисяк Н. Письмо в редакцию // ХГВ. – 1869. – 25 января. – С. 1–2.
77. Борисяк Н. Д. Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 205–211.
78. Брикнер А. Г. Какие могут быть устраиваемы, при университетском преподавании археологии, практические упражнения и занятия // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 39–48.
79. Брусилов Н. О древней Русской монете // Вестник Европы. – 1812. – Ч. 63. – № 11. – С. 225–232.
80. Бузескул В. П. Библиографическая заметка о книгах, изданных в Харькове // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. 3. – С. 299–306.
81. Бузескул В. П. Древнейшая цивилизация в Европе. Эгейская или крито-микенская культура. – Х.: Союз, 1918. – 79 с.
82. Буслаев Ф. И. О преподавании археологии // Труды I АС в Москве 1869. – М., 1871. – Т. 1. – С. 75–82.
83. В. Н. Каразин (1773–1842): Библиография. – Х.: Изд-во ХГУ, 1953. – 116 с.
84. Веселовский Н. И. История императорского Русского Археологического общества за первое пятидесятилетие его существования 1846–1896. – СПб., 1900. – 514 с.
85. В-ко И. Ф. Заметка // ХГВ. – 1865. – № 92. – С. 683–684.
86. В-мъ П-ъ. Бериславль // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – М., 1842. – Кн. 5. – С. 216–222.
87. Воскресенский. Выставки XII археологического съезда // ХГВ. – 1902. – 19 августа.
88. Высочайшее повеление от 8 июля 1841 г. «О продолжении пребывания за границею Адъюнкта Харьковского Университета Срезневского» // ЖМНП. – 1841. – Ч. 31. – Отд. I. – С. 34.
89. Выставка Н. М. И. А. Зарецкий – сотрудник оренбургского музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 116–118.
90. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – 296 с.
91. Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. – К.: Наук. думка, 1983. – 224 с.
92. Голубкин Ю. А., Могилка О. Н. М. Н. Петров как историк // Вестник ХГУ. – 1988. – № 316: История. – Вып. 22. – С. 25–31.

93. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174–225.
94. Гомоляко А. О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича. – Ніжин : ТОВ «Аспект-Поліграф», 2013. – 164 с.
95. Готье Ю. В. Доклад о раскопках 1901 года в окрестностях с. Каменки Харьковской губ., Изюмского уезда // Древности. Труды ИМАО. – 1902. – Т. 19. – Вып. 3. – С. 100–107.
96. Грушевский М. С. Древняя Русь в новых курсах // Голос минувшего. – 1915. – № 9. – С. 304–313.
97. Гуров А. Геологические исследования в южной части Харьковской губернии и прилегающих местностях. – Х., 1869. – 194 с.
98. Гуров А. В. Палеонтология: Курс орд. профессора Харьковского университета. – Х., 1892. – 699 с.
99. Данилевич В. Записка о древностях в окрестностях д. Кекенеиз, Ялтинского уезда // ИТУАК. – Симферополь, 1907. – № 40. – С. 56–60.
100. Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец // АЛЮР. – 1904. – № 4–5. – С. 183–197.
101. Данилевич В. Е. Донецкое и Хорошево городища // Сборник ХИФО. – 1902. – Т. 13. – С. 227–229.
102. Данилевич В. Е. Заметки по археологии и нумизматике // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 375–395.
103. Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 374–410.
104. Данилевич В. Е. Материалы к нумизматической библиографии // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 390–404.
105. Данилевич В. Е. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV столетия // Труды IX АС в Вильне 1893. – М., 1895. – Т. 1. – С. 260–265.
106. Данилевич В. Е. Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах, Харьковской губ. // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 365–372.
107. Данилевич В. Е. По поводу одного погребения вырезанного с землей // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 361–364.
108. Данилевич В. Е. Раскопка курганов около с. Буд и х. Березовки, Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 411–433.
109. Данилевич В. Е. Третий Областной Историко-Археологический Съезд в г. Владимире. (Отчет о командировке) // Записки императорского Харьковского университета. – 1907. – Кн. 3–4. – С. 45–56.
110. XII археологический съезд // ХГВ. – 1902. – 17–28 августа.
111. Двенадцатый Археологический съезд в Харькове в 1902 г. – М., 1900. – 34 с.
112. Ден-ко В. Изюмский музей та його старожитності // Червоний шлях. – 1927. – № 9–10. – С. 221–224.

113. Деятельность историко-филологического общества за 1884^{1/2} год // Харьковский календарь за 1886 г. – Х., 1885. – С. 461.
114. Доклад Н. А. Федоровского // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 48–50.
115. Донесение адъюнкта Срезневского, г. Министру Народного Просвещения, из Вены, от 8 (20) Февраля 1841 года // ЖМНП. – 1841. – Ч. 31. – Отд. IV. – С. 9–36.
116. Донесение адъюнкт-профессора Срезневского, г. Министру Народного Просвещения // ЖМНП. – 1843. – Ч. 37. – Отд. IV. – С. 39–74.
117. Древности Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1884 год. – Х., 1883. – С. 345–353.
118. Дринов М. С. Сказание о Святогоре и Земной тяге в южно-славянской народной словесности // Труды VIII АС в Москве 1890. – М., 1895. – Т. 2. – С. 10–19.
119. Дроздовский В. В. Д. І. Багалій // Труды Института славяноведения АН СССР. – 1932. – № 11. – С. 402–408.
120. Дубовиков А. Н. Воспоминания «Корчевской кузины» Герцена // Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 1. – С. 5–46.
121. Ефименко А. Я. Стоянки на реке Донце против с. Кочетка // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 342–344.
122. Жебелев С. А. Введение в археологию. История археологического знания. – Петроград: Наука и школа, 1923. – Ч. 1. – 199 с.
123. Жебелев С. А. Памяти Е. К. Редина // Записки классического отделения РАО. – СПб., 1910. – Т. 6. – С. VIII–XIII.
124. Життєпис проф. В. Ю. Данилевича. (Складений їм самим) // Записки Историко-філологічного Відділу Української Академії Наук. – 1919. – Кн. 1. – С. LXXXV–LXXXVI.
125. Забелин И. Е. В чем заключаются основные задачи археологии, как самостоятельной науки // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 1–17.
126. Забелин И. Е. Исторический очерк деятельности Общества истории и древностей российских с 1804 по 1884 годы // Забелин И. Е. Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете за 1815–1888 годы. – М., 1889. – С. V–XXXII.
127. Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета // Вестник ХГУ. – 1992. – № 362 : История – Вып. 25. – С. 103–110.
128. Замечания и выписки // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. – СПб., 1838. – Кн. 1. – С. 251–267.
129. Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1887. – Вып. 1. – С. 142–151.
130. Замира А. Разрытый курган. (Известие из Харькова) // Одесский вестник. – 1861. – 7 октября. – С. 487.
131. Записка о достопримечательностях Москвы // Украинский вестник. – 1818. – Май. – С. 121–143.
132. Записка о достопримечательностях Москвы // Украинский вестник. – 1818. – Июнь. – С. 245–253.

133. Запорожская старина / Изд. И. И. Срезневским. – Х., 1833. – Ч. 1. – 168 с.
134. Запорожская старина / Изд. И. И. Срезневским. – Х., 1835. – Ч. 2. – 168 с.
135. Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки (с рисунками) // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 229–246.
136. И. И. Срезневский и празднование его юбилея // ХГВ. – 1879. – 4 апреля. – С. 2–3.
137. Иваненков Г. Слобода Верхний Салтов. (Волчанского уезда) // ХГВ. – 1859. – 22 мая. – С. 365–366.
138. Из деятельности научно-исследовательских учреждений // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 143–158.
139. Известия XIII АС в Екатеринославе. 15–27 августа. – Х., 1905. – 157 с.
140. Извлечение из отчета императорского Харьковского университета за 1851–1852 академический год // ХГВ. – 1852. – 4 октября. – С. 360–362.
141. Измаил Иванович Срезневский. Краткий биографический очерк. – СПб., 1913. – 40 с.
142. История археологии: личность и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – Спб.: Нестор-История, 2011. – 364 с.
143. История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Х., 1992. – 231 с.
144. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К.: ІА НАН України, 2012. – 362 с.
145. К XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. Харьковская комиссия по подготовке съезда // ХГВ. – 1903. – 29 апреля. – С. 2.
146. К предполагаемому «Описанию Харьковской губернии» // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – Июль. – С. 120–129.
147. К предстоящему археологическому в Харькове // ХГВ. – 1901. – 15 ноября. – С. 2.
148. Кадеев В. И., Латышева В. А., Мещеряков В. Ф., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.) // Вестник ХГУ. – 1991. – № 357 : История. – Вып. 24. – С. 50–69.
149. Кадеев В. И. Український краєзнавець і археолог В. О. Бабенко // УІЖ. – 1967. – № 12. – С. 104.
150. Казанский П. Е. О преподавании археологии // Труды I АС в Москве 1869. – М., 1871. – Т. 1. – С. 83–88.
151. Каразин В. Н. Взгляд на украинскую старину. (1842) // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина. – Х., 1910. – С. 599–606.
152. Каразин В. Н. Дополнение к статье о наших древностях, напечатанной в предыдущем номере // ХГВ. – 1839. – 27 мая.
153. Каразин В. Н. О древностях Слободско-Украинской губернии // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина. – Х., 1910. – С. 584–587.
154. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок. – Х., 1902. – 233 с.
155. Каталог выставки XIII Археологического съезда. – Екатеринослав, 1905. – 80 с.

156. Каталог выставки XIV АС в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Разд. паг.
157. Кеппен П. Список известнейшим курганам в России. – СПб., 1837. – 35 с.
158. Кеппен Ф. П. Биография П. И. Кеппена // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – 1911. – Т. 89. – № 5. – 170 с.
159. Кеппен Ф. П. К столетнему юбилею рождения П. И. Кеппена // Русская старина. – 1893. – Т. 78. – С. 88–106.
160. Клочков М. Харьков // Русский исторический журнал. – 1917. – № 1–2. – С. 178–184.
161. Козловская В. Я. Памяти проф. В. Е. Данилевича // СА. – 1937. – Т. 4. – С. 313–315.
162. Колеснікова В. І. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2007. – 192 с.
163. Коллекция графа Уварова // Правительственный вестник. – 1887. – № 181. – С. 2.
164. Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Ювілейне видання. – Х.: Видавництво ХДУ, 1940. – 132 с.
165. Корсун Н. Рассуждение о том, в чем состоит сущность истории, и какой надлежит способ ее изучения. Написанное кандидатом Николаем Корсуном для получения степени магистра по части исторических наук. – Х., 1824. – 32 с.
166. Костырь Н. Об учено-литературной деятельности в Харькове // ХГВ. – 1851. – 28 июля. – С. 225–229.
167. Краткий отчет о деятельности лекционной комиссии при Педагогическом отделе в 1897⁸ учебн. году (с 1 марта по 29 марта) // Сборник ХИФО. – 1899. – Т. 11. – С. 8–11.
168. Кропоткин В. В. Клады римских монет в Восточной Европе // ВДИ. – 1951. – № 4. – С. 243–282.
169. Крыганов А. В. Развитие археологической науки на Харьковщине // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Х., 1992. – С. 134–136.
170. Куник А. А. Литературные труды П. И. Кеппена // Записки императорской Академии Наук. – 1868. – Т. 12. – С. 107–142.
171. Курс Древней Истории, читанный в Харьковском университете заслуженным профессором М. Н. Петровым. – Х., 1881. – 359 с.
172. Лавровский Н. Из первоначальной истории Харьковского университета // ЖМНП. – 1869. – Ч. 145. – С. 235–260.
173. Латуха Т. И. Формирование археологической научной школы на Украине. А. С. Федоровский (1885–1939 гг.) // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава, 1991. – Ч. 2. – С. 24–26.
174. Левицкий Г. В. К вопросу об организации раскопок курганов и городищ в Харьковской и смежных губерниях // Сборник ХИФО. – 1896. – Т. 8. – С. 26–27.
175. Лунин В. Б. Археологическое изучение Подонья-Приазовья в дореволюционные и довоенные годы // Археологические раскопки на Дону. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1962. – С. 5–21.
176. Любичев М. В., Скирда В. В. Начальный этап изучения черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи // Актуальні проблеми сучасної науки у дослідженнях молодих вчених м. Харкова. – Х., Бізнес-Інформ, 1998. – С. 116–119.

177. Лявданский А. Н. Археологические исследования в БССР после Октябрьской революции // Сообщения ГАИМК. – 1932. – № 7–8. – С. 54–61.
178. Маньковська Р. В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохорону та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1996. – С. 57–69.
179. Массон В. М. У истоков теоретической мысли советской археологии // КСИА АН СССР. – 1980. – Вып. 163. – С. 18–26.
180. Местные известия // ХГВ. – 1901. – 1 октября. – С. 3.
181. Местные известия // ХГВ. – 1901. – 24 сентября. – С. 2.
182. Местные известия // ХГВ. – 1903. – 20 апреля.
183. Местные известия // ХГВ. – 1903. – 29 апреля.
184. Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.) // Вестник ХГУ. – 1991. – № 357: История. – Вып. 24. – С. 104–130.
185. Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – № 4. – С. 75–94.
186. Морозов Ю. И. Заметки и материалы по археологии // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 578–589.
187. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 82–97.
188. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // ХГВ. – 1881. – 15, 17 февраля.
189. Музей древностей императорского Харьковского университета // ХГВ. – 1902. – 5 ноября.
190. Нейлисов К. Введение в курс греческих древностей. – Х., 1867. – 15 с.
191. Некрологи. Никифор Дмитриевич Борисак. (1817–1882) // Статистический листок. – Х., 1882. – № 5. – С. 78–80.
192. О деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1878–1883 годы // Харьковский календарь на 1884 год. – Х., 1883. – С. 311–313.
193. О древних Римских монетах, найденных в Ахтырском уезде // Вестник Европы. – 1804. – Ч. 18. – № 22. – С. 127–129.
194. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 18⁴⁰/₄₁ академический год. – Х., 1840. – 19 с.
195. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 18⁴²/₄₃ учебный год. – Х., 1842. – 21 с.
196. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 1874–1875 учебный год. – Х., 1874. – 50 с.
197. Обзорение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1915–1916 учебный год. – Х., 1915. – 27 с.
198. Обзорение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916–1917 учебный год. – Х., 1916. – 15 с.
199. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве. 1–20 августа 1899 года. – М., 1899. – 32 с.

200. Олійник-Шубравська М. М. Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» // Яворницький Д. І. За чужий гріх. – Х., 1993. – С. 5–26.
201. От Харьковского губернского статистического комитета. Протокол обыкновенного собрания, состоявшегося 23 декабря 1864 года // ХГВ. – 1865. – 8 мая. – С. 151–155.
202. От Харьковского историко-филологического общества при Харьковском университете // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – Февраль. – С. 320–324.
203. Отец Спесивцев. Находка в Райгородке // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 153–156.
204. Открытие XII археологического съезда // ХГВ. – 1902. – 16 августа.
205. Отрывок из письма г. Пассека на имя Секретаря Общества об описании курганов // Русский исторический сборник. – 1837. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 127–128.
206. Отчет и протоколы И. Ф. Общества за 18⁹⁸/₉₉ г. // Сборник ХИФО. – 1900. – Т. 12. – С. I–XXII.
207. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 1887/₈ академическом году // Харьковский календарь за 1889 год. – Х., 1888. – С. 278.
208. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 18⁹⁰/₉₁ академическом году, составленный секретарем Общества Н. Ф. Сумцовым // Сборник ХИФО. – 1891. – Т. 3. – С. I–XXIV.
209. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 18⁹¹/₉₂ академическом году, составленный секретарем Общества Н. Ф. Сумцовым // Сборник ХИФО. – 1892. – Т. 4. – С. I–XXII.
210. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 1892–1893 академическом году, составленный Н. Ф. Сумцовым // Сборник ХИФО. – 1893. – Т. 5. – Вып. 1. – С. I–XIV.
211. Отчет о деятельности Харьковской Комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе, состоящей при Харьковском Историко-Филологическом Обществе. (1903–1905 гг.) // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. I–IV.
212. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова, в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Х., 1861. – 76 с.
213. Отчет о состоянии деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год // Записки императорского Харьковского университета. – 1907. – Кн. 3–4. – С. 1–139.
214. Отчет Общества Истории и Древностей Российских за 1838 год // Русский исторический сборник. – 1837. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 127–132.
215. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – 862 с.
216. Очерки России, издаваемые В. Пассеком. – СПб. – М., 1838–1842. – Кн. 1–5.
217. П. Е. Кое-что о древностях Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1887. – Вып. 1. – С. 161–167.
218. Памяти профессора Харьковского университета Егора Кузьмича Редина // Сборник ХИФО. – 1913. – Т. 19. – С. 1–27.

219. Паничкина М. З. Обзор археологических находок по газетным сообщениям в 1934–1935 гг. // СА. – 1937. – Т. 3. – С. 257–270.
220. Пассек В. Курганы и городища в Харьковской губернии // ЖМВД. – 1837. – Ч. 25. – № 9. – С. 539–550.
221. Пассек В. Киевопечерская обитель // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. – СПб., 1838. – Кн. 1. – С. 26–79.
222. Пассек В. Киевские Золотые ворота // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – СПб., 1840. – Кн. 2. – С. 139–150.
223. Пассек В. Границы Южной Руси до нашествия татар // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – М., 1840. – Кн. 2. – С. 195–216.
224. Пассек В. Замечательные городища в Харьковском и Валковском уездах // ХГВ. – 1841. – 20 сентября. – С. 329–332.
225. Пассек В. Обычай и поверья финнов // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – М., 1842. – Кн. 5. – С. 91–124.
226. Пассек В. Окрестности Переяславля // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – СПб., 1840. – Кн. 4. – С. 121–147.
227. Пассек В. Осетинцы // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. – СПб., 1838. – Кн. 1. – С. 138–200.
228. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – СПб., 1840. – Кн. 2. – С. 151–176.
229. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – СПб., 1840. – Кн. 4. – С. 97–120.
230. Пассек В. Очерк Харьковской губернии // ХГВ. – 1839. – 8 июня. – С. 169–173.
231. Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. – 1838. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 201–229.
232. Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии // ХГВ. – 1839. – 20 мая. – С. 115–118.
233. Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 2. – 791 с.
234. Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 1. – 519 с.
235. Письма Е. К. Редина к Н. Ф. Сумцову // Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца. – Х., 1909. – С. 19–63.
236. Письма И. И. Срезневского и Е. И. Срезневской // Из переписки И. И. Срезневского. 1829–1839 гг. Отд. отт. из журнала «Киевская старина». – К., 1901. – С. 8–65.
237. Письма разных лиц к В. Н. Каразину // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина. – Х., 1910. – С. 876–898.
238. Письмо Ив. Щелкова к председателю комитета // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 7–10.
239. Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб.: Нестор-История, 2010. – 316 с.
240. Побожий С. И. Харьковский университет: от классической до отечественной археологии (XIX – нач. XX вв.) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей (квітень, 1990). – Полтава, 1990. – С. 28–29.

241. Погодин М. П. Судьбы археологии в России // Труды I АС в Москве 1869 г. – М., 1871. – Т. 1. – С. 1–61.
242. Погодин М. П. Судьбы археологии в России // Труды I АС в Москве 1869. – М., 1871. – Т. 1. – С. 1–44.
243. Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 465–478.
244. Покровский А. М. Дневник раскопок // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 479–491.
245. Покровский А. М. О раскопках в селе Прелестном, Изюмского уезда // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 78–80.
246. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1861. – Т. 34. – 839 с.
247. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. 39. – 973 с.
248. Попов М. А. Анатомическое исследование костей, найденных при раскопках курганов в Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 1–38.
249. Попов М. А. Анатомическое исследование костей, найденных при раскопках курганов в Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 39–82.
250. Правила XIV АС в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного Комитета 7–9 февраля 1906 г. – М., 1906. – 43 с.
251. Правительственные постановления и распоряжения, касающиеся южнорусского края // Основа. – 1861. – № 7. – С. 153–175.
252. Протоколы заседаний Общества за 1899–1903 акад. годы // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 14. – С. I–LXXXVIII.
253. Протоколы заседаний общества, с 1840 по 1844 год // Русский исторический сборник. – 1843. – Т. 6. – С. 1–60. – Разд. паг.
254. Проф. Д. И. Багалей. Биография и библиографический указатель трудов // Сборник ХИФО. – 1912. – Т. 20. – С. IX–XXI.
255. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель. 1839–1842. – СПб., 1895. – 374 с.
256. Раскопки по реке Донцу // ХГВ. – 1902. – 26 апреля. – С. 2.
257. Редин Е. Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали. Соч. Н. Кондакова. СПб. 1892. VIII+394 стр., с 28 таблицами. 4 * // Византийский временник. – 1895. – Т. 2. – Вып. 1–2. – С. 222–233.
258. Редин Е. К. XII археологический съезд. – Б. м., б. г. – 4 с.
259. Редин Е. К. XIII-й археологический съезд в г. Екатеринославе: Обзор его трудов. – СПб., 1906. – 22 с.
260. Редин Е. К. X-й археологический съезд в Риге. – Х., 1897. – 27 с.
261. Редин Е. К. Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом, под редакцией действительного члена А. В. Орешникова. № 1 и 2. Москва 1893 г. // Записки императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 2. – С. 21–22.

262. Редин Е. К. Византийский Временник, издаваемый при императорской Академии Наук / Под ред. В. Г. Васильевского и В. Э. Релля. 1894 // Археологические известия и заметки. – СПб., 1894. – Т. 1, вып. 1. – № 8–9. – С. 2–7.
263. Редин Е. К. Графиня П. С. Уварова: (К двадцатилетию ее председательства в Императорском Московском Археологическом Обществе). – Х., 1905. – 8 с.
264. Редин Е. К. Древне-христианская пиксида Болонского Музея // Археологические известия и заметки. – 1893. – Т. 1. – № 7–8. – С. 239–250.
265. Редин Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII-му археологическому съезду в Харькове // ХГВ. – 1901. – 22 сентября.
266. Редин Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII-му археологическому съезду в Харькове. – Х., 1901. – 22 с.
267. Редин Е. К. Искусство и археология. (Библиография). – Спб., 1907. – 19 с.
268. Редин Е. К. Искусство и археология. (Критика и библиография). – Спб., 1905. – 55 с.
269. Редин Е. К. Искусство и археология. (Критика и библиография). – Спб., 1906. – 24 с.
270. Редин Е. К. Историко-филологическое общество при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877–1902). – Х., 1902. – 10 с.
271. Редин Е. К. История искусства и русские художественные древности. – Х., 1902. – 14 с.
272. Редин Е. К. Италия: Из писем к друзьям. – Х., 1903. – 81 с.
273. Редин Е. К. Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств. – Х., 1902. – 16 с.
274. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета (1805–1905). (К истории императорского Харьковского университета). – Х., 1904. – 64 с.
275. Редин Е. К. Памяти Джованни Батиста де-Росси, основателя христианской археологии. – Х., 1894. – 55 с.
276. Редин Е. К. Памяти Ле-Блана // Сборник ХИФО. – 1899. – Т. 11. – С. V–VI.
277. Редин Е. К. Памяти отца Василия Спесивцева // Сборник ХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 256–263.
278. Редин Е. К. Памяти отца Василия Спесивцева. – Х., 1905. – 7 с.
279. Редин Е. К. Памяти Ф. И. Буслаева // Сборник ХИФО. – 1899. – Т. 11. – С. IX–X.
280. Редин Е. К. Пластинка от кресла епископа Максимилиана в Равенне, из собрания графа Григ. Строганова // Записки императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 3. – С. 249–255.
281. Редин Е. К. Половая мозаика церкви св. Евангелиста Иоанна в Равенне // Византийский временник. – 1895. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 327–339.
282. Редин Е. К. Рец.: Д. В. Айдалов. Мозаики IV и V веков. Исследования в области иконографии и стиля древне-христианского искусства. СПб. 1895. 8^о IV+198+II табл. // Археологические известия и заметки. – 1895. – Т. 3. – № 9–10. – С. 339–345.

283. Редин Е. К. Сочинения С. А. Усова том II. Статьи по археологии / Под ред. В. Ключевского // Записки императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 3. – С. 25–29.
284. Редин Е. К. Триклиний базилики Урса в Равенне // Византийский временник. – 1895. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 512–520.
285. Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-Филологического Общества Императорского Харьковского Университета за первые двадцать пять лет его существования (1877–1902). – Х., 1904. – 46 с.
286. Редин Е. К., Федоровский Н. А. Могильник кургана слободы Сеньково, Купянского уезда. – Х., 1900. – 13 с.
287. Роммель Д. Х. Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете. (1785–1815). – Х., 1868. – 111 с.
288. Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. – СПб., 1855. – 36 с.
289. Рудинський М. Я. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України // Збірник Історично-філологічного Відділу Української АН. – 1927. – Т. 1. – № 51 – С. 263–285.
290. Русский биографический словарь. Фабер – Цявловский. – СПб., 1901. – Т. 21. – 521 с.
291. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.). – Х.: ХДАМГ, 2000. – 214 с.
292. С. Дж. Город Лебедин. (Из путевых заметок) // ХГВ. – 1840. – 10 августа. – С. 279–280.
293. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей. – Варшава, 1892. – 101 с.
294. Сведения о древностях, найденных в России // Извлечение из всеподданнейшего отчета об археологических изысканиях в 1853 году. – СПб., 1855. – С. 3–22.
295. Седов В. В. Славяне в древности. – М.: Научно-производственное благотворительное общество «Фонд археологии», 1994. – 344 с.
296. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – С. 58–68.
297. Скирда В. В. В. Н. Каразін і археологія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Х., 1998. – С. 159–162.
298. Скирда В. В. Дослідження харківських вчених до XIII Археологічного з'їзду // Человек в истории и культуре. – Одесса; Терновка, 2007. – С. 542–551.
299. Скирда В. В. Перші спроби археологічних досліджень вченими Харківського університету // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 107–112.
300. Скирда В. В. Профессор Е. К. Редин как археолог // Вісник ХДУ. – 1997. – № 396: Історія. – Вип. 29. – С. 45–54.

301. Скирда В. В. Роль О. С. Федоровського у вивченні і популяризації найдавнішої історії Харківщини // Тези Всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю Українського Комітету краєзнавства (28–29 червня 1995 р.). – Х., 1995. – С. 55–57.
302. Скирда В. В. Харківський археологічний музей під керівництвом О. С. Федоровського // Другі Сумцовські читання : Тези наукової конференції 18 квітня 1996 р. – Х., 1996. – С. 9–11.
303. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин. – Х.: Харьк. кн.-газ. изд-во, 1952. – 68 с.
304. Смирнов А. С. Власть и организация археологической науки в Российской империи (очерки институциональной истории науки XIX – начала XX века). – М.: Институт археологии РАН, 2011. – 592 с.
305. Состав императорского русского археологического общества по 1-е января 1896 года // Записки ИРАО. – 1896. – Т. 8. – Вып. 1–2. – С. 1–10.
306. Состав Общества (по 1-е января 1853 г.) // Записки императорского Археологического общества. – 1853. – Т. 5. – С. 131–137.
307. Спесивцев В. О древностях с. Райгородка, Изюмского уезда // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 437–438.
308. Спесивцев В. О железных предметах из с. Райгородка, Изюмского уезда // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 372–373.
309. Спесивцев В. Случайная археологическая находка // Харьковский сборник. – 1892. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 186–191.
310. Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным Статистическим Комитетом Министерства Внутренних Дел. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1869. – 209 с.
311. Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей // ИАК. – 1918. – Вып. 65. – С. 128–145.
312. Спицын А. А. Південно-руський неоліт // Збірник Історично-філологічного Відділу Української АН. – 1927. – Т. 1. – № 51. – С. 251–262.
313. Срезневский В. И. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому. (1837–1839) // Русская старина. – 1893. – Т. 78. – С. 377–402.
314. Срезневский В. И. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому (1837–1839) // Русская старина. – 1893. – Т. 79. – С. 545–562.
315. Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию // ХГВ. – 1839. – № 31. – С. 210–216.
316. Срезневский И. И. О городищах в землях славянских, преимущественно западных // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – С. 532–549.
317. Срезневский И. И. Следы давнего знакомства русских с южной Азией. IX век. – Б. м., 1854. – 20 с.
318. Ст. Дж. Исторический взгляд на население Украины прежде образования слободских полков // ХГВ. – 1840. – 21 сентября. – С. 319–321.
319. Сумцов Н. Ф. Губернские Ведомости, как пособие при изучении русской истории и этнографии // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – Февраль. – С. 39–399.

320. Сумцов Н. Ф. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете. – Х., 1904. – 12 с.
321. Сумцов Н. Ф. Костырь Николай Трофимович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – [Ч.] 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей. – С. 76–82.
322. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета. – Х., 1894. – 35 с.
323. Сумцов Н. Ф. Н. Т. Костырь. (По поводу пятидесятилетия со времени его кончины) // Южный край. – 1903. – 1 декабря. – С. 2.
324. Сумцов Н. Ф. На Западе и дома. (Этюды путешественника). – М., 1910. – 160 с.
325. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Х., 1902. – 57 с.
326. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Сборник ХИФО. – 1902. – Т. 13. – С. 1–57.
327. Сумцов Н. Ф. Рижский Иван Степанович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – [Ч.] 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей. – С. 48–53.
328. Сумцов Н. Ф. Современная болгарская археология. – Х., 1914. – 8 с.
329. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца: (Профессор Егор Кузьмич Редин). – Х., 1909. – 63 с.
330. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
331. Твердохлебов А. Вниманию гг. членов XII археологического съезда // ХГВ. – 1902. – 21 августа.
332. Тесленко Г. І. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 353–357.
333. Тихой Н. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. – К., 1905. – 302 с.
334. Тихонов И. Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историко-филологические очерки. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2003. – 332 с.
335. Трифилев Е. П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд, Харьковской губернии, летом 1901 года // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 131–140.
336. Трифилев Е. П. Археологическая экскурсия в с. Дергачи, Харьковского уезда в августе 1903 г. // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 102–103.
337. Трифилев Е. П. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии, летом 1904 года // Труды XIII АС в Екатеринославе 1905. – М., 1907. – Т. 1. – С. 366–368.
338. Трифилев Е. П. Курганы с каменными бабами Купянского уезда Харьк. губ. // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 141–144.

339. Труды I АС в Москве 1869. – М., 1871. – Т. 1. – 318 с.
340. Труды II АС в Санкт-Петербурге. – СПб., 1881. – Вып. 2. – 202 с.
341. Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – 352 с.
342. Труды IV АС в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. – Казань, 1884. – Т. 1. – 443 с.
343. Труды IX АС в Вильне 1893. – М., 1895. – Т. 1. – 349 с.
344. Труды IX АС в Вильне 1893. – М., 1897. – Т. 2. – 216 с.
345. Труды V АС в Тифлисе 1881. – М., 1887. – 411 с.
346. Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1. – 317 с.
347. Труды VII АС в Ярославле 1887. – М., 1892. – Т. 3. – 138 с.
348. Труды VIII АС в Москве 1890. – М., 1897. – Т. 4. – 242 с.
349. Труды X АС в Риге 1896. – М., 1900. – Т. 3. – 522 с.
350. Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. 2.
351. Труды XII АС в Харькове 1902. – М., 1905. – Т. 3. – 408 с.
352. Труды XIII АС в Екатеринославе 1905 г. – М., 1908. – Т. 2. – 806 с.
353. Труды XIV АС в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. 3. – 611 с.
354. Труды XV АС в Новгороде 1911. – М., 1914. – Т. 1. – 861 с.
355. Труды Донского отделения Предварительного комитета по устройству XII АС в Харькове. – Новочеркасск, б. г. – 15 с.
356. Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – 550 с.
357. Труды Харьковской Комиссии по устройству XIII АС в г. Екатеринославе. – Харьков, 1905. – 791 с.; (Сборник ХИФО. – Т. 16).
358. Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 19–38.
359. Успенский Г. Известия о некоторой старинной монете // Вестник Европы. – 1812. – Ч. 62. – № 8. – С. 311–314.
360. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. – Х., 1811. – Ч. 1. – 156 с.
361. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. – Х., 1818. – Ч. 1. – 388 с.
362. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. – Х., 1818. – Ч. 2. – С. 389–815.
363. Федоровский А. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII – X вв. – Х., 1912. – 15 с.
364. Федоровский А. Отчет о заграничной командировке летом 1914 г. – Х., 1914. – 6 с.
365. Федоровский А. С. Археологические заметки о Кубанской области // ИАК. – 1913. – Вып. 47. – С. 155–158.
366. Федоровский А. С. Археологические раскопки в окрестностях г. Волчанска. – Волчанск, 1916. – 10 с.
367. Федоровский А. С. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. – Х., 1914. – 12 с.

368. Федоровский А. С. Доисторические древности в бассейне р. Донца // Известия Лисичанского музея. – Лисичанск, 1921. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 35–44.
369. Федоровский А. С. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донском бассейне // Воронежский Историко-Археологический вестник. – 1921. – № 2. – С. 34–44.
370. Федоровский А. С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. – Х.: Союз, 1918. – 17 с.
371. Федоровский А. С., Барвинский В. А. История края // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению. – Х.: Союз, 1918. – С. 226–260.
372. Федоровский Н. А. Древности окрестности с. Райгородки Изюмского уезда // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 72–77.
373. Федоровский О. С. Изюмська археологічна експедиція // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 261–262.
374. [Филарет.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М.; Х., 1857–1858. – Отд. 2–5.
375. Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Редін – професор Харківського університету. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 228 с.
376. Фойт К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. – Х., 1859. – 173 с.
377. Формозов А. А. История термина «археология» // Вопросы истории. – 1975. – № 8. – С. 214–218.
378. Формозов А. А. Начало изучения каменного века в России: Первые книги. – М.: Наука, 1983. – 127 с.
379. Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 128 с.
380. Формозов А. А. Страницы истории русской археологии. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
381. Францевич В. А. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. – Варшава, 1905. – 1296 с.
382. Х. Заметка об археологической выставке VIII съезда в Москве // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Февраль. – С. 347–349.
383. Халанский М. Г. Краснополянский «голубец», как памятник победы, одержанной курянами над татарами в 1628 году // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 241–245.
384. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. (1805–1955). – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 387 с.
385. Харьковский государственный университет: 1805–1980: Ист. очерк. – Х.: Вища школа, 1980. – 159 с.
386. Ходаковский З. Проект ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории // Сын отечества. – 1820. – № 33–36, 38–40.
387. Хроника // ХГВ. – 1882. – 9 мая. – С. 2.
388. Хроника // ХГВ. – 1884. – 12 июня. – С. 2.

389. Хроника // ХГВ. – 1884. – 13 октября. – С. 2.
390. Хроника // Этнографическое обозрение. – 1903. – № 1. – Кн. 56. – С. 131–166.
391. Худяков М. Г. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. – Л.: ГАИМК, 1933. – 162 с.
392. Цвейбель Д. С. Дослідник минулого Донбасу М. В. Сібільов. (До 100-річчя від дня народження) // УГЖ. – 1973. – № 2. – С. 132–134.
393. Четвертое заседание // Перечень заседаний императорского Археологического общества за 1851 год. – СПб., 1851. – С. 68–71.
394. Чириков Г. С. Каменные бабы в Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 159–175.
395. Шмит Ф. И. Законы истории: Введение к курсу всеобщей истории искусства. – Х., 1916. – Вып. 1. – 197 с.
396. Шмит Ф. И. Искусство древней Руси-Украины. – Х.: Союз, 1919. – 109 с.
397. Шмит Ф. И. Искусство и археология. – Юрьев, [1913]. – 45 с.
398. Шмит Ф. И. Искусство и археология. – Юрьев, б. г. – 18 с.
399. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Х.: Союз, 1919. – 103 с.
400. Шмит Ф. И. Киевский Софийский собор. – М., 1914. – 24 с.
401. Шмит Ф. Археологічне відомство // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 189–193.
402. Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наук. думка, 1977. – 155 с.
403. Шульц Г. Ф. Роммель Христофор Филиппович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – [Ч.] 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей. – С. 150–159.
404. Эварницкий Д. Письмо в редакцию // ХГВ. – 1885. – 20 октября. – С. 2.
405. Эварницкий Д. И. Археологические раскопки // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – Август. – С. 707–727.
406. Эварницкий Д. И. К вопросу о курганах // ХГВ. – 1885. – 4 апреля. – С. 2.
407. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. В 12 т. Т. 5.: Дюма – Клейн. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – 863 с.
408. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 76 с.
409. Яременко И. Г. Археология в жизни и научном наследии академика Д. И. Яворницкого: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06, 07.00.09. – Днепропетровск, 1994. – 308 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АС – Археологический съезд
АЛЮР – Археологическая летопись Южной России
ВДИ – Вестник древней истории
ДАХО – Державний архів Харківської області
ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории древностей
ІА – Інститут археології
ІАК – Известия Археологической Комиссии
ІМАО – Императорское Московское археологическое общество
ІТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА – Краткие сообщения Института археологии
НАН – Національна Академія Наук
РА – Российская археология
РАО – Русское археологическое общество
СА – Советская археология
УГЖ – Український історичний журнал
ХГВ – Харьковские губернские ведомости
ХГУ – Харьковский государственный университет
ХДУ – Харківський державний університет
ХИФО – Харьковское историко-филологическое общество
ЦДАВО – Центральний державний архів органів влади та управління

Наукове видання

Скирда Валерій Володимирович

**АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(1805–1920 рр.)**

Монографія

Коректор *С. В. Гончарук*
Комп'ютерне верстання *М. В. Гречишкіна*
Макет обкладинки *О. О. Літвінова*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 8,05. Тираж 300 пр. Зам. № 187/14.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32